

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ МІСЬКОГО
ГОСПОДАРСТВА імені О. М. БЕКЕТОВА

В. П. РЕШЕТИЛО

ГЛОБАЛЬНА ЕКОНОМІКА

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Х а р к і в
ХНУМГ ім. О. М. Бекетова
2018

УДК 339.9(075.8)

P47

Автор

Валентина Петрівна Решетило – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економічної теорії та міжнародної економіки Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова

Рецензенти

О. В. Васильєв – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економічного консалтингу (Харківський національний економічний університет імені С. Кузнеця);

Г. В. Задорожний – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри міжнародної економіки та світового господарства (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)

*Рекомендовано до друку Вченою Радою Харківського національного університету
міського господарства імені О. М. Бекетова,
протокол № 5 від 28.12.2017*

Решетило, В. П.

P47 Глобальна економіка : навч. посібник / В. П. Решетило; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2018. – 167 с.

Розглядаються закономірності та сучасні тенденції глобалізації, передумови та фактори становлення глобальної економіки, процеси глобальної транснаціоналізації та регіоналізації, принципи глобальної інституціоналізації економічного розвитку, глобальні імперативи науково-технологічного прогресу, соціальні виміри економічної глобалізації, стратегії сталого розвитку країн в умовах глобалізації, шляхи й моделі інтеграції України в глобальний економічний простір. Навчальний посібник складено з метою допомоги магістрам під час підготовки до занять та іспитів із нормативної дисципліни «Глобальна економіка».

УДК 339.9(075.8)

© В. П. Решетило, 2018

© Харків, ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2018

ЗМІСТ

Передмова.....	6
ЗМ 1 Глобалізація як феномен сучасного світового економічного розвитку.....	8
Тема 1 Сучасна глобалістика: сутність та методологія.....	8
1.1 Глобалізація і глобалістика: становлення і сутність.....	8
1.2 Головні етапи розвитку глобальних процесів та провідні концепції глобалістики.....	11
1.3 Базові теорії сучасної глобалістики.....	15
Питання для самоконтролю.....	20
Тема 2 Теоретичні дослідження глобальних процесів.....	20
2.1 Провідні школи сучасної глобалістики.....	20
2.2 Провідні ідеологічні теорії глобалістики.....	23
2.3 Державно-політичні платформи, в яких реалізується глобалізм. Вашингтонський консенсус.....	26
2.4 Теоретичні дискусії навколо проблем глобалізації та глобального ринку.....	29
Питання для самоконтролю.....	32
Тема 3 Становлення глобальної економіки. Рушійні сили економічної глобалізації.....	33
3.1 Становлення та сутність глобальної економіки.....	33
3.2 Рушійні сили та чинники економічної глобалізації.....	37
3.3 Транснаціональна експансія як чинник глобалізації світової економіки.....	38
3.4 Регіоналізація національних економічних систем в умовах глобалізації.....	43
Питання для самоконтролю.....	48
Тема 4 Головні суб'єкти становлення і розвитку глобальної економіки.....	48
4.1 Міжнародні фінансові організації як суб'єкти глобалізації.....	48
4.2 Транснаціональні корпорації як головна рушійна сила економічної глобалізації.....	54
4.3 Світові міста як суб'єкти глобалізації.....	57
4.4 Сучасні особливості глобалізації світової економіки. Індекс глобалізації.....	61
Питання для самоконтролю.....	64

Тема 5 Техноглобалізм та наростання конкуренції в глобальній економіці....	64
5.1 Сутність технологічного глобалізму та форми його прояву.....	64
5.2 Вплив технологічного глобалізму на світовий економічний розвиток.....	69
5.3 Неоіндустріалізація економіки в умовах розвитку техноглобалізму.....	77
5.4 Наростання глобальної конкуренції та її наслідки.....	83
Питання для самоконтролю.....	86
Тема 6 Чинники, головні форми та наслідки фінансової глобалізації.....	86
6.1 Глобальний фінансовий ринок і його співвідношення з реальним сектором світової економіки.....	86
6.2 Глобалізація світового фондового ринку.....	93
6.3 Глобалізація світового валютного ринку.....	96
6.4 Наслідки фінансової глобалізації. Зміна функцій національної держави.....	101
Питання для самоконтролю.....	105
ЗМ 2 Стратегії та перспективи глобального розвитку світової економіки...	105
Тема 7 Масштаби і тенденції розвитку світового демографічного ресурсу в умовах глобалізації.....	105
7.1 Демографічний вибух і його соціально - економічні наслідки	105
7.2 Нерівномірний розвиток людського ресурсу в умовах глобалізації.....	108
7.3 Глобальна нерівність. Наростання процесів поляризації в глобальній економіці.....	110
7.4 Розвиток глобалізаційних міграційних процесів.....	114
Питання для самоконтролю.....	116
Тема 8 Система критики глобалізації.....	117
8.1 Протиріччя і проблеми в розвитку економічної глобалізації....	117
8.2 Поглиблення суперечностей і антагонізмів сучасного етапу глобалізації.....	119
8.3 Антиглобальний рух.....	124
8.4 Альтерглобалізм: становлення, сутність і перспективи розвитку.....	127
Питання для самоконтролю.....	130
Тема 9 Соціально-економічні загрози, парадокси та уроки глобалізації.....	131
9.1 Головні загрози глобалізації.....	131
9.2 Парадоксальна природа глобальних трансформацій.....	134
9.3 Типові ознаки та криза неоліберальної моделі глобалізації.....	136
9.4 Уроки глобалізації для перехідних економічних систем та країн, що розвиваються.....	139
Питання для самоконтролю.....	142

Тема 10 Конкурентна стратегія розвитку України в умовах глобалізації.....	143
10.1 Місце і роль України в глобальній економіці.....	143
10.2 Конкурентоспроможність національної економіки в умовах глобалізації.....	147
10.3 Технологічний глобалізм і виклики для України.....	150
10.4 Головні проблеми та загрози функціонування економіки України у відкритому глобальному середовищі.....	155
Питання для самоконтролю.....	162
Список джерел.....	164

Передмова

Сучасний економічний, соціальний, політичний, культурний розвиток людства відбувається під знаком глобалізації. Дослідники в галузі економіки, соціології й політології пов'язують із глобалізацією новий етап у розвитку людства, що якісно відрізняється від попередніх історичних формацій. Збільшується міжнародна торгівля та інвестиції, небачених досі масштабів досягла диверсифікація світових фінансових ринків та ринків робочої сили, відчутно підвищилася роль транснаціональних корпорацій у світогосподарських процесах, загострилася глобальна конкуренція, з'явилися системи глобального стратегічного менеджменту.

Тому дуже важливим на сьогодні є розуміння того, що таке глобалізація та як вона впливає на світові економічні процеси та на процеси, що відбуваються всередині кожної країни. При цьому потрібно зважати на те, що глобалізація економічної діяльності істотно впливає не тільки на економічне життя, але й призводить до політичних (внутрішніх і міжнародних), соціальних і навіть культурно-цивілізаційних наслідків. Ці наслідки все більше відчують на собі практично всі країни і серед них, звісно, Україна, яка цілком усвідомлено, активно та цілеспрямовано рухається в напрямі інтеграції в світову економіку. Тому аналіз всесвітнього процесу глобалізації має не тільки теоретичне, але і суто практичне значення для України, для її зовнішньоекономічної, а в ширшому значенні – усієї економічної політики.

Мета дисципліни «Глобальна економіка» – формування розуміння умов і факторів становлення, механізмів та інструментів функціонування глобальної економіки.

Предмет дисципліни: відносини між суб'єктами глобального бізнесу, що визначаються специфікою, закономірностями та тенденціями сучасних економічних трансформацій.

Завдання дисципліни полягають у вивченні такого: природи й закономірностей становлення глобальної економіки; механізмів функціонування глобальних ринків; сучасних стратегій конкурентного лідерства глобальних корпорацій; процесів і моделей економічної регіоналізації в глобальних умовах; природного, інноваційно-технологічного та людського ресурсів глобальної економіки; цивілізаційних вимірів глобальних економічних процесів; напрямів і пріоритетів розвитку української економіки в умовах глобалізації.

Після вивчення дисципліни магістр повинен *знати таке*: закономірності та сучасні тенденції глобалізації; теоретичні підходи до глобального економічного розвитку; передумови та фактори становлення глобальної економіки; конкурентні механізми функціонування глобального ринку; процеси

глобальної транснаціоналізації та регіоналізації бізнесу; принципи глобальної інституціоналізації економічного розвитку; глобальні імперативи науково-технологічного прогресу та розвиток техноглобалізації; соціальні виміри економічної глобалізації; стратегії сталого розвитку країн в умовах глобалізації; шляхи й моделі інтеграції України в глобальний економічний простір.

Після вивчення дисципліни магістр повинен *уміти виконувати таке*: аналізувати диспозиції та глибину взаємодії суб'єктів глобальної економіки; оцінювати секторально-галузеву та регіонально-країнову структуру глобальної економіки; досліджувати кон'юнктуру глобальних ринків товарів, послуг, інвестицій, праці; прогнозувати напрями глобальної модифікації ринкових конкурентних механізмів; здійснювати моніторинг ділової активності на різних фазах глобального економічного циклу; розробляти стратегії діяльності корпорацій на глобальних ринках; ідентифікувати фактори та моделі глобального корпоративного лідерства; обґрунтовувати напрями інноваційного розвитку України в глобальному конкурентному середовищі. Отже, вивчення цієї дисципліни формує у студентів комплекс тих знань, вмінь та навичок, які є невід'ємним складником успішної практичної діяльності майбутніх фахівців.

Актуальність навчального посібника з дисципліни «Глобальна економіка» обумовлена насамперед тим, що це порівняно нова нормативна дисципліна підготовки магістрів, тому по ній існує незначна кількість посібників та підручників. Навчальний посібник написаний відповідно до програми нормативної дисципліни «Глобальна економіка», затвердженої в Харківському національному університеті міського господарства імені О. М. Бекетова і розроблений для магістрів всіх форм навчання. Він включає 10 розділів, в яких розглядаються проблеми становлення та розвитку глобальної економіки, рушійні сили економічної глобалізації, провідні школи та базові теорії сучасної глобалістики, транснаціональної експансії як чинника глобалізації світової економіки, міжнародні фінансові організації як суб'єкти глобалізації, техноглобалізм та наростання конкуренції в глобальній економіці, глобальний фінансовий ринок і його співвідношення з реальним сектором світової економіки, масштаби і тенденції розвитку світового демографічного ресурсу в умовах глобалізації, система критики глобалізації, соціально - економічні загрози, парадокси та уроки глобалізації, конкурентна стратегія розвитку України в умовах глобалізації, що має дуже велике значення для майбутнього соціально-економічного розвитку України. Відповідний навчальний матеріал подається в доступній формі з використанням значної кількості ілюстративного матеріалу у вигляді графіків, таблиць, схем та актуальних статистичних даних.

Оскільки у вивченні кожного предмета велике значення має самостійна робота студентів, у кінці кожного розділу наведені питання для самоперевірки

та обговорення. У кінці приведений список літератури, зокрема роботи всесвітньо відомих авторів, що допоможе зорієнтуватись у підручниках із глобальної економіки, монографіях та інших наукових виданнях, а також має важливе значення для написання творчих наукових робіт магістрів та виконання контрольної роботи з дисципліни.

ЗМ 1 Глобалізація як феномен сучасного світового економічного розвитку

Тема 1 Сучасна глобалістика: сутність та методологія

1.1 Глобалізація і глобалістика: становлення і сутність

Слово «глобалізм» походить від англійського *global* – всезагальний, латинського *globusterrae* – земна куля. Спрощено глобалізм розглядається як система поглядів на сукупність найважливіших проблем, що постають перед людством, і шляхів їх розв’язання.

Термін «глобалізація», який епізодично використовувався з кінця 1960-х рр., вперше став центром концептуальних побудов у 1981 році, коли американський соціолог Дж. Маклін закликав зрозуміти історичний процес посилення глобалізації соціальних відносин і дати йому пояснення. Потім цей термін використав американець Т. Левітт, який у 1983 р. у статті до «Гарвард бізнес ревью» писав про глобальне злиття ринків окремих продуктів, вироблюваних крупними транснаціональними корпораціями. До середини 1980-х рр. концепція глобалізації була вже настільки поширена, що М. Уотерс писав: подібно до того, як провідним поняттям 1980-х був постмодернізм, ключовою ідеєю 1990-х може стати глобалізація, під якою ми розуміємо перехід людства у третє тисячоліття. у цей самий період головні термінологічні аспекти були розроблені Р. Робертсоном, який у 1983 році ввів поняття «glabality» у назві однієї зі своїх статей, у 1985 дав докладне тлумачення терміну «globalization», а в 1992 р. виклав засади своєї концепції в спеціальному дослідженні. З початку 1990-х рр. кількість книг і статей на цю тему почала збільшуватися в геометричній прогресії, і на сьогодні переважна більшість економістів вважають, що господарська глобалізація є найважливішим соціальним процесом ХХІ століття, хоча і визнають, що перехідний період буде надзвичайно важким.

Американський професор Пітер Ратленд виокремлює декілька ключових, на його думку, ознак глобалізації, чотири з яких безпосередньо стосуються економічної сфери.

1. Революція в інформаційних технологіях. Глобальна ера обумовлюється комунікаційними системами – телебаченням, реактивними літаками, супутниками, комп'ютерами, мікросхемами, мобільними телефонами, Інтернетом, контейнерними перевезеннями тощо.

2. Економічна революція. Під нею П. Ратленд розуміє політику економічного зростання, що укладається в парадигму «Вашингтонського консенсусу». Вона включає такі елементи:

- плаваючі обмінні курси;
- пом'якшення торговельних перешкод;
- «зелена революція в сільському господарстві»;
- дешева енергія (зокрема за допомогою атомної енергетики);
- прискорений розвиток сфери послуг;
- зростання значення транснаціональних корпорацій і заохочення їх випереджального розвитку;
- зменшення регулювальної ролі уряду в національній економіці.

3. Регіоналізація світової економіки. Одночасно з глобалізацією міжнародних економічних відносин поширюється утворення регіональних інтеграційних угруповань (ЄС, НАФТА, тощо), значення яких у світовій економіці зростає.

4. Поляризація. Глобалізація, на думку П. Ратленда, поглиблює прірву в економічних рівнях високорозвинутих країн та країн менш розвинутих.

Глобалізація базується на інтернаціоналізації суспільної діяльності, насамперед економічної, але істотно від неї відрізняється. Істотна різниця полягає в такому: якщо інтернаціоналізація – це посилення зв'язків між країнами світу за умови збереження повної національної суверенності (міжнаціональний рівень), то глобалізація означає перехід через національні кордони (наднаціональний рівень).

Найтиповішою ознакою глобалізації є **посилення взаємодії та взаємозалежності в сучасному суспільстві**, унаслідок чого формується, за думкою відомого соціолога М. Кастельса, «світове суспільство». Ядром цього суспільства є глобальна економіка, яка працює як єдина система в режимі реального часу і в масштабі всієї планети. Сучасний зміст глобалізму формують лібералізм та ідея повномасштабної планетарної інтеграції. В економіці лібералізм означає принципи вільного ринку, відхід держави з економічної сфери, *laissez-faire* (вільну конкуренцію, невтручання в економіку, необмежену свободу підприємництва) та фритредерство (вільну торгівлю).

***Глобалізація** – це процес прискорення розвитку взаємозв'язків в усіх сферах людської діяльності та перетворення їх у суцільну планетарну метасистему.*

У процесі стрімкого розвитку процесів глобалізації виникає новий напрям наукових досліджень – глобалістика.

***Глобалістика** – це міждисциплінарна галузь наукових досліджень, спрямованих на виявлення сутності, тенденцій та причин процесів глобалізації, обумовлених нею глобальних проблем та пошук шляхів ствердження позитивних та подолання негативних для людини та біосфери наслідків цих процесів.*

У ширшому смислі термін «глобалістика» вживається для позначення сукупності наукових, філософських, культурологічних і прикладних досліджень різних аспектів глобалізації та глобальних проблем, включаючи одержані результати таких досліджень, а також практичну діяльність з їхньої реалізації в економічній, соціальній та політичній сферах як на рівні окремих держав, так і в міжнародному масштабі.

Як самостійний науковий напрям та сфера суспільної практики *глобалістика* почала формуватися з кінця 60-х рр. ХХ ст., коли спочатку в найбільш промислово розвинутих країнах, а потім і в інших країнах різко загострилось екологічне становище, що відобразило складність, багатоманітність та динамічність сучасної епохи, її технократичне спрямування, антигуманну сутність безмежного зростання неекологічного промислового виробництва, нічим не стримуваного технічного прогресу. Ніколи раніше наша планета не зазнавала таких навантажень, а людина не вступала у такі суперечності з результатами своєї праці, які зробили її залежною від науково-технічних досягнень і не захищеною перед могутністю, нею самою створеною.

Глобалістику не варто розуміти як певну окрему або спеціальну наукову дисципліну: вона з'явилася внаслідок інтеграційних процесів, що властиво сучасній науці, і є сферою досліджень та пізнання, де різні наукові дисципліни, здебільшого в тісному взаємозв'язку, кожна з позицій свого предмета та метода, аналізують найрізноманітніші аспекти глобалізації, пропонують рішення глобальних проблем, розглядаючи їх як окремо, так і разом як цілісну систему.

Глобалістика, з одного боку, інтегрує в себе широке коло знань у сферах демографії, екології, етногенезу, культури, економіки, соціології, продовольчої та водної безпеки, глобалізованої системи торгівлі за єдиними правилами, комунікації, фінансів, освіти тощо, тобто все, що стосується розвитку людини, а

з іншого – формує нові знання щодо поточного та майбутнього розвитку людства.

Останнім часом у глобалістиці з'явилася нова тенденція: увага вчених, дослідників та навіть політиків все більше зосереджується не на окремих глобальних проблемах, а на процесах глобалізації та збільшенні взаємозалежності сучасного світу. Глобальні тенденції та проблеми не залишають людству іншого вибору, як подолати розбіжності, суперечності та створити умови для об'єднання, інтеграції, зберігаючи при цьому самобутність культур, вікових традицій та унікальних рис окремих націй і народів. Подібна єдність та узгодженість дій може забезпечити адекватне розуміння процесів та подій, що відбуваються в сучасному світі, знання про які відпрацьовуються та формуються в сучасній глобалістиці.

Глобалізм як теорію, ідеологію і стратегію досліджували тривалий час. Необхідно відрізнити глобалізм як тип свідомості (або планетарну свідомість) та глобалізм як політичну ідеологію певних соціальних сил, що прагнуть спрямувати глобалізаційні процеси відповідно до власних інтересів.

Глобалізм як політична ідеологія – це деспотична політична, економічна і соціальна влада глобальних корпорацій. Це система, в якій ринкові відносини розповсюджуються на всі без винятку сфери суспільного життя. Демократію витісняє глобальний ринковий фундаменталізм, який неминуче призводить до кризи розвитку. Глобалізм як політична ідеологія – це система абсолютної економічної та політичної влади нових глобальних монополістичних корпорацій, які вийшли з-під контролю націй-держав свого походження і базування. Вони керують фінансовим капіталом, обертаючи його на світовому ринку зі «швидкістю світла» і, відмовляючись платити податки, посилюють експлуатацію багатьох країн і народів, зокрема і своїх країн і народів. Отже, глобалізм розглядається як результат глобалізації, її наслідок.

1.2 Головні етапи розвитку глобальних процесів та провідні концепції глобалістики

Відомо безліч різноманітних підходів, теоретичних конфігурацій, які пропонують інструментарій пізнання глобальних проблем, розкривають їхній зміст і, відповідно, презентують певні часові орієнтири глобалізації. Узагальнення їх дає змогу виокремити чотири базові концепції, що віддзеркалюють історичні кордони цього феномену:

1. Концепція глобалізації як зміни форм історичного процесу (концепція «архаїчної глобалізації»).
2. Концепція глобалізації як сучасного економічного феномену.

3. Концепція протоглобалістів.

4. Концепція глобалізації як деякої позачасової властивості, що іманентно притаманна світовому суспільству.

Концепція «архаїчної глобалізації» набула широкого визнання в працях Р. Робертсона, М. Уотерса, Г. Терборна, Ф. Броделя, Л. Туроу, А. Маслоу, Г. Дилигенського, Ю. Красіна, Ю. Пахомова та інших. Так Р. Робертсон і М. Уотерс вважають, що глобалізація є тривалим історичним процесом, і її початок відносять до рубежу XV – XVI ст., а Г. Терборн виокремлює в історії принаймні шість хвиль глобалізації, найраннішою з яких він вважає експансію світових релігій у III – VII ст. н. е.

Аргументація прибічників першої концепції є логічною з погляду на глобалізацію як процес, що трансформував певні сфери світового простору. За думкою Ф. Броделя, розмір світового простору залежить від історичного сприйняття часу. Для Середземномор'я, наприклад, істотними глобальними подіями виступали тільки ті, які були безпосередньо пов'язані з басейном цього моря. Але поступово часовий центр змістився на північ Європи. Саме тому, як вважає Ф. Бродель, у кожен історичну епоху глобалізатори, за допомогою власних зусиль, намагаються освоїти світ у відомих для них межах, а отже, кожен часовий проміжок світового розвитку характеризується власним рівнем глобалізації.

Найпопулярнішими прибічниками другої концепції – **концепції глобалізації як сучасного економічного феномену**, є такі вчені, як К. Омає, Т. Левітт, Ф. Фукуяма, А. Вебер, А. Неклесса, Д. Лук'яненко, О. Білорус, А. Гальчинський, А. Геєць та інші. Вони піддають критиці концепцію «архаїчної глобалізації», вважаючи виокремлення її форм у минулому явним анахронізмом, пояснюючи його появу тим, що контингентний зсув світової економіки призвів не тільки до наслідків, але, як це не дивно до, власних передумов. Передислокація фокусу уваги науковців на все більші обсяги міжнародних торговельних операцій, діяльність ТНК і міжнародних організацій, планетарні комунікаційні мережі та мультикультуралізм створила новий предмет дослідження.

Через власну інтенсивність і розгортання як на макросоціальному, так і на мікросоціальному рівнях глобалізація, за думкою А. Вебера, виступає очевидним контрастом порівняно з попередніми процесами. Тому моделі, які створюються теоретиками глобалізації, є непридатними для аналізу тенденцій віддаленого минулого. Визначення цих тенденцій як глобалізаційних є антиісторичним, оскільки надає явищу властивостей такого масштабу, який не був йому притаманний, а також позбавляє змісту саме поняття глобалізації.

Досліджуючи соціокультурні зрушення ХХІ ст., можна розвести предметні галузі теоретичних пошуків дослідників, позначивши їх, відповідно, поняттями «інтернаціоналізація» і «глобалізація».

Інтернаціоналізацією, на думку представників «другої концепції», логічно називати поглиблення системних економічних і політичних зв'язків на рівні національних інститутів (держав, міждержавних, неурядових, але національного масштабу організацій), поряд з континентальним поширенням інститутів промислового буржуазного суспільства, що було помічене ще в ХІХ ст. і стало предметом дослідження класичних теорій розвитку.

Проте ця характеристика все-таки не є достатньою для теоретико-практичного узагальнення сучасних процесів, що якісно відрізняються від попередніх стадій інтернаціоналізації. Статистика свідчить, що в першій половині ХХ ст. виник різкий контраст між плавністю розвитку попередніх тенденцій і хвилеподібною динамікою наступних. Цей контраст кількісних параметрів вказує на перехід від інтернаціоналізації до власне глобалізації.

До поняття глобалізації логічно включати як безпрецедентну інтенсифікацію процесів інтернаціоналізації до такого ступеню, що вони виступають безпосередніми факторами змін соціальної організації на субнаціональному рівні, так і інтенсифікацію транснаціональних міжіндивідуальних і міжгрупових взаємодій.

Третю концепцію необхідно розглядати в контексті попередньої. За цією концепцією пропонується виокремлювати два етапи глобалізації – ***протоглобальний і сучасний – етап ліберальної глобалізації***. Не суперечить цьому підходу і класифікація ОЕСР, за якою пропонується розрізняти три етапи процесу глобалізації:

- інтернаціоналізація (починаючи з середини ХІХ ст.), що відповідає розвитку експортних потоків (*протоглобальна фаза світового розвитку*);
- транснаціоналізація (особливо з початку 1945 р.), яка була обумовлена стрімким зростанням потоків прямих зарубіжних інвестицій;
- глобалізація (починаючи з 1980-х рр.).

Ототожнюючи глобалізацію з розвитком міжнародних торговельно-економічних зв'язків, зі збільшенням фінансової взаємозалежності національних господарств, деякі дослідники дійшли висновку, що з 70-х р. ХІХ ст. до 1913 р. (початок протоглобальної стадії) ступінь економічної взаємозалежності індустріальних країн за багатьма з цих параметрів був не нижчим, ніж наприкінці ХХ століття.

На *протоглобальному етапі*, вважають прибічники третьої концепції, світ вступив до активної фази взаємозближення на підставі активізації розвитку торговельних і інвестиційних відносин у глобальному масштабі за допомогою

новітніх досягнень науки та техніки. Британія з власними морським, індустріальним і фінансовим потенціалами стала гарантом цієї першої хвилі глобалізації, здійснюючи контроль над головними артеріями перевезень товарів, забезпечуючи за допомогою фунта стерлінгів і Англійського банку стабільність міжнародних фінансових розрахунків. Трансатлантичний кабель (1866 р.) скоротив час передання інформації між Лондоном і Нью-Йорком у тисячу разів, а телефон – до кількох хвилин.

Друге народження глобалізації почалося наприкінці 1970-х рр. на підставі – безпрецедентної революції інформаційної, телекомунікаційної та цифрової технологій. «Смерть» простору стала важливим фактором, що змінив світ між двома фазами, двома періодами глобалізації. На початку 1980-х рр. керівники потужних економічних відомств, що розташовані в столиці США – Міністерство фінансів, МВФ і Світовий банк досягли згоди про те, що головною перешкодою для економічного розвитку є митні та інші бар'єри на шляху світової торгівлі. Глобальною метою постав процес руйнації цих бар'єрів. Так сформувався «Вашингтонський консенсус», який відкрив двері глобалізації ліберального типу.

Четверта концепція глобалізації як деякої позачасової властивості, що іманентно притаманна світовому суспільству, обґрунтована в термінах філософської науки в працях та доповідях російських вчених Е. Азроянц та М. Чешкова. Головним завданням власної концепції Е. Азроянц вважає зближення трьох попередніх. У них він вбачає дві ключові розбіжності: одна – у визначенні часових параметрів глобалізації, друга – у трактуванні самого поняття, яке може розумітися або як тенденція, або як наслідок (продукт) низки тенденцій.

Для усунення таких розбіжностей, вважає Е. Азроянц, необхідно відповісти на два запитання: що є глобальним (тобто цілим, його частинами, структурою), і в якому відношенні знаходяться поняття «інтеграція» і «глобалізація»: поглинається одне поняття другим або вони є рівнозначними?

Вихідним моментом власної аргументації Е. Азроянц вважає той факт, що історичний процес інтегрує у власних формах і сутності всі тенденції, що виникають і зникають, дивовижно переплітаючись між собою. Отже, процес і тенденція узгоджуються як ціле і частка, а відтак, процес, на думку Е. Азроянц, за своєю сутністю є антиномічним, а тенденція – гомономною.

Отже, історичний процес як розвиток соціальної системи, спрямований на досягнення її цілісності і можна назвати **глобалізацією**. Отже, процес глобалізації за часом розподіляється на певні етапи, типові форми яких дають змогу розрізняти їх як історичні типи, шаблі. З-поміж таких типів можна

назвати глобалізацію: родову, племінну, етнічну, давньоімперську, монархічну, колоніальну, національну та інтернаціональну.

Глобалізація є метою історичного прогресу, інтеграція та дезінтеграція є тенденціями, що визначають його динаміку, інтернаціоналізація є сучасним етапом глобалізації

Такий підхід передбачає розгляд глобалізації не як стратегії, що ставить за мету досягнення гомогенності, а як найважливіше джерело різноманітності – збирання до цілого різноманітних складових. При цьому різноманітність є не тенденцією, а результатом, що визначає життєспроможність системи, який не можна ототожнювати з дезорганізацією та хаосом.

1.3 Базові теорії сучасної глобалістики

Ключовою проблемою у визначенні історичних меж і часових відтинків глобалізації є і проблема дефінітивно-методологічного плану. Її зміст є предметом низки дискусійних питань, серед яких головними є такі: співвідношення понять глобалізація та інтернаціоналізація, глобалізація та інтеграція, визначення форм і результатів глобальних трансформацій і, нарешті, принципове питання – що становить системну сутність самого терміна «глобалізація». Відомо, що у світовій літературі існують різні підходи до визначення сутності глобалізації в економічній сфері та оцінки її наслідків для людства. Незважаючи на значну кількість робіт, присвячених цій проблематиці, сутність процесу економічної глобалізації ще недостатньо виявлена, а його наслідки важко передбачити.

Більшість учених не заперечує того факту, що глобалізація означає взаємозв'язки й взаємозалежність економік на рівні всього світового співтовариства в планетарному масштабі. Однак зміст процесу глобалізації, її складовики трактуються по-різному.

Одним із найяскравіших прикладів європейської теорії глобалізму є ***футурологічна концепція*** Міланського Інституту міжнародних політичних досліджень (ISPI), розроблена під керівництвом професора *Карло Санторо*. Відповідно до моделі Санторо, світова система на сьогодні перебуває на перехідній стадії від біполярного світу до мондіалістської версії багатопolarity (яка ґрунтується на засадах геоeкономіки). Світ є, за словами К. Санторо, потенційно схильним до цивілізаційних катастроф і передбачуваний сценарій цих катастроф може мати таку етапність: подальше послаблення ролі міжнародних інститутів; наростання націоналістичних тенденцій серед країн третього світу; дезінтеграція традиційних блоків (за винятком Європи) і прогресуючий розпад існуючих держав; початок епохи війн

малої та середньої інтенсивності, результатом яких стають нові геополітичні утворення; загроза планетарного хаосу призводить до необхідності створення нових міжнародних інститутів, яким будуть делеговані значні повноваження, що фактично означає встановлення режиму правління Світового Уряду; остаточне державотворення під егідою нових міжнародних інстанцій (Світовий Уряд).

На відміну від К. Санторо, відомий американський політолог і геополітик, професор Гарвардського університету і директор Інституту стратегічних досліджень ім. Джона Оліна при Гарвардському університеті **Самюель Хантінгтон** у своїй програмній роботі «Зіткнення цивілізацій», що зробила його всесвітньо відомим, демонструє «консервативний оптимізм». У ній він досліджує нові умови світобудови, що склалися після розпаду двополярного світу, і фактично спростовує висновки Ф. Фукуями щодо кінця історії. Він стверджує, що кінець двополярного світу не призводить автоматично до встановлення глобального та однорідного ліберально-демократичного світопорядку, відповідно, історія не закінчена і говорити про кінець конфліктів і війн зарано. Світ перестав бути двополярним, та в ньому створились умови формування нової конфігурації, нових колізій, зіткнень і конфліктів.

Головним актором майбутнього світу С. Хантінгтон називає цивілізації. Він підкреслює, що в цьому новому світі наймасштабніші, найважливіші та найнебезпечніші конфлікти відбудуться не між соціальними класами, бідними й багатими, а між народами різної культурної ідентифікації. І найнебезпечніші культурні конфлікти – ті, що виникають уздовж ліній розлому між цивілізаціями. Філософські погляди, засадничі принципи, соціальні відносини, звичаї та загальні погляди на життя відрізняються в різних цивілізаціях. Ці відмінності посилює відродження релігії у більшій частині світу. С. Хантінгтон вважає, що країни із західнохристиянським корінням досягають успіху в економічному розвитку і встановленні демократії, тоді як перспективи економічного і політичного розвитку в православних країнах туманні, а в мусульманських країнах і зовсім безрадісні. Саме цей концептуальний крок вважається початком виникнення нової теорії – теорії багатопolarity світу.

Водночас С. Хантінгтон рекомендує Заходу виконати таке:

- 1) забезпечити тісніше співробітництво та єдність у межах своєї цивілізації, особливо між європейською та американською частинами;
- 2) інтегрувати до західної цивілізації ті суспільства у Східній Європі й Латинській Америці, чії культури є близькими до західної;
- 3) забезпечити тісніші взаємовідносини з Японією та Росією;
- 4) обмежити зростання військової потужності конфуціанських та ісламських держав;

5) підтримувати групи, що орієнтуються на західні цінності та інтереси в інших цивілізаціях;

6) посилити роль міжнародних інститутів, які у своїй діяльності віддзеркалюють західні інтереси та цінності, узаконюють їх та забезпечують залучення до своїх структур незахідних держав.

Ще одним концептуальним проявом глобалізму є теорія *«політичного екстремізму»* **3. Бжезінського**. Ця теорія базується на геополітичній картині світу, що відбита в «карті Макіндера», який вважається одним з основоположників геополітики як науки правити. Вона виробляє правила прийняття глобальних рішень, таких як формування союзів, початок воєн, здійснення реформ, структурна перебудова суспільства, введення масштабних економічних і політичних санкцій тощо. Головною ланкою геополітики є твердження фундаментального дуалізму, що відбивається в географічному устрої планети й в історичній типології цивілізацій. Цей дуалізм виражається в протиставленні «телурократії» (сухопутної могутності) і «таласократії» (морської могутності).

«Телурократія» обумовлюється фіксованістю простору і стійкістю його якісних орієнтацій. Тому сухопутним народам не притаманні індивідуалізм, дух підприємництва, тоді як їм властивий колективізм та ієрархічність.

«Таласократія» становить тип цивілізації, що базується на протилежних засадах. Цей тип динамічний, рухливий, схильний до технічного розвитку. Його пріоритет – мореплавання, торгівля, дух індивідуального підприємництва.

Епоха великих географічних відкриттів спричинила остаточне становлення таласократії як самостійного планетарного утворення, що відірвалося від Євразії та цілком сконцентрувалось в англосаксонському світі. Із середини ХХ ст. центром таласократії стають США.

Хелфорд Дж. Макіндер (1861–1947рр.) поділив карту світу на три великих складники (рис. 1.1):

1. Внутрішньоконтинентальні простори стають «нерухомою платформою» (Hertland). Вона є «землею серцевини», «географічною віссю історії», що стійко зберігає телурократичну цивілізаційну специфіку.

2. «Внутрішній чи континентальний півмісяць», «берегова зона» (Rimland) становить простір інтенсивного культурного розвитку. Тут очевидні риси «таласократії», хоча вони і врівноважуються багатьма телурократичними тенденціями.

3. «Зовнішній чи острівний півмісяць» становить «незвідані землі», з якими можливі тільки морські комунікації. Уперше він з'явився в Карфагені та торговій фінікійській цивілізації, що впливала на «внутрішній півмісяць» Європи ззовні.

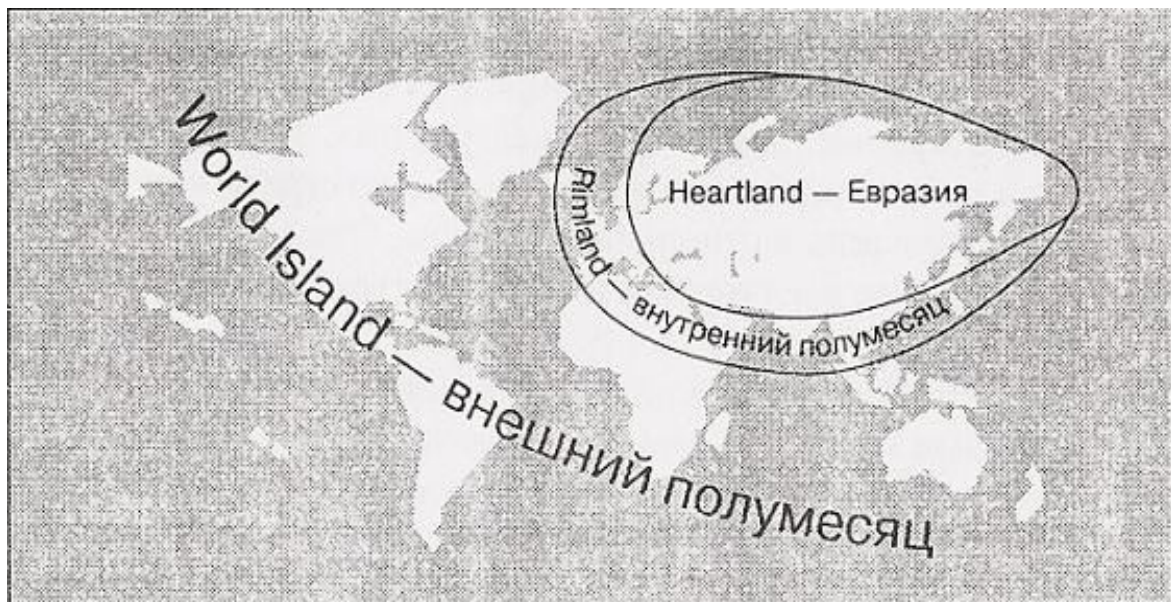

Рисунок 1.1 – Геополітична модель світу (за Макіндером)*

*Heartland – Євразія – географічна вісь історії. Rimland – берегові території.

World Island – території, контрольовані SeaPower, «морською могутністю»

Макіндер стверджував, що для держави найвигіднішим географічним положенням було б серединне, центральне положення. З планетарної позиції в центрі світу міститься Євразійський континент, а в його центрі – «серце світу» чи «heartland». Це найсприятливіший географічний плацдарм для контролю над усім світом. Макіндер говорив: «Той, хто домінує над Світовим Островом, домінує над світом». Саме Макіндер заклав засади сучасної геополітики США: будь-якими способами перешкоджати можливості створення євразійського блоку, створенню стратегічного союзу Росії та Німеччині, геополітичному посиленню «heartland» і його експансії.

Урахування головних положень геополітики полягає в такому:

- не можна визначати напрямки розвитку національної економіки, зокрема напрями взаємодії національної економіки з зовнішнім світом та її інтеграцію у світову економічну систему, без врахування геополітичного положення країни;

- при виборі напрямів територіального розміщення галузей національної економіки у середині країни варто враховувати геополітичне положення районів, де передбачається розмістити стратегічно важливі об'єкти національної економіки.

Відповідно до теорії Макіндера, З. Бжезінський для власної моделі обрав образ шахової гри. За шахову дошку править Євразійський мегаконтинент (Heartland), на якому відбуваються всі найважливіші події. Шахові фігури здебільшого представлені національними державами та їхніми угрупованнями. Правила гри формуються США, а решта країн-васалів приймає їх

безальтернативно. Для успішного ведення гри імперський супергравець потребує: запобігання можливості змови між васалами; збереження їхньої залежності від спільної безпеки; забезпечення покірності підлеглих; запобігання об'єднанню варварів; урахування сучасної кон'юнктури.

В правилах гри, за думкою З. Бжезінського, збільшується значення таких методів, як маневрування, кооптація, утворення коаліцій, «човникова» дипломатія, використання політичного місіонерства. Проте, звертає увагу З. Бжезінський, Євразія зберігає свою геополітичну вагу. І проблемою залишається здатність США стримати появу панівної та антагоністичної євразійської влади. Тепер в Євразії переважає не євразійська влада, і тому глобальна першість Америки безпосередньо залежить від того, як довго і ефективно така перевага на євразійському континенті буде підтримуватися. Отже, зазначає З. Бжезінський, Євразія – це шахівниця, на якій і далі розігрується боротьба за глобальну першість. І на його думку, США мають проявити геостратегічну майстерність одночасно на західних, східних і південних межах Євразії.

Значної уваги заслуговують думки З. Бжезінського про те, що США мають більше зважати на небезпеку того, що їх ототожнення з несправедливим варіантом глобалізації може викликати світову реакцію, яка призведе до виникнення нової антиамериканської ідеології.

Свій погляд на глобалізацію демонструє і представник *«ліберального антифундаменталізму» Джордж Сорос*. У своїй книзі «Криза глобального капіталізму. Відкрите товариство під загрозою» він виступає передусім як палкий прихильник Карла Поппера і його теорії про відкрите суспільство та його ворогів. Дж. Сорос проникся ідеями Поппера про недосконалість нашого розуміння світу, який, проте, може вдосконалюватися. Дж. Сорос розробив власну концепцію рефлексивності, концепцію двостороннього зв'язку між думкою та реальністю. І на її підставі дійшов висновку, що небезпека відкритому суспільству може виникати через відсутність соціальної єдності й управління.

Капіталізм із його ставкою винятково на ринкові сили став причиною появи іншої загрози для відкритого суспільства, – пише Сорос. Сьогодні ринковий фундаменталізм становить більшу загрозу для відкритого суспільства, аніж будь-яка тоталітарна ідеологія. Ринковий фундаменталізм прагне скасувати систему колективного ухвалення рішень і запровадити верховенство ринкових цінностей над політичними й соціальними. Обидві крайності неприйнятні. Усе, що потрібно – це скоригувати баланс між політикою та ринком, між визначенням правил гри і грою за ними.

Глобальне суспільство, вважає Дж. Сорос, не означає «глобальна держава». Скасувати держави було б нелегко і недоцільно. Проте оскільки існують колективні інтереси, що виходять за межі державних кордонів, суверенітет держави повинен бути підпорядкований міжнародному законодавству і міжнародним інституціям. Цікаво відзначити, що схожу думку висловлюють й інші західні вчені, стверджуючи, що ми маємо глобальні ринки, але нам бракує глобальних інституцій, щоб ними керувати. І, напевно, для удосконалення глобального відкритого суспільства Сорос продовжує закликати Америку до фундаментального переосмислення її ролі в сучасному світі.

Питання для самоконтролю

1. Хто вперше використав термін «глобалізація» та що він означає?
2. Які ознаки економічної глобалізації виокремлює американський професор Пітер Ратленд?
3. В чому полягає різниця між глобалізацією та інтернаціоналізацією світової економіки ?
4. Чим відрізняються поняття «глобалізація» та «глобалістика»?
5. Назвіть головні концепції глобалізації та відмінності між ними.
6. Визначте сутність концепції «архаїчної глобалізації».
7. У чому полягає футурологічна концепція глобалізації Карло Санторо?
8. Визначте сутність концепції «політичного екстремізму» Ж. Бжезінського.
9. Які головні положення концепції «ліберального антифундаменталізму» Дж. Сороса?

Тема 2 Теоретичні дослідження глобальних процесів

2.1 Провідні школи сучасної глобалістики

Сучасний етап розвитку глобалізаційних процесів характеризується як всепоглинальний процес, що включає в себе політичні, економічні, соціальні, екологічні, науково-технологічні та інші складники. Залежно від того, яким аспектам процесів глобалізації приділяється особлива увага, розрізняються різні парадигми сучасної глобалістики, у межах яких працюють відповідні наукові школи й організовані наукові колективи.

Перша школа представляє концепцію «Межі зростання». Проблема меж економічного зростання як результату обмеженості ресурсів планети Земля лежить в основі тематики доповідей Римського клубу (заснований у 1968 році).

У концепції була висунута робоча гіпотеза про дисфункціональність глобальної системи. У процесі її перевірки автори дійшли висновку, що за умови збереження існуючих тенденцій зростання, людство дуже швидко наблизиться до крайньої межі демографічної та економічної експансії. При цьому межі зростання вбачаються не стільки в планетарно-ресурсних обмеженнях, скільки у внутрішніх обмеженнях світового людства – панування та жорстокий егоцентризм глобальних корпорацій, архаїчний суверенітет все більш численних держав та їхня конфліктна конкуренція, егоїстичний дух елітаризму і зверхності цивілізації Заходу, дезінтеграція людського співтовариства. Досягнення цієї школи полягають у досить результативних спробах моделювання світової економічної динаміки. Під час моделювання враховувалися п'ять взаємопов'язаних змінних величин: населення, капіталовкладення, використання невідновлюваних ресурсів, забруднення навколишнього середовища, виготовлення продовольства.

Надаючи особливого значення людині, засновники Римського клубу запропонували *глобальну програму «нового гуманізму»*, сутність якої полягає у «людській революції», в інтеграції людей світу, в формуванні світової людської спільноти, здатної до колективних зусиль із планування та керування заради спільного майбутнього людства, оскільки альтернативою може бути відсутність будь-якого майбутнього. Концепція «нового гуманізму» обґрунтовувала глобальну трансформацію свідомості на гуманістичних засадах та домінування «нового глобального етносу», а також проголошувала «революцію світової солідарності».

Засновники Римського клубу, як і керівники різних транснаціональних корпорацій, зіткнулись зі спільним труднощами в реалізації корпоративних проєктів і програм. Вони усвідомили, що глибинною першопричиною цих труднощів є глобальні системні особливості, подолання яких локальними зусиллями неможливе. Звідси виник відомий заклик: «Мислити глобально»

Друга школа – *школа універсального еволюціонізму* в глобалістиці, розвивалась під керівництвом академіка М. Моїсеєва на базі вчення В. Вернадського про ноосферу. Цю школу називають ще *школою глобальної екології*. У ній піддаються критиці доповіді Римського клубу за їхнє розуміння пасивної ролі природи та її пасивної реакції на результати діяльності людства і пропонується враховувати зворотню реакцію біосфери на процеси глобального розвитку. Сумісний розвиток глобального людського суспільства і біосфери може бути цілеспрямованим, взаємоузгодженим і ефективним. Унаслідок конструктивної коеволюції може бути сформована ноосфера, ноосферна економіка та ноосферна цивілізація, яка відкриває шлях до якісно нового розвитку.

Школа універсального еволюціонізму запропонувала теорію глобальних рішень і компромісів, розробила моделі глобальних наслідків ядерної війни, «ядерної зброї» і «ядерної зими», а також соціологію глобального компромісу. У роботах представників цієї школи доведена можливість світових угод кооперативного типу, що об'єднують зусилля і ресурси суверенних держав для вирішення планетарних завдань, запропонована концепція «Глобальних інститутів згоди», які можуть досягати стабільних і ефективних компромісів.

Третя – школа мітозу біосфер вважається важливою для раціоналізації взаємодії світового людства з навколишнім середовищем. Неурядовий міжнародний Інститут екотехніки, що представляє цю школу, з 1976 р. проводить конференції у Франції. Генезис парадигми обумовлений практичними потребами космонавтики в створенні штучних біосфер малого масштабу із заданими якостями. Ідея полягає в тому, щоб досягнуті результати використовувати для покращання земної біосфери і для формування ноосфери. Сутність ноосфери в гармонічному синтезі біосфери і техносфери. Під техносферою розуміють «глобатех» – тип нової культури, сферою якої є весь планетарний ринок. Факт експансії «глобатеху» у космос означає, що повна екологічна рівновага можлива тільки у разі виходу за межі земної біосфери в Космос. На цій підставі ноосфера перетворюється на важливий фактор Еволюції Всесвіту.

Четверта школа – контрольованого глобального розвитку Д. Гвішиані, передбачає реалізацію програми «Моделювання глобального розвитку» із метою створення системи моделей альтернативного глобального розвитку і рекомендацій щодо вибору оптимальних стратегій управління. При цьому значна увага надається соціальним проблемам.

У роботах представників цієї школи пропонується розвивати глобалістику з позицій загальносоціологічної теорії та методології. Перехід до інформаційного суспільства розглядається як магістральний шлях вирішення глобальних проблем.

П'ята школа світ-системного аналізу І. Уоллерстайна (США), розробляє парадигму, в центрі якої розвиток економік, історія систем і цивілізацій. Кінець XX століття розглядається як криза переходу від капіталістичної світ-системи, що домінує на планеті з 1500 року, до поки що невизначеної посткапіталістичної системи. Капіталістична світ-система розглядається як перша історична форма глобальної системи, яка безупинно розвивається у взаємодії ядра («золотий мільярд»), напівпериферії та периферії світу. Їй властиві циклічні кризи з періодичністю 50–100 років. Це нагадує довгі економічні хвилі М. Кондратьєва. Парадигма світ-системного аналізу тяжіє до концепції «глобальної соціалізації» майбутнього розвитку, висунутої

Міжнародною соціологічною асоціацією (1994 р.). Закономірностям глобального соціального розвитку приділяється все більша увага.

Поряд із розглянутими школами глобалістики низкою науковців пропонуються нові концептуальні школи:

- концепція «гуманістичного соціалізму» (Я. Тінберген), що містить проект такої організації планетарного розвитку, який має забезпечити рівні можливості для всіх країн і людей відповідно до універсальних гуманістичних цінностей та в якій із метою зближення рівня доходів у світовому масштабі пропонується визначити нульовий ріст для розвинутих країн та 5 % зростання середньорічних доходів на душу населення для країн, що розвиваються;

- концепція «дороговказів у майбутнє» (Б. Гаврилишин), у якій аналізується ефективність функціонування різних суспільств та пропонується модель майбутнього світового порядку, заснована на співіснуванні різних культур, релігій та способів життя;

- концепція «геогенезису» (Є. Кочетов), яка розвиває просторово-філософську методологію пізнання та передбачає методологічний поділ світового простору за функціональними ознаками (геополітика, геоekonomіка, геофінанси, геодемографія тощо);

- концепція «глобальної спільноти» (М. Чешков), яка доводить, що динаміка розвитку людства як глобальної спільноти (що характеризується двома автономними поняттями – глобальна система і світове співтовариство) визначається взаємодією різноманітних компонентів цієї спільноти;

- концепція «сталого розвитку» (Л. Браун), яка доводить, що людство споживає значно більше ресурсів, ніж дозволяють економічні можливості, і тому потрібно еволюційним шляхом забезпечувати сталий розвиток на всьому глобальному просторі.

Зважаючи на складність і всеохоплюваність проблем глобалістики, цілком обґрунтованою є можливість виникнення нових більш розвинених і досконалих концептуальних шкіл.

2.2 Провідні ідеологічні теорії глобалістики

Серед провідних ідеологічних теорій глобалістики все більшого поширення набуває *гіперглобалізм* (революційний глобалізм), який поширюється як успішний варіант суспільного розвитку за західною моделлю і представляє глобалізацію майбутнього як фундаментальну реконфігурацію всієї системи людських дій. Ці ідеї базуються – на неоліберальній теорії і практиці, відповідно до якої глобалізація є специфічним варіантом інтернаціоналізації господарського, політичного та культурного життя людства,

орієнтованого на форсовану економічну інтеграцію у глобальних масштабах з максимальним застосуванням науково-технічних досягнень та вільно-ринкових механізмів.

Гіперглобалісти, починаючи з Р. Кеохейна і Дж. Ная, а саме їхньої книги «Могутність і взаємозалежність», зазначали, що формується така складна система економічних, політичних взаємозв'язків, в якій конфлікт великих держав виключений. Представники школи гіперглобалістів вважають, що глобалізація – це насамперед економічне явище, яке створює новий тип переможців і переможених; глобальна економіка все більше інтегрується; глобальний капітал змушує всі уряди дотримуватись неоліберальної економічної дисципліни, тому політика стає сферою раціонального економічного управління. Гіперглобалісти передбачають виникнення глобальної цивілізації, глобального громадянського суспільства і появу абсолютно нового світового порядку. Держави, на їхню думку, стають все менш ефективними і слабкими в конкуренції з новими міжнародними суб'єктами.

Гіперглобалісти впевнені, що відбувається денаціоналізація економічної й політичної влади. Інтеграція держав у наднаціональні економічні об'єднання стає все більш значною частиною глобалізації. В їхніх поглядах спостерігається яскраво виражений суб'єктивно-ідеологічний підхід до процесів глобалізації. Вони обґрунтовують свою позицію тим, що більшість економічних процесів, які відбуваються в сучасному світі, так чи інакше пов'язані винятково з діяльністю найбільших суб'єктів міжнародних відносин – транснаціональних корпорацій, а відповідно саме цей фактор, тобто посилення ролі ТНК, і є головним змістом процесів глобалізації. Зростання ТНК і мереж глобального виробництва створює безкордонну економіку, за якої уряд втрачає можливість управління національною економікою. Проте гіперглобалісти розуміють, що національний і транснаціональний капітал мають потребу в державних інститутах і нормах.

До гіперглобалістів можна віднести головних ідеологів глобалізації К. Поппера, Т. Фрідмана, Ф. Фукуяму, К. Омає, З. Бжезінського, Дж. Сороса та інших. Так, Ф. Фукуяма у праці «Кінець історії і остання людина» у ліберальному капіталізмі США бачить вінець людських устремлінь у сфері суспільного прогресу: краще американської демократії, американського капіталізму, американського способу життя нічого у світі не може бути, і всіма засобами необхідно сприяти його поширенню на увесь світ. Серйозні застереження стосовно американізації у Ф. Фукуями викликає конфуціанська Азія і передусім Китай, але їх спротив не зможе переломити глобалізацію, що йде із Заходу.

Представники скептичної школи глобалізму ставлять під сумнів, що відбувається саме процес глобалізації, а не процес ускладнення світового порядку. Представники скептичної школи (П. Херст, Г. Томпсон, Д. Аллен, Р. Гілпін, Н. Ферпоссон тощо) стверджують, що *глобалізація – це міф*. Порівнюючи світові потоки товарів, інвестицій і робочої сили в XIX столітті з сучасністю, вони зазначають, що досягнутий нині рівень економічної інтеграції нижчий, а отже, ступінь сучасної глобалізації перевищений. Більшість скептиків переконані, що наявні зміни підтверджують тільки те, що на економічну активність впливають процеси регіоналізації, оскільки головними центрами світової економіки є Північна Америка, Європа та Азіатсько-Тихоокеанський регіон.

Скептики виступають із прямою чи опосередкованою критикою теорії та практики глобалізації. Вони бачать у глобалізації поширення західного модернізму, а світову інтернаціоналізацію вважають супутнім продуктом розповсюдження американського світового порядку. Під глобалізацією скептики розуміють уніфікацію життя на підставі єдиних ліберальних цінностей шляхом нав'язування цінностей розвинених країн іншим країнам і суспільствам.

Поняття глобалізації, на думку скептиків, це винахід захисників вільної торгівлі, які прагнуть знищити державу загального добробуту й у такий спосіб зменшити державні видатки. Це рух назад, оскільки наприкінці XIX ст. вже існувала так звана відкрита глобальна економіка. Отже, вони ставлять під сумнів ідею унікальності глобалізації як процесу. До того ж у глобалізації, на їхню думку, виражена наявність протилежних тенденцій: з одного боку, фінансово-економічна діяльність потребує все більшого простору і передбачає відсутність зв'язку з певним місцем, а з іншого – люди все гостріше відчують потребу у приналежності до «рідного» середовища, де вони почували б себе як вдома.

Варто зважити на те, що більша частина праць, написаних скептиками, розглядає процес глобалізації з економічного або культурного поглядів. На цей недолік указує Е. Гідденс у своїй праці «Нестримний світ», стверджуючи, що глобалізація – це багатогранний та диференційований процес, який виражається не тільки в економічній і культурній сферах, а також і в політичній, військовій, інформаційній, соціальній. Представники скептичного підходу взагалі критично розглядають погляди гіперглобалістів і намагаються розвіяти міфи, створені навколо глобалізації.

Трансформісти (Е. Гідденс, М. Кастельс, Б. Аксфорд, Д. Хелд, Д. Гольдблатт, Е. Макгрю, Д. Перратон, Дж. Розенау) вважають сучасну форму глобалізації історично безпрецедентною, яка свідчить про поступову адаптацію

держав і суспільств до взаємозалежного нестабільного світу з його обов'язковими соціальними та політичними змінами. Вони розглядають глобалізацію як процес, у якому відсутня чітко фіксована й визначена мета: або повністю інтегрований світовий ринок, глобальне суспільство, або глобальна цивілізація. На їхню думку, немає жодного апріорного підґрунтя вважати, що глобалізація повинна розвиватися в одному єдиному напрямі, до того ж сучасні трансформації не завжди мають позитивний результат, але, враховуючи їхню динамічність, інтенсивність і масштаб, вони є безпрецедентними.

Трансформісти (еволюційні глобалісти) також вважають, що глобалізація – це потужна сила, яка трансформує світ, відповідає за еволюцію суспільства, за зміну усього світового порядку, бачать у ній довготерміновий суперечливий процес, здатний до всіляких змін, і вважають некоректним прогнозування параметрів майбутнього, передбачають поступовість змін традиційної концепції державності. До прибічників цієї школи відносять також У. Бека та Дж. Стігліца, які вважають, що глобалізація несе у собі можливості покращання життя всього людства.

Трансформісти вважають, що глобалізація як прояв трансформаційного розвитку сучасної світової цивілізації викликала надзвичайну інтенсифікацію світових зв'язків, що перетворюють наш світ на єдиний економічний, політичний та інформаційний простір, а також стала поштовхом для кардинальної трансформації політики загалом і політичних інституцій та соціальних взаємодій зокрема. Політика глобалізації *потребує від національної держави координації раніше незалежно прийнятих рішень з іншими національними державами та підпорядкування інтересів держав інтересам світового співтовариства*. Учені, які підтримують таку позицію, потребують від держав і суспільства поступової адаптації до більш взаємозалежного й водночас – нестабільного світу з його неминучими соціальними та політичними змінами, сукупність яких і становить зміст розвитку сучасних суспільств та світового порядку.

2.3 Державно-політичні платформи, в яких реалізується глобалізм.

Вашингтонський консенсус

В агрегованому вигляді сучасний глобалізм реалізується в чотирьох державно-політичних платформах.

Перша платформа – створення Єдиної світової економіки та Єдиного світу внаслідок розвитку і поступового об'єднання континентальних економічних і фінансових союзів, регіональних валют і континентальних політичних конфедерацій. Роль взірця покликані зіграти ЄС і НАФТА, євро і

долар. Розширення ЄС на Схід і перетворення НАФТА на спільну американську зону вільної торгівлі мають супроводжуватися створенням і посиленням аналогічних угруповань і конфедерацій на інших континентах. На наступному етапі відбувається інтеграційне стикування континентальних конфедерацій. Наприклад, об'єднання ЄС та НАФТА у Новий трансатлантичний ринок. На завершальному етапі всі континентальні конфедерації зливаються в Єдиний світ зі спільною економікою.

Друга платформа – сприяння поширенню американської господарської практики, американської валюти, законодавства, економічних інститутів на весь світ. Країни, які не приймуть нових умов, опиняться ізольованими від світової економіки, і зв'язки з ними будуть мінімізовані. Подібна платформа не передбачає негайного загального політичного об'єднання та залишає поза увагою питання про те, будуть чи ні громадяни інших країн-учасниць нової господарської системи мати право обирати американського президента та американських законодавців.

Третя платформа – поступового сприяння глобалізації внаслідок активізації лібералізації економічної та фінансової діяльності, розширення сфери відповідальності міжнародних організацій, що працюють на цілі лібералізації, таких, як СОТ, МВФ та тощо.

Четверта платформа – створення єдиного світового економічного правопорядку і на цій підставі розвиток інтернаціональних інститутів, які дають змогу проводити скоординовану світову соціально-економічну та фінансову політику.

Реалізація будь-якої з названих державно-політичних платформ (а особливо другої та третьої) так чи інакше передбачала застосування принципів моделі Вашингтонського консенсусу, яка в практичній площині віддзеркалювала принципові аспекти глобалізму.

Вашингтонський консенсус – тип макроекономічної політики, який наприкінці ХХ ст. був рекомендований керівництвом МВФ і Світового банку до застосування у країнах, що зазнають фінансову і економічну кризу. Вашингтонський консенсус був сформульований англійським економістом Джоном Вільямсоном у 1989 р. як сукупність правил економічної політики для країн Латинської Америки. Особливу роль у його формуванні зіграли бурхливі події в Східній Європі й на пострадянському просторі, що збіглися за часом із публікацією доповіді Дж. Вільямсона. Суворі бюджетна економія, приватизація та лібералізація ринків були тими трьома стовпами, на яких тримається стратегія Вашингтонського консенсусу. У ширшому сенсі термін «Вашингтонський консенсус» використовується для характеристики низки

заходів, спрямованих на посилення ролі ринкових сил і зниження ролі державного сектора.

Загалом «*Вашингтонський консенсус*» включає набір із 10 рекомендацій:

1. Підтримання фінансової дисципліни (мінімальний дефіцит бюджету).
2. Пріоритетність охорони здоров'я, освіти та інфраструктури серед державних витрат.
3. Зниження граничних ставок податків.
4. Лібералізація фінансових ринків для підтримки реальної ставки по кредитах на невисокому, але все ж позитивному рівні.
5. Вільний обмінний курс національної валюти.
6. Лібералізація зовнішньої торгівлі.
7. Зниження обмежень на прямі іноземні інвестиції.
8. Приватизація.
9. Дерегулювання економіки.
10. Захист прав власності.

Існує альтернативний виклад параметрів Вашингтонського консенсусу, що виходить з його практичної реалізації в низці країн: свобода пересування капіталу; тотальна приватизація – навіть там, де неможлива конкуренція, що дає можливість приватному капіталу необґрунтовано завищувати ціни, не підвищуючи якість товарів і послуг; високі процентні ставки, що перешкоджають розвитку промисловості, але полегшують фінансові спекуляції; скорочення до мінімуму або ліквідація всіх соціальних програм (безкоштовних або дешевих програм охорони здоров'я, освіти, дешевого житла, громадського транспорту тощо); відмова від захисту природи й охорони навколишнього середовища; підтримка стабільності національної валюти шляхом встановлення її залежності від долара США та обмеження реальної грошової маси (що призводить до невиплат зарплат, допомог, дефіциту готівкових грошей, а також до часткової втрати національного суверенітету); скорочення зарплат і обмеження прав працівників (права на страйк, прав профспілок тощо); податкові реформи, що збільшують тиск на бідних і полегшують податковий тягар багатих.

Висновком усього наведеного вище може слугувати теза про ідеологічну обумовленість сучасних глобалізаційних процесів, які, з одного боку, розвиваються у скерованому руслі, а з іншого – можуть вийти з-під контролю ідеологічної надбудови, що неминуче позначиться, унаслідок відсутності або недостатньої зрілості ідеологічних альтернатив, на безпеці майбутньої архітектури світового простору.

Особливу небезпеку майбутньому людства несуть можливості виникнення криз, яких не знало у минулому людство. Про це свідчать досі не

подолані наслідки наймасштабнішої світової фінансової кризи 2007 року і результати теоретичних досліджень виявлення причин і наслідків криз у сучасному світі. У Доповіді Генерального секретаря ЮНКТАД відзначається, що криза примусила відмовитися від ідеї універсальної політики, придатної для всіх, і у такий спосіб підтвердила правильність критики впровадження Вашингтонського консенсусу. Вона серйозно підірвала впевненість розвинутого світу в правильності його концепцій і показала, до чого призвів той факт, що фінансові ринки та інститути зі слуг реальної економіки перетворились на її хазяїв: до деформації структури торгівлі та інвестицій, посилення нерівності й виникнення системної загрози економічній стабільності.

2.4 Теоретичні дискусії навколо проблем глобалізації та глобального ринку

Еволюція поглядів дослідників на сучасні процеси неоліберальної глобалізації відбувається через зіставлення теорій щодо механізмів глобалізації, її методів, темпів і наслідків, господарської ролі національних держав, перспектив і проблем формування глобального ринку, його відмінності від національного, становлення нових центрів прийняття рішень у світовому господарстві та можливостей їх регулювання. Досить широке коло вчених-економістів, політиків і суспільних рухів виступали з прямою або непрямою критикою теорії та практики неоліберальної глобалізації.

Нові світові потрясіння початку XXI ст. активізували *дискусію між прихильниками неоліберальної глобалізації та її противниками*. Проведений економічний аналіз ситуації виявив зміни, які сталися за попередні десятиріччя у світовому господарстві – становлення нових транснаціональних акторів, зміни у розстановці сил, зміна ролі держави у нових умовах розвитку, новий стан валютно-фінансової сфери. Головним предметом дискусій стали нові наслідки неоліберального світогосподарського порядку, які раніше недооцінювалися, – *надзвичайний розмах спекулятивних переливань капіталу, зростаюча нестійкість і непогодженість економічних процесів, збільшення нелегальних операцій, різке посилення ваги сфери фінансових послуг*. Їх виявлення значною мірою підірвало ідеологію, а з нею і легітимність неоліберальної глобалізації.

Кризові явища початку XXI ст. змінили і *характер обговорення проблем глобалізації*. Попереднє її трактування виходило з презумпції безкризового розвитку міжгосподарських центрів: відповідно визначалися її і позитивні, й негативні аспекти. Серйозні зміни потенціалу США та Європи, які є наслідком

криз, змінюють весь баланс позитивних і негативних наслідків глобалізації. Наприклад, хиткий стан фондового ринку США призвів до суттєвого скорочення експорту (і відповідно ВВП) багатьох країн Південно-Східної Азії та Латинської Америки, які в попередні роки вважалися яскравим прикладом благодатного впливу глобалізації. Окремі аналітики висловлюють припущення, що швидкість й інтенсивність експансії цих центрів, яка поглинає національний потенціал, у середньостроковій перспективі може призвести до зникнення самобутності цих країн. Значна частина західних економістів підкреслює, що глобалізація призвела до таких внутрішніх і міжнародних трансформацій, за яких попередні методи аналізу (і збирання статистичних даних) усе менше відображають реальні процеси. Відповідно зникає основа для вироблення дієвої економічної політики і швидкого подолання рецесії.

Зростання на початку XXI ст. опору діяльності СОТ, МВФ та інших міжнародних економічних організацій (особливо серед країн, що розвиваються) вплинуло на розшарування поглядів прихильників неоліберальної глобалізації. З одного боку, збільшується кількість тих, хто від теоретичних праць перейшов до консультування великих корпорацій із питань стратегії в нових умовах, їхні ідеї спрямовані на втілення та зміцнення монопольних (або олігопольних) позицій великих корпорацій, особливо на нових ринках. З іншого - відбувається розвиток ідей ортодоксальних неолібералів, які продовжують ідеалізувати ринок і його можливості. Вони всіляко підкреслюють неминучість неоліберальної глобалізації та марність намагань протистояти їй.

Неомарксистська і соціал-демократична думка сприйняли її як нову стадію інтернаціоналізації господарського, політичного і культурного життя, критикуючи процеси глобалізації в контексті загального неприйняття капіталістичного шляху розвитку.

Важливим напрямом розвитку теорії глобалізації стали праці сучасних економістів (Т. Екінса, Х. Гендерсона, Х. Дейліса, П. Хокінса, Е. Ловінса, Р. Норгаарда, Л. Брауна). Підкреслюючи обмеженість природних ресурсів і відновлювальної здібності природи, вони наполягають на кардинальному перегляді економічних підходів, на необхідності повнішого врахування взаємодії навколишнього середовища (соціального і природного) і розвитку господарської сфери. Їхні праці значною мірою сприяли втіленню системних підходів у дослідженні суспільних проблем, у них послідовно висловлювалася думка про відмову від зосередження зовнішніх, неекономічних факторів урахування численних взаємодій і взаємозв'язків між суспільством і природою.

Важливим напрямом розвитку теорії глобалізації є і так звана **школа міжнародної політичної економії**, ідеї якої набули найбільшого поширення в англосаксонських країнах. Її представники (С. Стрендж, Е. Хеллайнер,

Р. Андерхілл, Ф. Черні, Л. Вейс, Т. Пемпел, Т. Скопол, П. Евене, Д. Хелд, П. Катценштейн) виходять із постійно зростаючої ролі економічних питань у міжнародних відносинах. Центром їхніх досліджень є питання взаємодії зовнішньої політики і світогосподарських процесів. Як у конкретних дослідженнях, так і в теоретичному плані вони простежують формування глобального економічного, правового і політичного простору і становлення нового світо-господарського порядку. Особливістю цих праць є аналіз процесів в аспекті силових відносин і міждержавних конфліктів, де важливе місце відводиться вивченню зміни як розстановки сил у міжнародному плані, так і зв'язків із появою нових центрів прийняття світогосподарських рішень.

Представники школи міжнародної політичної економії однастайні у визначенні *вирішальної ролі політичних рішень* у розвитку найважливіших світогосподарських тенденцій і процесів. У низці праць аналізуються суперечності між окремими групами інтересів, відомствами й гілками влади, їхній вплив на формування економічної та внутрішньої політики країни, на наявність або відсутність єдності при захисті національних інтересів.

Дискусії на Заході навколо проблем глобалізації та глобального ринку зумовили нове осмислення ідей і так званої школи **економічної соціології**, яка своїми коренями сягає праць Ф. Броделя, М. Вебера, Т. Веблена, Е. Дюркгейма, К. Полані, Й. Шумпетера. На кінець ХХ ст. їхні ідеї набули розвитку в напрямі ширшого соціологічного осмислення проблематики ринку і конкуренції. Значна частина робіт присвячена дослідженню впливів соціальних і культурних факторів на структуру попиту, зайнятості, на організацію виробництва тощо. Представники цього напрямку (М. Грановітер, М. Кастельс, Р. Сведберг, А. Сен, А. Турен, Р. Холлінгсворт, Ф. Шміттер, В. Штрек, А. Етціоні та ін.), у своєму розумінні діяльності людини і її мотивації виходять за вузькі межі уявлень про економічну людину і внутрішню логіку розвитку економічних категорій. У своїх працях вони показують нерозривний зв'язок економіки з іншими сферами суспільного життя, обумовленості економічних процесів сукупністю суспільних інститутів, до яких належать не тільки правові норми та адміністративні рішення, а й панівні у суспільстві системи цінностей, пріоритети, традиції, мораль, етику, «ринкову культуру і менталітет». Значна частина обґрунтованих ідей у межах економічної соціології, зокрема розроблювані концепції світової організації (на відміну від ієрархічних і ринкових), соціально-економічне зіставлення форм і методів організації виробництва на мікро- і макрорівнях, вивчення значення моральних і етичних факторів у економічному житті, справляють зростаючий вплив на головні течії західної економічної думки.

На початку ХХІ ст. усі напрями критики неоліберальної глобалізації швидко зближуються, напрацюються більш погоджені підходи до питань подальшого розвитку. *Праці представників теорії глобалізації, незалежно від належності до того чи іншого її напрямку, подають інший образ ринку, на відміну від нав'язуваного неолібералізмом.* Окрім суто формалізованих ринкових відносин (до яких закликають неоліберали), дослідники глобалізації вказують, що на взаємини між господарськими суб'єктами істотно впливають неформальні, неекономічні обставини, соціокультурне середовище, морально-етичний клімат у суспільстві тощо. Ці фактори особливо важливі в умовах перехідної економіки, що власне і відчуває сучасна економіка України. Ринок постає не як самодостатній фактор, здатний вирішити всі проблеми і докорінно перетворити суспільство, а тільки як один із його механізмів, який сягає корінням у всю сукупність суспільних відносин і залежить у своєму розвитку від соціально-політичної сфери, історичної та культурної спадщини. Яскравим прикладом цього є становлення ринкових відносин у Китаї, Індії та інших країнах, що розвиваються.

Отже, серед економістів-теоретиків немає єдності поглядів щодо механізмів та наслідків глобалізації, але відбувається інтенсивний пошук напрямів вирішення наявних проблем.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть провідні школи сучасної глобалістики.
2. У чому полягає концепція «меж економічного зростання» Римського клубу?
3. Назвіть головні положення школи універсального еволюціонізму в глобалістиці М. Моїсеєва.
4. Визначте сутність концепції світ-системного аналізу І. Уоллерстайна.
5. Охарактеризуйте головні положення нових концептуальних підходів до розвитку глобалізації.
6. Назвіть провідні ідеологічні теорії глобалістики та визначить відмінності між ними.
7. Визначить головні державно-політичні платформи, в яких реалізується глобалізм.
8. Які принципи моделі Вашингтонського консенсусу вам відомі?

Тема 3 Становлення глобальної економіки. Рушійні сили економічної глобалізації

3.1 Становлення та сутність глобальної економіки

Поняття «глобальна економіка» є результатом трансформації, розвитку поняття «світова економіка». Тобто глобальна економіка формується у процесі трансформації існуючої світової економіки, до того ж засобом такої трансформації виступає глобалізація. Досить часто й цілком логічно співвідношення понять «глобальна економіка» і «глобалізація» визначається як співвідношення мети і процесу її досягнення. Отже, *глобалізація визначається як процес, який призводить до утворення глобальної економіки*. До того ж потрібно мати на увазі той беззаперечний факт, що глобалізація охоплює не тільки економіку, а практично всі сфери людського життя. Найважливішими проявами глобалізації є такі:

- бурхливий розвиток системи засобів інформації, формування єдиної світової інформаційної мережі і системи комунікацій;
- прискорене зростання значення фінансової сфери в міжнародній економічній діяльності;
- поширення діяльності ТНК, посилення транснаціоналізації світової економіки;
- формування системи міжнародних організацій, які разом з ТНК утворюють наднаціональний механізм управління світовою економікою, збільшення числа недержавних суб'єктів міжнародного життя;
- посилення «відкритості» національних економік;
- зміна ролі держави в управлінні національною економікою у процесі трансформації співвідношення «національне – наднаціональне»;
- нерівномірність розвитку найбільш розвинутих і менш розвинутих країн;
- регіоналізація світової економіки;
- соціальна трансформація в планетарному вимірі, яка виражається в інтеграції окремих елементів суспільства в глобальні структури, в ослабленні традиційних зв'язків та орієнтації на уніфіковані цінності;
- прискорення взаємодії культур.

Ці типові прояви глобалізації впливають досить істотно на світові економічні процеси і на національні економічні політики, і призводять до формування глобальної економіки.

Глобальна економіка – це якісно новий стан світової економіки, яка поступово перетворюється в цілісний глобальний організм, поєднаний

гігантською виробничо-збутовою мережею, глобальною фінансовою системою, планетарною інформаційною мережею.

Глобальна економіка – наддержавна, позадержавна економіка, яка базується на стиранні кордонів (лібералізації транскордонних операцій з товарами, трудовими ресурсами та капіталом) і починає створювати власні (наддержавні) механізми, зокрема валютний механізм (який частково протистоїть і водночас співпрацює з національними механізмами, залежно від економічної політики окремих держав). Глобальна економічна система стала реальністю, тому її закони та форми розвитку потребують серйозного дослідження.

Особливістю сучасної економічної глобалізації є *випереджальне зростання світового експорту порівняно зі зростанням світового валового продукту*, яке свідчить, що національне господарство окремих країн світу все більше працює на зовнішній ринок, до того ж одночасно з посиленням цих зв'язків збільшується їхня сфера охоплення суб'єктів, перетворюючи світову економіку на глобальну. Участь національного виробництва у світовій торгівлі досягла значно більш високого рівня, ніж на початку минулого століття. Статистика свідчить, що нині для цілої низки країн світовий ринок вже не може розглядатися як доповнення до національного, а *стає необхідною умовою функціонування народного господарства*. Його роль у розвитку реального сектора економіки стає настільки ж важливою, як і роль внутрішнього ринку. Це вже нова якість інтернаціональної взаємозалежності та кооперації, яка дає змогу говорити про глобальну економіку як про особливий феномен сучасної історії. Підтвердженням цього факту є навіть не стільки гігантські масштаби і значна частка експорту товарів і послуг у їх виробництві, скільки вивіз капіталів, торгівля правами власності у вигляді цінних паперів, банківських депозитів, боргових вимог і зобов'язань.

Важливим складником глобальної економіки є *міжнародний транспорт і електронні комунікації*. Найважливішими технологіями глобальної економіки є інформаційні, комунікаційні та транспортні технології. Глобальна економіка стала економікою цифрової ери. Комп'ютери для збереження та обробки інформації, Інтернет і мобільний телефонний зв'язок для миттєвої передачі інформації по всьому світу, контейнерний спосіб транспортування вантажів морським шляхом і перевезення вантажів літаками забезпечили світову торгівлю з найменшими витратами. Світова економіка стала взаємопов'язаною, як ніколи раніше, з глибоким розподілом праці значно складнішим, ніж у минулому. Можна очікувати, що глобальний вплив сучасних засобів комунікації, посилюючись, покращить спосіб життя людей.

В умовах глобальної економіки фінанси, телекомунікації та засоби масової інформації перетворюються у провідні сектори економіки. На особливу увагу заслуговують ті галузі, які забезпечують енергією, продовольством та сільськогосподарською сировиною, транспортом, сприяють збереженню довкілля.

Тобто *глобальність економіки визначається одночасно як посиленням взаємозв'язків суб'єктів економічної діяльності, так і збільшенням їхньої кількості*. В умовах глобальної економіки на арену міжнародних економічних відносин виходять нові суб'єкти господарської діяльності. У такий спосіб посилюється участь національного виробництва у світовій торгівлі й світовому виробництві.

Істотною ознакою цього процесу є те, що лібералізація підприємницької діяльності *розширює коло суб'єктів глобальної економіки*: на світовій арені поряд з національними державами і переважно національними за сферою своєї діяльності компаніями активно діють ТНК і ТНБ, міжнародні економічні організації, регіональні організації, зокрема інтеграційні об'єднання, а також неурядові організації, великі міста і навіть окремі індивіди (учені, діячі культури, бізнесмени), які за розмірами своєї економічної могутності можуть перевищувати окремі національні економіки. Посилюється роль і так званих світових великих міст, зокрема «альфа»-міст Нью-Йорка, Лондона і Токію. Наприклад, Китай планує побудувати десять міст розміром із Нью-Йорк до 2025 року.

Істотна особливість глобальної економіки – утворення поряд із реальною економікою, результатом функціонування якої є виробництво товарів та надання матеріальних послуг, сильно *розвиненої фінансової сфери*, яку ще, враховуючи певні її особливості, називають віртуальною економікою. Обороти на міжнародному фондовому і валютному ринках у десятки, а то й у сотні разів перевищують торговельні обороти. Переливи капіталів у великих масштабах з одних країн у інші створюють глобальну взаємозалежність їхнього економічного розвитку, якої доти світ ще не знав. Стрімко зростає також обсяг міжнародних угод із так званих деривативів (ф'ючерсні контракти, опціони, що страхують учасників від змін валютного курсу, облікового відсотка, курсу акцій чи товарних цін). Глобалізація фінансів, торгівля правами власності стали важливим, якщо не вирішальним, чинником переплетіння та взаємозв'язку економічного життя країн світу.

Взаємодія реального і фінансового секторів, реальної та віртуальної економіки стає істотно важливим чинником утворення та функціонування глобальної економіки. Саме ця взаємодія, з одного боку, надає глобальній економіці значних переваг шляхом посилення можливостей використання

вільних капіталів та найновіших досягнень науково-технічного прогресу у будь-якій точці економіки світу, але, з іншого боку, може завдавати негативних наслідків для її певних секторів та країн.

Високий ступінь економічної взаємозалежності країн, гігантські неврегульовані перетоки «гарячих» спекулятивних капіталів призводять до *посилення нелінійності та нерівноважності глобальної економіки*. Найвища розвиненість саме фінансової сфери глобальної економіки, так звана її фінансіалізація, становить для неї серйозну загрозу, причиною якої є неконтрольовані трансграничні потоки короткострокових фінансових ресурсів.

Світова економіка стала взаємопов'язаною, як ніколи раніше, з глибоким розподілом праці значно складнішим, ніж у минулому. Можна очікувати, що глобальний вплив сучасних засобів комунікації, посилюючись, перетворить на краще спосіб життя людей.

Глобальна економіка докорінно відрізняється від міжнародної, набуваючи рис суб'єктно, функціонально та інституційно структурованої багаторівневої системи. У науковій літературі вживають термін «*мегаекономіка*», під яким розуміють світову економіку, що під дією техніко-економічних, політико-силових і соціально-психологічних факторів почала набувати рис єдиного самодостатнього і певною мірою стійкого організму.

На сьогодні не йдеться про універсальність і досконалість цієї системи, а скоріше про глобальну доступність ресурсів та інновацій; глобальність факторної мобільності; глобальну ринкову уніфікацію та регуляторну гармонізацію; глобальну індивідуалізацію та корпоратизацію; регіонально-континентальну консолідацію; синхронізацію темпів і рівнів економічного розвитку в умовах циклічної кризовості.

На думку М. Кастельса, глобальна економіка становить історично нову реальність, відмінну від світової економіки. Глобальна економіка є чимось іншим: це економіка, здатна працювати як єдина система в режимі реального часу у масштабі всієї планети. У ХХІ ст. світова економіка змогла стати посправжньому глобальною на основі нової інфраструктури, що базується на інформаційних і комунікаційних технологіях.

Специфіку нової формули світової економіки можна визначити так: якщо до певного моменту вона становила суму національних економік, які були самостійними суб'єктами, що діяли на глобальному полі, то тепер ситуація начебто змінюється на протилежну. З'являється глобальний суб'єкт, «штабна економіка», яка через системи ТНК і ТНБ впевнено діє на національних майданчиках, перетворюючи їх в універсальний об'єкт. Одночасно затверджується єдиний тип господарювання, формується система

перерозподілу (шляхом фінансово-правових технологій) світових ресурсів і доходу.

У структурі глобальної економіки початку ХХІ ст., яка не охоплює ні всі країни світу, ні всі сфери та різновиди економічної діяльності, присутні сегменти доіндустріалізму, індустріалізму і постіндустріалізму, території інформаційної, нової, віртуальної, інтелектуальної економік, тобто вона і багатоукладна, і змішана. Глобальна економіка фактично посилюючи поляризацію країн, працює як неоколоніальна імперіалістична система, в якій роль метрополії виконують країни центру («золотого мільярда»), колоній – країни периферії. Зближення умов життя та рівнів технологічного розвитку країн центру і периферії й має слугувати показником формування планетарної держави і, отже, глобальної економіки. Видається цілком логічним стверджувати, що глобальна економіка майбутнього повинна відрізнитися від теперішньої зменшенням диференціації економічного розвитку своїх складників та відповідно матеріальних умов життя населення. Тобто головною особливістю глобальної економіки має бути збалансованість розвитку її складників і забезпечення у такий спосіб незначної різниці у ступені їхнього розвитку та умовах життя населення.

3.2 Рушійні сили та чинники економічної глобалізації

Рушійною силою глобалізації виступають поглиблення міжнародного поділу праці, підвищення продуктивності праці на підставі концентрації та централізації капіталу, транснаціоналізація господарського життя на підставі розвитку великих транснаціональних компаній та фінансових груп.

Глобальний економічний розвиток базується на законі *міжнародного поділу праці*. Міжнародний поділ праці можна визначити як процес стійкої концентрації в окремих країнах виробництва певних різновидів матеріальних благ чи послуг понад внутрішні потреби, тобто для зовнішнього обміну, і одночасно як процес стійкого задоволення внутрішніх потреб у тих чи інших товарах і послугах шляхом увезення ззовні.

Міжнародний поділ праці формує (породжує) економічні відносини між учасниками цього процесу і передусім стосовно обміну продукцією та обумовленими з ними грошовими розрахунками. Ці відносини взаємозалежності з часом ускладнюються, поширюючись на сфери виробництва, капітальних вкладень, розподілу переваг і доходів від поділу праці.

Очевидними причинами міжнародного поділу праці є різниця в забезпеченні країн природними ресурсами, їхня природно-кліматична та

геоекономічна специфіка, досягнутий ними рівень науково-технічного прогресу. Участь у міжнародному поділі праці дає економію всім її учасникам, але різною мірою. Здатність виробляти на експорт товари та послуги з меншими порівняно з іншими державами затратами та кращої якості, а також розширяти асортимент таких товарів і збільшувати свою частку на світовому ринку і стає принципово важливою якістю національної економіки в умовах глобалізації.

На сучасні глобалізаційні процеси істотно впливає така міцна сила, що стимулює глобалізацію, як *ринкова конкуренція* у світовому масштабі. Головні засоби конкуренції – зниження витрат, підвищення якості та розширення асортименту товарів і послуг – стають «мотором» глобалізації.

Значна рушійна сила глобалізації – розвиток науково-технічного прогресу, *прогрес технологічних інновацій*, що найбільшою мірою проявляється в модифікації транспорту і зв'язку, сектора інформації та телекомунікацій, створює невідомі раніше можливості для швидкого та з малими витратами транскордонного переміщення товарів і послуг, фінансових засобів, ідей та інформаційних продуктів. Істотно нові можливості, відкриті внаслідок новацій у сфері інформаційних і комунікаційних технологій, дають змогу стверджувати про справжню інформаційно-інноваційну, основану на знаннях революцію, що стимулює розвиток процесів глобалізації.

Американський дослідник міжнародних економічних відносин Дж. Гаррет виокремлює три провідні механізми глобалізації світової економіки:

- 1) усе більшу конкуренцію у світовій торгівлі;
- 2) становлення багатонаціональності виробництва внаслідок намагання виробників збільшити власний прибуток унаслідок переміщення виробничих потужностей в інші країни;
- 3) міжнародну інтеграцію фінансових ринків.

Процеси *транснаціоналізації* як *рушійна сила глобалізації* реалізуються у створенні та діяльності транснаціональних корпорацій реального і фінансового секторів зі значним посиленням ролі останнього.

Ще одна *рушійна сила*, яка неоднозначно впливає на самі процеси глобалізації та на їхні наслідки для учасників цих процесів, – це *лібералізація господарського життя, дерегулювання ринків товарів, послуг і капіталів*.

3.3 Транснаціональна експансія як чинник глобалізації світової економіки

На сучасному етапі розвитку світової економічної системи, її трансформації у глобальну економіку особливого значення набувають процеси *транснаціоналізації*, які проявляються у створенні та розвитку

транснаціональних корпорацій (далі – ТНК), у посиленні ролі й мобільності світового капіталу в усіх його формах і особливо у формі глобальних прямих іноземних інвестицій (далі – ПІІ).

Існують різні оцінки діяльності ТНК та їхнього впливу на економіки країн як базування, так і приймаючих країн. Але в будь-якому разі потрібно визнати, що *ТНК є найважливішим суб'єктом глобальної економіки, провідною рушійною силою глобалізаційних процесів*. ТНК як складова система постійно взаємодіє із зовнішнім середовищем на національному та світовому рівнях.

Відкритість національних економік, що є одним із ключових вимог, згідно з Вашингтонським консенсусом, найбільше відповідає саме інтересам ТНК. Інтернаціоналізація виробництва дає можливість ТНК захоплювати ринки, обминаючи митні перешкоди. Центром ТНК є материнська компанія, яка розміщена в країні базування і здійснює централізоване планування, управління і контроль за діяльністю своїх закордонних підрозділів – дочірніх підприємств, асоційованих компаній і філій, що розташовані в приймаючих країнах. Переважна більшість материнських компаній (79 %) розташована в розвинутих країнах. Останнім часом вони почали виникати і в нових індустріальних країнах (Сінгапурі, Республіці Корея, Бразилії), а також у Китаї та Росії.

ТНК є невід'ємним складником зовнішньоекономічної діяльності будь-якої розвиненої країни. Кількість ТНК та їхніх філій щороку зростає. За даними Конференції ООН із торгівлі та розвитку, в усьому світі налічується близько 82 тис. ТНК, що включають 810 тис. зарубіжних філій. Згідно з оцінками аналітиків, експорт зарубіжних філій ТНК становить приблизно 1/3 від загального експорту товарів і послуг, ринкова капіталізація окремих ТНК перевищує 500 млрд дол. США, а щорічні обсяги продажів становлять 150–200 млрд дол.

500 найбільших ТНК зосереджують понад 1/4 світового виробництва товарів та послуг, 1/3 експорту промислової продукції та 3/4 торгівлі технологіями й управлінськими послугами.

Транснаціональні корпорації в своїй діяльності все більше відриваються від країни базування, у них все менше залишається «національного» і все більше – «глобального». Так, американська компанія «Екссон» 75 % своїх доходів отримує за межами США. ТНК виходять з-під опіки своїх урядів і стають фактично незалежними суб'єктами економічної діяльності.

Успішність, з якою ТНК просуваються на міжнародні ринки, ґрунтується на їхніх конкурентних перевагах, насамперед унаслідок технологічного лідерства. ТНК мають можливість відраховувати значні кошти на утримання

науково-дослідних закладів, на високу заробітну плату найкваліфікованіших інженерів, менеджерів. Найбільші компанії в світі створили понад 100 великих дослідницьких центрів, зокрема й за межами країни базування.

Вплив транснаціональних корпорацій ґрунтується на фактичному контролюванні значної частини транснаціонального капіталу, що функціонує на міжнародних фінансових ринках, які здебільшого мають олігополістичну структуру. Однією з переваг ТНК є можливість використати замкнений внутрішньофірмовий ринок, що забезпечує їм меншу залежність від економічної політики урядів, а також успішне обминання торговельних перешкод. Більше третини світових товарних потоків припадає на внутрішньофірмову торгівлю ТНК, яка здійснюється за трансфертними цінами.

Позиції ТНК міцні й в економічній політиці. У країнах базування вони формують потужне лобі, яке істотно впливає на уряди розвинутих держав. На уряди держав, де розташовані їхні філії, ТНК зазвичай здійснюють тиск у жорстких формах, потребуючи проведення економічної політики в своїх власних інтересах, нерідко на шкоду національним інтересам приймаючих країн.

Поведінка ТНК спричинює стурбованість у політичних колах світової громадськості. У керівництві ООН розглядається пропозиція про створення Світової конвенції з контролю за «демократичною репутацією» провідних ТНК. Дванадцять великих неурядових організацій США та Великої Британії розробили проект, який передбачає перевірку діяльності таких відомих компаній, як «Екссон», «Карбайд», «Монсанто», «Шелл», «Бенеттон» та інших.

Отже, ТНК як *глобальна фірма* є головним суб'єктом багатонаціонального виробництва. Вона об'єднує в єдиному організаційному, фінансовому, технологічному режимі процес виготовлення продукції, міжнародні трансакції, управління, маркетинг, наукові й технологічні дослідження та інші елементи стратегічної діяльності фірми. Особливістю таких фірм є також розвиток і поглиблення внутрішньофірмової торгівлі у вигляді простого постачання компонентів і напівфабрикатів материнській компанії або ж у формі обміну високоспеціалізованими кінцевими виробами. Ця друга форма є показником того, як філії підприємства впроваджують свій продукт у міжнародну сферу, пристосовують його до вимог закордонних ринків. Торгівля спеціалізованими виробами домінує у фірмах та секторах з високим ступенем глобалізації. Взаємодія міжнародних виробничих систем постачання товарів забезпечується такими вищими формами кооперації, як субконтрактна (subcontracting, outsourcing).

Система субпостачання включає в себе різні види проміжних товарів і компонентів спільно спроектованих виробів, формування міжнародних

логістичних систем та стратегічного маркетингу. Усе це створює передумови для міжнародної співпраці різних типів і розмірів фірм у міжнародній коопераційній мережі.

Ще одним проявом глобалізації фірм є створення **стратегічних альянсів** на підставі формування системи сталих зв'язків між багатьма фірмами різних країн. Членами альянсів є переважно великі олігополістичні фірми, але в системі субконтрактів можуть брати участь і компанії, що спеціалізуються на товарах, які не є чутливими до масштабів виробництва. Значна частина стратегічних альянсів зосереджена в сфері наукових досліджень і технологічних розробок. У виготовленні комп'ютерів, телекомунікаційних систем, наприклад, беруть участь великі американські, європейські та японські фірми, що створюють в остаточному підсумку олігополістичні ринкові структури, які відіграють провідну роль у відповідних сегментах ринку. Отже, економічний розвиток на підставі глобалізації діяльності фірми набуває нового поштовху внаслідок отримання ними додаткових джерел і ресурсів.

Показником транснаціоналізації може слугувати також рух **прямих іноземних інвестицій (далі – ПІІ)**. Їхній річний обсяг зріс із 57 млрд дол. у 1980 р. до 1271 млрд дол. у 2015 р., а накопичена величина за той самий період збільшилася з 615 млрд дол. до 6314 млрд дол., тобто більше ніж у десятеро.

Чинниками, які, активно *впливають на зростання ПІІ* і зумовлюють випереджальні темпи зростання ПІІ порівняно з темпами зростання світової торгівлі (а також ВВП промислово-розвинутих країн), є такі: інтеграція виробництва, еволюція його в бік створення міжнародної продукції; зростаюча роль ТНК; економічна політика промислово розвинутих країн, спрямована на підтримку темпів економічного зростання та рівня зайнятості; прагнення країн, що розвиваються, та країн з перехідною економікою здолати кризовий стан економіки і соціальної сфери; екологічні чинники, що спонукають розвинуті країни переводити шкідливе виробництво в країни, що розвиваються. За умови участі в ПІІ уряду додатковим мотивом можна досягти певні політичні цілі: забезпечення стратегічними ресурсами, розширення сфери свого впливу з боку уряду.

Прямі іноземні інвестиції здійснюються не тільки горизонтально, тобто фірмами, що купують або засновують аналогічні фірми за рубежом, а й вертикально. Деякі фірми вбачають привабливість ПІІ в тому, що вони дають змогу підвищити надійність джерел постачання сировиною та іншими проміжними продуктами (напівфабрикатами). Вертикальна інтеграція збільшує надійність постачання та може призвести до скорочення експлуатаційних витрат і забезпечити контроль за товаропотоками через кордони в складній світовій системі розподілу.

Усе більша відкритість країн світу прямим іноземним інвестиціям є важливою рисою економічної глобалізації. На початку XXI ст. частка ПІІ в загальній структурі руху капіталів становить 30 %. Проте потоки ПІІ розподіляються у світі досить нерівномірно. З одного боку, у 1990-х рр. зафіксовано значне зростання ПІІ з розвинутих країн у країни, що розвиваються. Так, у 1991–2000 рр. вони збільшилися з 35,7 до 178 млрд дол. США і майже у п'ять разів перевищили допомогу розвинутим країнам третього світу.

З іншого боку, міжнародні експерти зазначають, що прямі іноземні інвестиції значною мірою залишаються сконцентрованими в межах розвинутого світу, що є ще одним свідченням нерівномірності економічного розвитку. Також досить значною є частка ПІІ, що пересувається між розвинутими країнами (майже 70 % ПІІ), особливо між «трьома центрами» (США, Японія, ЄС). Згідно з даними експертних оцінок, найсприятливіші умови для ПІІ мають такі країни: США, Канада, Німеччина, Швейцарія, а також КНР.

Інвестиції спрямовуються, насамперед, у країни, що мають високі темпи економічного зростання. До першої десятки лідерів із притягнення іноземних інвестицій серед країн, що розвиваються, належать: Аргентина, Індонезія, Китай, Колумбія, Малайзія, Мексика, Сінгапур, Сянган, Таїланд, Тайвань. Однак країни, що розвиваються, не тільки приймають капітал. Між ними активізується рух ПІІ з метою створення спільних підприємств.

Глобалізація супроводжується збільшенням міжнародних капіталопотоків у формі прямих та портфельних інвестицій. Бурхливий розвиток нових індустріальних країн Азії, Латинської Америки та Близького Сходу, а також країн Східної Європи (emergingmarkets) відкрив нові можливості для міжнародного інвестування. Поступова стабілізація після фінансових криз повернула довіру та інтерес інвесторів до цих регіонів. За даними Інституту міжнародних фінансів у м. Вашингтон, чисті приватні капіталопотоки в ці регіони становлять 190 млрд дол. США.

Незважаючи на короткострокову нестабільність, фінансові ринки в нових індустріальних країнах обіцяють портфельним інвесторам необмежені можливості в довготривалій перспективі. За оцінками Світового банку, для досягнення означених темпів зростання нові індустріальні країни мають залучити капітальні ресурси на суму понад 300 млрд дол. США, близько 80 % цієї суми становитимуть приватні інвестиції.

Що стосується суб'єктів інвестування, то особливістю сьогодення є стрімке зростання ролі ТНК, на долю яких припадає приблизно 40 % ПІІ. До виникнення транснаціональних корпорацій (далі – ТНК) усі приватні іноземні

інвестиції були в основному «портфельними». З появою ТНК частина міжнародного руху капіталу набуває форми ПІІ.

Транснаціоналізація має як *негативні, так і позитивні наслідки*. До *негативів* належить ослаблення регулювальні ролі держави в економічних процесах. Навіть у країнах базування материнських компаній (а це переважно високорозвинуті держави), економічний контроль над діяльністю ТНК стає все менш дієздатним. Однією з причин такого становища є те, що транснаціональна корпорація може уникати оподаткування в країні базування, переводячи виробничі потужності в ті країни, де рівень оподаткування нижчий. *Позитивна* сторона транснаціоналізації як складника процесу глобалізації полягає в інтенсифікації потоків інвестиційних і фінансових коштів, у прискоренні темпів міжнародної торгівлі, залученні все більшої кількості країн до світового економічного простору, нових технологій. Не в останню чергу внаслідок ТНК утворилися нові індустріальні країни, які посіли досить помітне місце у світовій економіці.

3.4 Регіоналізація національних економічних систем в умовах глобалізації

Економічну глобалізацію визначають як процес зближення, взаємопереплетення, зрощування національних економік і формування цілісного світового господарства. Але поряд із цими процесами в світі інтенсивно проходить регіоналізація національних економічних систем на підставі формування різного типу регіональних об'єднань країн.

Уже в ХХ ст. спостерігалось зростання інтеграційних процесів у світі, у процесі яких багато країн починали шукати шляхи вирішення проблем, що виходять за межі національних. Ці прагнення до спільного вирішення господарських завдань, до об'єднання зусиль по подоланню труднощів регіонального чи глобального значення призвели до створення кількох десятків міжурядових та неурядових організацій. У другій половині ХХ ст. їхня кількість почала стрімко зростати й становила близько 3 тисяч. З їх збільшенням виникла й нова хвиля регіональних торгових угод.

Схема розвитку регіональних інтеграційних процесів включає проходження таких етапів: 1) зона вільної торгівлі; 2) митний союз; 3) спільний ринок; 4) економічний союз; 5) повна економічна інтеграція. Перші два етапи становлять торговельну інтеграцію та проявляються у послідовному розкритті внутрішнього ринку країни для суб'єктів тієї частини зовнішнього ринку, яка формується країнами-учасниками зони вільної торгівлі (далі – ЗВТ) та митного союзу (далі – МС). Повна економічна інтеграція передбачає остаточне злиття національних економік у єдину економіку з єдиною валютою та спільним

Центральним банком. Політичний союз вважається теоретично найвищою формою інтеграції, яка передбачає передачу національними урядами наднаціональним органам більшої частини власних повноважень стосовно третіх країн, що фактично означає створення міжнародної конфедерації та втрату суверенітету окремими державами.

Серед багатьох регіональних інтеграційних об'єднань, які існують на сьогодні, тільки одна інтегрована група країн реально пройшла чотири з п'яти зазначених вище етапів економічної інтеграції та досить тісно наблизилася до завершальної стадії – повної економічної інтеграції. Ця група має назву **Європейський Союз (далі – ЄС)**. Він почав створюватись у 1957 році, коли до його складу входили тільки шість країн. Поступово до Союзу приєднувались інші країни, у 1995 р. їх стало вже 15. За ці роки розширювалася законодавча база об'єднання і поглиблювалася економічна інтеграція. ЄС має свій офіційний прапор та свій офіційний гімн, затверджений керівниками держав та урядів у 1985 році. ЄС залишається найбільшим і найпотужнішим інтеграційним об'єднанням у світі, метою якого є сприяння економічному добробуту, підвищенню життєвого рівня народів Європи, зміцненню миру і свободи та створенню стійкого союзу народів Європи.

Введення в обіг із 1 січня 1999 року спільної валютної одиниці (євро) – створило другу за розміром економіку після США і найбільшу в світі єдину валютну зону. Євро-зона зуміла успішно стабілізувати державні фінанси відповідно до встановлених критеріїв. За межами зони «євро» із тих чи інших причин опинилися Великобританія, Швеція, Данія. З введенням єдиної євровалюти в державах ЄС виник другий за розмірами ринок цінних паперів у світі. Визначною подією стало розширення ЄС. У ХХІ ст. Європейський Союз вступив у новий, безпрецедентний етап свого розширення. Кількість його членів за рахунок держав Центральної та Східної Європи, а також Прибалтики нараховує 28 країн. Крокуючи на Схід, ЄС помітно нарощує свій ресурсний потенціал (територію – на 54 %, населення – на 49 %), перетворюється в найбільший у світі ринок з 800 млн. споживачів, зберігає просторову динаміку інтеграції. Політично формується гегемонія Євросоюзу на основній частині території Європи, що надає йому вже зовсім іншу міжнародну вагу, статус і позиції.

Створення ЄС дало поштовх першій хвилі регіоналізму нового типу, який почав розповсюджуватися по всьому світові. У процесі нової регіоналізації залучилися майже всі провідні країни світу. Канада, Мексика та США сформували **Північноамериканську зону вільної торгівлі (далі – NAFTA)**. Північноамериканська асоціація вільної торгівлі була створена шляхом підписання угоди в грудні 1992 р. між трьома країнами – США, Канадою і

Мексикою, що вступили в силу з 1 січня 1994 р. Виникненню НАФТА передувала угода між США і Канадою (1989 р.) про зону вільної торгівлі, що поклала початок інтеграції в Північній Америці. Мексика приєдналася до угоди в лютому 1991 р. У межах НАФТА передбачено заходи для лібералізації руху товарів, послуг і капіталів через кордони, що розділяють три країни. В угоді передбачено захист північноамериканського ринку від експансії азіатських і європейських компаній, що намагаються обминути американські митні бар'єри шляхом реекспорту своїх товарів у США через Мексику.

В Азії почала успішно діяти *Асоціація держав Південно-Східної Азії* (далі – ASEAN), створена у 1967 р., яка включила у себе Азіатський банк розвитку (далі – AsBD), інші союзи та об'єднання.

Країни Латинської Америки створили декілька регіональних об'єднань. Серед перших у 1960 р. були створені Латиноамериканська асоціація вільної торгівлі (далі – LAAFT), яка об'єднала 10 країн Південної Америки й Мексику, а також Центральноамериканський спільний ринок (далі – САСМ), у який ввійшли п'ять країн Центральної Америки. У 1973 р. сформувався Карибський спільний ринок (далі – ССМ), до якого ввійшло спочатку чотири острівні держави, а через рік він приєднав до себе ще дев'ять держав. У 1980 р. виникла Латиноамериканська асоціація інтеграції (далі – LAIA), на базі якої у 1990-і роки було створено *Спільний ринок країн Південної Америки* (далі – **MERCOSUR**).

Перша хвиля регіоналізації, яка продовжувалася з 1960-х до середини 1980-х років, оформлювалася у вигляді актів між країнами, що розвивалися, або у вигляді додаткових угод, які дозволяли цим країнам брати деяку участь у діяльності Європейського Співтовариства.

Друга хвиля регіоналізації, яка сформувалася протягом двох останніх десятиліть ХХ ст., різко відрізнялася від першої. США надали їй активну підтримку, і вона здійснювалася на ширшій основі й в умовах, коли існувало значно менше перешкод у торгівлі, ніж раніше. На цьому етапі країни, що розвиваються, почали демонструвати своє пріоритетне бажання співробітничати з країнами першого світу, а не об'єднувати зусилля з країнами третього світу.

Найбільшим регіональним угрупованням на сьогодні є *Азіатсько-Тихоокеанське економічне співтовариство* (далі – АПЕК), частка якого становить майже 50 % міжнародної торгівлі. На другому місці – Європейський Союз із часткою світової торгівлі 37,3 %. Третю сходинку посідає північноамериканське регіональне об'єднання НАФТА, на яке припадає 18,7 % світового торговельного обігу. Південноазіатське регіональне угруповання

держав АСЕАН становить 6,8 %, а латиноамериканське МЕРКОСУР – 1,5 % міжнародної торгівлі.

Важливо відповісти на питання, чи дає регіоналізація якісь переваги країнам, що розвиваються? Адже вони здебільшого мають досить ліберальні торгові режими. Існує також небезпека, що регіоналізація може порушити підвалини вільної торгівлі, що так важко впроваджувалися, через використання регіональними блоками практики нетарифного регулювання.

На думку спеціалістів, регіоналізм на початку ХХ ст., а також відразу після Другої світової війни, представлений декількома блоками, був корисним у тому розумінні, що на тому етапі міжнародного поділу праці саме блоки були здатні шукати компроміси й досягати скорочення чи усунення наявних торгових перешкод шляхом переговорів, для того щоб прискорити створення світової системи вільної торгівлі.

Однак спеціалісти відмічають, що регіоналізація приховувала у собі чимало пасток. Одна з них полягала у тому, що регіоналізм виявив себе менш ефективним, ніж система багатосторонньої торгівлі. Другим недоліком є те, що регіоналізм не в змозі дати позитивніші результати, ніж система багатосторонньої торгівлі. Прикладом може бути угода між Мексикою та США про захист авторських прав. Незважаючи на факт підписання цієї двосторонньої угоди, Мексика була не здатна забезпечити адекватний захист права на інтелектуальну власність, оскільки країна, яка розвивається, значно відстала від найпередовішої в технологічному плані країни світу з багатьох соціально-економічних показників.

Одним з актуальних питань, що постійно обговорюється, особливо в останні два десятиліття, є питання про те, *які ж переваги одержують країни, що беруть участь у регіональних блоках*. Це стає ще актуальнішим у зв'язку з тим, що у межах світової торгівлі торгові бар'єри значно знижено, і тому преференційна лібералізація всередині регіонального об'єднання може дати тільки дуже незначний результат. Отже, переваги участі у регіональних угрупованнях закладені в інших потенціальних можливостях блоків. Одна з найважливіших привабливих сторін такої участі визначається можливістю «імпорту» організаційного менеджменту в галузі торгівлі й передання технології щодо організації економічної політики з боку країн-учасниць. Щобільше, умови участі в регіональних блоках потребують гармонізації як агропромислової, так і податкової політики, координації політики у сфері захисту навколишнього середовища та прихильності країн-учасниць до стабільної монетарної політики й постійного валютного курсу.

Цікавим є досвід ЄС щодо дій, спрямованих на економічне зростання і покращання динаміки розвитку країн-членів. Фінансова криза та економічний

спад примусили ЄС розробити нову економічну стратегію «Європа 2020: Стратегія розумного, стійкого і всеохоплювального зростання» («Europe 2020: A strategy for smart, sustainable and inclusive growth»), яка була прийнята у березні 2010 р., і має на меті допомогти в умовах глобальної нестабільності державам-членам Євросоюзу повернутися на шлях сталого розвитку. Уважається, що стратегія «Європа 2020» розкриває європейську соціально-економічну концепцію XXI ст., яка містить три головні фактори зміцнення економіки (базові стратегічні цілі):

1. Розумне зростання: розвиток економіки, основою якої є знання та інновації.

2. Стійке зростання: підтримка такої моделі економіки, яка базується на ефективному використанні ресурсів, не шкодить довкіллю і є конкурентоспроможною.

3. Всеохоплювальне зростання: підтримка такого варіанта економічного розвитку, який характеризується високим рівнем зайнятості та забезпечує соціальну і територіальну єдність.

Заслугують на увагу п'ять цілей, які ЄС має досягти до 2020 р.:

1. Зайнятість: 75 % населення у віці 20–64 років повинні бути працевлаштовані.

2. Науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи: 3 % ВВП ЄС повинні бути інвестовані в НДДКР.

3. Кліматичні зміни (енергія): викиди парникових газів необхідно скоротити на 20 % (чи навіть на 30 % за сприятливих умов) порівняно з рівнем 1990 року. Частка енергії від відтворюваних джерел має становити 20 % в енергобалансі. Енергоефективність ВВП повинна зрости на 20 %.

4. Освіта: частка учнів, що не здобули середню освіту, не повинна перевищувати 10 %, не менш як 40 % молоді віком 30–34 роки має отримати вищу освіту.

5. Бідність: необхідно скоротити на 20 млн. осіб чисельність малозабезпечених.

Результати запровадження програми «Європа 2020» поки що не призвели до очікуваних позитивних зрушень. Відбулось певне послаблення можливостей ефективного управління економічними процесами керівництвом ЄС внаслідок неможливості для них прямого впливу на ЄЦБ і, отже, на фінансові процеси, які в ринкових умовах визначають економічні процеси. Провідними принципами, на яких побудований ЄЦБ, були такі: політична незалежність, що полягала в тому, що рішення ЄЦБ не повинні ухвалюватися урядами чи будь-якими органами Європейського Союзу, повна автономія прийняття рішень, які стосуються валютної сфери, заборона кредитування державного сектору,

заборона ліквідувати дефіцит державного бюджету будь-якої з країн-учасниць шляхом емісії.

Отже, з утворенням ЄЦБ країни-учасниці втратили можливість проводити незалежну монетарну політику та узгоджувати натурально-речовий та грошово-вартісний аспекти виробництва. Незаперечним є те, що неефективне управління економічними процесами призводить до погіршення стану економіки, а відповідно – і її фінансової системи. Це погіршення супроводжуватиметься послабленням інтегрованості й посиленням диференціації країн-членів ЄС.

Питання для самоконтролю

1. Що таке глобальна економіка і чим вона відрізняється від світової економіки?
2. Назвіть найважливіші прояви глобалізації економіки.
3. Визначить рушійні сили і чинники економічної глобалізації.
4. У чому проявляються процеси транснаціоналізації глобальної економіки?
5. Назвіть чинники, які впливають на випереджувальні темпи зростання ПП порівняно з темпами зростання світової торгівлі.
6. Проаналізуйте негативні й позитивні наслідки транснаціоналізації глобальної економіки.
7. Що таке регіоналізація економіки та які головні регіональні об'єднання вам відомі?
8. Які отримують вигоди та які мають втрати учасники регіональних об'єднань?
9. Які країни сучасного світу залучені в процес глобалізації економіки більшою, а які – меншою мірою? Знайдіть приклади такого роду.
10. Що ви думаєте стосовно ступеня включеності в процеси глобалізації (економічної, політичної, інформаційної, культурної тощо) сучасної України? Які при цьому вона отримує вигоди та яких втрат зазнає?

Тема 4 Головні суб'єкти становлення і розвитку глобальної економіки

4.1 Міжнародні фінансові організації як суб'єкти глобалізації

Міжнародні організації, насамперед економічні, почали істотно впливати на міжнародні економічні відносини з другої половини XX ст., та їхній вплив дедалі зростає. Серед міжнародних економічних регуляторів варто особливо відзначити діяльність таких організацій, як Міжнародний валютний фонд,

Група Світового банку, Світова організація торгівлі, регіональні банки розвитку (зокрема ЄБРР), деякі економічні органи ООН (ЮНКТАД, ПРООН, ЕКОСОР).

Міжнародний Валютний Фонд (далі – МВФ) (англ. International Monetary Fund, IMF) – міжнародна валютно-кредитна організація, що має статут спеціалізованої представницької установи Організації Об'єднаних Націй. МВФ був заснований у липні 1944 року на міжнародній конференції, що проводилася в Бреттон-Вудсі, штат Нью-Хемпшир, США, на якій делегати від 44 держав домовилися про засади економічного співробітництва. МВФ почав функціонувати у грудні 1945 року, коли перші 29 країн підписали його угоди.

МВФ є інституційною засадою сучасної світової валютної системи. Кожна країна-член вносить свою частку у фонд відповідно до економічного потенціалу, зі свого боку кожна з цих країн має право позичати гроші у фонду в разі виникнення проблем із платіжним балансом. Резервними валютами МВФ є долар США, євро, британський фунт та японська єна. З 1 жовтня 2016 року до цього списку був доданий також китайський юань. Міжнародний валютний фонд розпоряджається значними фінансовими ресурсами, обсяги яких становлять понад 215 млрд дол. США.

Діяльність МВФ охоплює три головні напрями:

- кредитування, з метою надання фінансової допомоги країнам, у яких утворилось від'ємне сальдо платіжного балансу;
- регулювання міжнародних валютних відносин;
- постійний нагляд за світовою економікою.

Кредитування здійснюється з різними цілями у різних формах та на різних умовах. Воно включає кредитування для потреб вирівнювання платіжного балансу, компенсаційне фінансування та допомогу найбіднішим країнам. Фінансові операції, які є головним напрямом діяльності, МВФ здійснює тільки з офіційними органами країн-членів Фонду.

Світовий банк (далі – СБ) – це багатостороння кредитна установа, яка складається з шести тісно пов'язаних між собою організацій, що входять до системи ООН, загальною метою яких є надання фінансової допомоги країнам, що розвиваються, за допомогою розвинених країн. До групи СБ входять:

1. Міжнародний банк реконструкції та розвитку (далі – МБРР), створений в 1945 р. з метою надання кредитів країнам, що розвиваються.

2. Міжнародна асоціація розвитку (далі – МАР), заснована в 1960 р. з метою надання кредитів на особливо пільгових умовах найбіднішим країнам, що розвиваються.

3. Міжнародна фінансова корпорація (далі – МФК), створена для

сприяння економічному розвитку в країнах, що розвиваються, шляхом надання підтримки приватного сектора.

4. Багатостороннє агентство з інвестиційних гарантій (далі – МАІГ), засноване в 1988 р. з метою заохочення іноземних інвестицій в країни, що розвиваються шляхом надання гарантій іноземним інвесторам від втрат, викликаних комерційними ризиками.

5. Міжнародний центр з врегулювання інвестиційних спорів (далі – МЦВІС), створений в 1966 р. з метою сприяння збільшенню потоків міжнародних інвестицій шляхом надання послуг з арбітражного розгляду і врегулювання суперечок між урядами й іноземними інвесторами.

Така міждержавна інвестиційна група перетворилася на найбільший у світі інвестиційний інститут. На частку групи СБ доводиться не менше половини загального річного обсягу коштів, що виділяються всіма міждержавними організаціями країнам, що розвиваються. СБ має на межі сприяти інтеграції економіки всіх країн-членів із головними центрами світової системи господарства.

В умовах глибоко взаємозалежної глобальної економіки, що швидко змінюється, Світовий банк надає позики, консультації та низку інших стандартних ресурсів більше ніж 100 країнам, що розвиваються, і країнам із перехідною економікою. Допомога здійснюється так, щоб максимально збільшити користь і пом'якшити вплив зовнішніх факторів для найбідніших країн.

Світовий банк використовує свої фінансові та людські ресурси, а також координує з іншими організаціями діяльність, спрямовану на надання індивідуальної допомоги кожній країні в становленні на шлях стабільного, безперервного та рівноправного розвитку.

Світовий банк є найбільшою організацією, що надає допомогу в розвитку, щорічно беручи зобов'язання на суму 20 млрд дол. США у вигляді нових позик. Світовий банк також відіграє життєво важливу роль у проведенні координаційної роботи з іншими організаціями (приватними, урядовими, багатосторонніми та неурядовими) для найефективнішого використання ресурсів на підтримку поточної програми розвитку країни.

Мета діяльності Світового банку полягає в зниженні рівня бідності та поліпшенні рівня життя населення шляхом безперервного розвитку інвестування. Однак аналіз розвитку світової економіки показує, що програми Світового банку в тому вигляді, як він їх формулював, не забезпечували стійкого і справедливого розвитку економіки. У 2011 році Комісія Конгресу США провела оцінку результатів діяльності міжнародних фінансових організацій і дійшла висновку, що 60 % проектів Світового Банку завершилися

невдало. СБ покликаний боротися з бідністю, але за останні п'ять років тільки 1 % кредитів отримали бідні держави, що найбільше потребують такої допомоги.

Дослідницький центр Heritage Foundation проаналізував, який вплив зробили на найбідніші країни кредити Світового Банку. За період з 1980 по 2003 рік його кредити і гранти отримали 105 «бідних» держав. Унаслідок цього в 39 країнах валовий внутрішній продукт зменшився, у 17 – зростання ВВП було мінімальним (від нуля до 1 %), у 33 – помірним (1–4 %). Тільки 12 одержувачів допомоги змогли істотно збільшити темпи економічного розвитку.

Ще гнітючіша ситуація склалася в Африці. Тут гроші Всесвітнього Банку отримали 48 держав, тільки три з них змогли успішно розвиватися економічно, у 23 був відмічений економічний спад.

Зростання ролі МВФ і Світового банку в умовах глобалізації спричинюється безпрецедентним розвитком світового фінансового ринку й **зростанням зовнішньої заборгованості країн, що розвиваються, та країн із транзитивною економікою.** Експерти Світового банку розробили класифікацію країн за рівнем заборгованості:

- країни з надмірною заборгованістю (показники відношення зовнішньої заборгованості до експорту і ВВП відповідно перевищують 220 і 80 %). До цієї групи належать країни Центральної Африки (показник відношення зовнішньої заборгованості до експорту в середньому становить 255 %); країни Південної Азії (249 %); країни Латинської Америки та Карибського басейну (247 %);

- країни з помірною заборгованістю (показники відношення зовнішньої заборгованості до експорту і ВВП відповідно менше 220 і 80 %, але більше 60 %). До цієї групи належать країни Європи і Центральної Азії (168 %); країни Середньої Азії і Північної Африки (153 %); країни Східної Азії та Тихоокеанського регіону (100 %);

- країни з низьким рівнем заборгованості (обидва показники менше 60 %)

Сума боргу країн, що розвиваються, на початку 2000-х років становила 2 трлн дол., а обслуговування цього боргу – 200 млрд дол. за рік. Найбільші за обсягом борги належать США (майже 20 трлн дол.), країнам ЄС та деяким новим індустріальним країнам. Проте величезний економічний потенціал США (ВВП США становить майже 19 трлн дол.), дає змогу врівноважувати їхній державний борг. Більшість країн, що розвиваються, мають менші за абсолютними значеннями зовнішні борги, але зіставно з ВВП вони є відчутним тягарем для національної економіки.

Бідні країни-боржники, що належать до першої групи, можуть розраховувати на спеціальні програми списання заборгованості. Ці країни можуть звертатися до Паризького і Лондонського клубів кредиторів із

проханням переглянути умови погашення заборгованості, тобто реструктуризувати борг (на підставі збільшення термінів виплати, зміни процентної ставки) перед державними і приватними кредиторами. У таких умовах МВФ і Світовий банк мають вигідні позиції для здійснення тиску на уряди країн-боржників. Авторитет цих організацій у міжнародних економічних відносинах такий великий, що він поширюється на великі міжнародні банки, які кредитують суб'єкти економічної діяльності (зокрема уряди) у різних країнах. Отже, вирішення проблеми реструктуризації боргу, надання чергового кредиту країнам-боржникам залежить насамперед від позицій МВФ і СБ. Це дає їм можливість безпосередньо втручатися в економічну політику урядів і ще більше підсилювати свою роль як світових економічних регуляторів.

Щоб розв'язати або пом'якшити проблему міжнародної заборгованості МВФ, Світовий банк, а також ОЕСР розроблюють спеціальні плани. Керівна роль у їх розробці належить урядові США. У 1985 р. було оголошено «план Бейкера», який передбачав як головну умову надання кредитів, проведення ліберальних економічних реформ країнами-боржниками. У 1989 р. з'явився «план Брейді», згідно з яким реструктуризація та часткове списання боргів зумовлене проведенням реформ, схвалених МВФ і під його жорстким контролем. У 1999 р. «Велика Сімка» прийняла рішення про списання 90 % боргу найбідніших країн за умови, що вони здійснять програму структурних реформ протягом шести років (але це стосується тільки 2 % загальної заборгованості країн, що розвиваються).

В американських фінансових колах висувуються пропозиції щодо введення нового інструменту по боргах: «debt-for-nature swaps» – обмін боргу на право проведення екологічних програм у країнах-боржниках, тобто право контролювати їх територію; «debt-for-equity swaps» – обмін боргу на майно. У керівництві МВФ і Світового банку розглядається концепція про застосування норм приватного комерційного права, на підставі яких держава-боржник може бути оголошеною банкрутом і щодо неї можуть вводити зовнішнє управління економікою.

Створення Світової організації торгівлі (далі – **СОТ**) – ще одного важливого суб'єкта глобалізації, є результатом багатосторонніх переговорів в межах ГАТТ упродовж 1986–1993 років (Уругвайського раунду). Результатом переговорів, які завершилися 15 грудня 1993 року, стало підписання Заключного акта та Угоди про створення СОТ представниками 120-ти країн 15 квітня 1994 року в м. Марракеш (Марокко). Головною метою функціонування СОТ є лібералізація та стабілізація світової торгівлі, що досягається шляхом встановлення правил і укладання угод, а також переговорів між учасниками. Діяльність СОТ здійснюється за такими напрямками:

- контроль за прийняттям і застосуванням багатосторонніх угод СОТ;
- проведення багатосторонніх переговорів;
- урегулювання торговельних суперечок;
- спостереження за торговельною політикою;
- збір, вивчення і надання інформації з питань торговельної політики і торгівлі.

До сфери, яку регламентують угоди СОТ, належать: 1) митно-тарифне регулювання; 2) антидемпінгове регулювання і застосування компенсаційних мит; 3) використання субсидій і компенсаційних заходів; 4) нетарифні обмеження; 5) кількісне регулювання; 6) діяльність державних торговельних підприємств; 7) митні союзи і зони вільної торгівлі; 8) митні формальності, збори, вимоги до документації; 9) внутрішні податки, збори, вимоги до внутрішньої торгівлі; 10) захисні та технічні бар'єри, санітарні і фітосанітарні заходи; 11) правила походження; 12) торгівля послугами; 13) торговельні аспекти захисту інтелектуальної власності; 14) торгівля окремими групами товарів (текстилем та одягом, сільськогосподарською продукцією, цивільною авіатехнікою); 15) здійснення державних закупівель; 16) торговельні аспекти інвестицій; 17) аспекти захисту довкілля в міжнародній торгівлі.

На думку політиків лівого напрямку, Світова організація торгівлі (далі – СОТ) є найяскравішим вираженням усієї системи глобального корпоративного управління, і необхідно зупинити ескалацію її впливу на сферу міжнародних економічних відносин, оскільки діяльність цієї організації спрямована на захист інтересів ТНК за допомогою більшості країн світу. Висловлюється впевненість у необ'єктивності дій організації, яка має чіткі орієнтири стосовно того, де, так би мовити, «її справи», а до чого їй немає діла. Тобто вона закриває очі на очевидні порушення встановлених правил лібералізації з боку найрозвинутіших держав і прискіпливо припиняє будь-які спроби менш розвинутих держав захистити свою економіку протекціоністськими заходами.

Отже, МВФ, СБ, СОТ здійснюють свою діяльність не тільки на міжнародному рівні, а й на національному просторі суверенних держав. Оскільки провідну роль у керівництві цих організацій відіграють розвинуті держави, багато державних діячів і економістів вважають їхню політику неврівноваженою. Так, один з експертів Комісії ЄС вважає, що міжнародні фінансові інститути перетворилися на провідників гегемонії розвинутих країн замість того, щоб бути інструментом регулювання ринку в інтересах усього світового співтовариства.

Оцінки *негативного впливу МВФ* на процеси національного економічного розвитку посилюються. Наприклад, президент Національного бюро економічних досліджень США Мартін Фелдстайн, заявляє, що політика

щодо таких країн Азії як Таїланд, Індонезія та Малайзія, проведена МВФ, є амбітною і несумісною з роллю цієї організації, що МВФ – це філія адміністрації США, яка втручається у внутрішні справи суверенних держав, порушуючи норми міжнародного права. Щобільше, на адресу інших міжнародних організацій, наприклад СОТ, висловлюються схожі звинувачення, оскільки країнам, що розвиваються, за допомогою цих організацій нав'язується одна модель розвитку, з якою вони не можуть погодитися.

Проте існує й погляд, що регулювальну роль міжнародних економічних організацій необхідно зміцнити. Її прихильниками є, насамперед, керівництво цих організацій. Так, колишній директор МВФ М. Камдессю вважає за необхідне посилити політику Фонду. Він висловив упевненість, що колективні рішення, прийняті під егідою міжнародних інститутів, повинні стати обов'язковими. А один з провідних керівників МВФ А. Уолтерс стверджував, що з глобалізацією фінансів світ має потребу в світовому центральному банку, і МВФ - природна основа для його створення. Але МВФ необхідно зробити незалежним від урядів.

Отже, чітко простежується тенденція до перетворення міжнародних економічних організацій на цілком незалежних від національних урядів структур, що регулюють світову економіку на наднаціональному рівні й набувають функцій світового уряду. Суверенні права держав при цьому обмежуються не тільки в проведенні власної економічної політики, а й на національну власність.

4.2 Транснаціональні корпорації як головна рушійна сила економічної глобалізації

Вище вже відзначалось, що поділ праці на міжнародному рівні призводить до інтернаціоналізації процесу відтворення і залежно від його масштабів приймає або форму транснаціоналізації, тобто утворення міжнародних транс- і багатонаціональних корпорацій (ТНК і БНК), або регіоналізації, утворення міждержавних регіональних об'єднань. Але необхідно ще раз підкреслити факт тісного взаємозв'язку між такими важливими особливостями сучасного розвитку світової економіки, як глобалізація та збільшення кількості й посилення ролі міжнародних корпорацій. Існування такого взаємозв'язку є беззаперечним фактом, оскільки ці обидва процеси у своїй основі мають інтернаціоналізацію виробництва, що є закономірним наслідком дії закону міжнародного поділу праці.

Сучасні міжнародні корпорації – це гігантські промислово-фінансові об'єднання, побудовані за принципом централізованого управління й

інтернаціональні за сферою своєї діяльності. Вони беруть активну участь у процесах світової торгівлі, інвестування капіталу, обміну технологіями, виробничого і науково-технічного співробітництва, міграції робочої сили і, отже, посилюють процес інтернаціоналізації світу, активно використовують об'єктивні тенденції міжнародного поділу праці і сприяють встановленню нових схем у всесвітньому поділі праці. Саме ТНК і є тим головним фактором, що прискорює глобалізацію світового господарства.

Тільки 147 ТНК контролюють 40 % усього світового доходу. Їхніх список склали дослідники зі Швейцарського федерального інституту технологій у Цюріху (Swiss Federal Institute of Technology). За допомогою методів моделювання соціальних систем учені проаналізували повну базу даних по корпораціях. При цьому ставилося за мету: з'ясувати архітектуру мереж власності в глобальній економіці. Учені використали базу даних Orbis за 2007 рік, у якій міститься інформація про 37 млн компаній та інвесторів. З цього списку були виділені усі 43 060 ТНК, а також їхні найпотужніші акціонери. Проведений аналіз взаємозв'язків 43 тисяч ТНК визначив існування певного їхнього «ядра». Опирається це «ядро», насамперед, на банківську систему. На кожному етапі дослідження підтверджувалося головне припущення: незначна кількість ТНК шляхом прямого і непрямого володіння (через акції, облігації, інші цінні папери) *контролює діяльність дрібніших корпорацій*. Використання відповідної економіко-математичної моделі дало змогу виявити, як *одні ТНК контролюють інші через володіння пакетами акцій*. Модель вказувала також на операційні доходи цих компаній. Ученим вдалося скласти карту розподілу економічного впливу ТНК. Модель виявила ядро з 1 318 компаній, які мали найбільше непрямих зв'язків з іншим бізнесом. З'ясувалося, що кожна з 1 318 компаній безпосередньо пов'язана з двома або декількома іншими компаніями. Ті, зі свого боку, так або інакше, брали участь у структурі власності ще в середньому 20 компаній. Тільки на 1 318 компаній у сукупності доводиться 20 % світового доходу. Через частки в акціонерному капіталі найбільші ТНК колективно володіють більшістю найпотужніших у світі компаній реального сектора економіки. На частку останніх припадає ще 60 % світового доходу. З'ясувалося також, що виявлені 1 318 компаній, зі свого боку, колективно належать 147 ТНК. Обмежена кількість ТНК поширює свій вплив далі й далі, утворюючи єдину мережу найбільших корпорацій на Землі. Проаналізувавши отримані дані і склавши карту мережі корпорацій, учені спробували також розкрити структуру і механізми управління цим «темним» світом корпоративних фінансів і власності. Учені застосували рекурсивний алгоритм для виявлення існуючих між усіма учасниками експерименту

відносин власності. Унаслідок цього вийшло графічне зображення мережі ТНК із 600 508 вузлами і 1 006 987 сполучними лініями.

Корпорації зі «списку 147» а це **фактично менше 1 % від усієї кількості компаній у світі, змогли контролювати 40 % усієї глобальної мережі.** Більшість з них – це фінансові інститути. До складу Топ-20, що управляють світом, входять JPMorgan Chase & Co, Barclays Bank, Goldman Sachs Group. **Загалом ТНК забезпечують близько 50 % світового промислового виробництва. На ТНК припадає понад 70 % світової торгівлі,** а 40 % світової торгівлі відбувається всередині ТНК, яка здійснюється не за ринковими, а за трансфертними цінами. Відчувається істотний вплив ТНК в усіх регіонах світу через наявні фінансові важелі, політичного лобі, а також через зв'язки з громадськістю.

Американський діловий журнал Forbes за підсумками 2016 року опублікував рейтинг 2 000 найбільших і найвпливовіших компаній світу. У цьому рейтингу представлені компанії з 62 країн світу. Зокрема 515 компаній – із США, 210 – з Японії, 113 – з Китаю, 56 – з Індії, 62 – з Канади. Найвпливовішою компанією у світі визнаний американський банк **JP Morgan Chase.** У п'ятірку кращих також увійшли General Electric, Bank of America, американська нафтогазова корпорація Exxon Mobil і китайський банк ICBC.

Водночас Partnership for a New American Economy опублікувала альтернативний рейтинг The New American Fortune – 500. Після списку Forbes це другий за значущістю корпоративний ранжир. За підсумками 2016 року його другий раз підряд очолила американська роздрібна мережа Wal-Mart Stores із річним консолідованим виторгом у 421,8 млрд дол. Далі слідує голландська Royal Dutch Shell і американська Exxon Mobil – 378, 2 млрд дол. і 354, 7 млрд дол. відповідно. Для порівняння – витратна частина бюджету Німеччини в 2016 році становила 305, 8 млрд євро (майже 438 млрд дол.), а бюджету України – приблизно 28 млрд дол. (ВВП України в 2016 р. – 91 млрд дол.).

Вражаючі факти: ТНК контролюють приблизно 80 % технологічних нововведень і ноу-хау. Загальний об'єм накопичених прямих іноземних інвестицій ТНК перевищує 4 трлн дол., а об'єм продажів ТНК становить 25 % світових, до того ж 1/3 продукції ТНК випускається афілійованими зарубіжними структурами. Об'єм продажів закордонних структур ТНК вже перевищує увесь світовий експорт. ТНК контролює окремі товарні ринки: 90 % світового ринку пшениці, кави, кукурудзи, лісу, тютюну і залізної руди, 85 % - ринку міді та бокситів, 80 % – ринку чаю та олова, 75 % – ринку сировини нафти, натурального каучуку і бананів. Сучасними відмінними рисами ТНК є такі:

- планетарне бачення ринків і здійснення конкуренції у світовому масштабі (деякі зарубіжні експерти пропонують навіть новий термін для сучасного витка глобальної конкуренції – «гіперконкуренція»);
- розділ світових ринків з небагатьма такими самим глобальними корпораціями;
- координація дій своїх філій на підставі нових інформаційно-комунікаційних технологій, адаптивність структури корпорацій;
- об'єднання своїх філій, заводів і спільних підприємств в єдину міжнародну мережу управління;
- здійснення економічного і політичного впливу на держави, в яких ТНК діють.

Усе це дістало назву *глобальної стратегії* функціонування транснаціональної корпорації.

4.3 Світові міста як суб'єкти глобалізації

Ще одним важливим суб'єктом глобалізації є глобальні міста як центри управління світовою економікою. Роль глобальних міст як центрів, що керують і контролюють глобальну економіку, визначається масштабами їхнього ВРП, рівнем концентрації штаб-квартир найбільших ТНК, ключових інститутів міжнародного фінансового ринку, насамперед ТНБ, а останнім часом – рівнем зосередження в них фірм передових бізнес-послуг. Економічний потенціал провідних світових міст колосальний. За обсягами ВРП кожен із них можна порівняти з деякими країнами. Тільки перша десятка глобальних міст дає понад 10 % ВВП світу.

Беззаперечним світовим лідером є *Великий Токіо* (38 млн жителів), ВРП по ПКС якого у 2015 р. становив 1,2 трлн дол. Про надконцентрацію господарської діяльності в Японії свідчить і той факт, що тільки на три головних центри мегалополісу Токайдо – Токіо, Нагою та Осаку припадає більше половини ВВП країни. Друге місце в рейтингу посідає Великий Нью-Йорк (1,1 трлн дол. ВРП), третє – Великий Лос-Анджелес, четверте – Великий Чикаго. Усього до першої тридцятки головних виробничих центрів світу входить 16 міських утворень США. Найбільші міські агломерації США виробляють близько 85 % усього ВВП країни.

Показники європейських міст набагато скромніше. Серед них найбільшим економічним потенціалом володіють столичні регіони Франції (460 млрд дол. ВРП) і Великобританії (452 млрд дол. ВРП). Слідом за двома містами – лідерами в Європі з великим відривом ідуть агломерації Іспанії –

Мадрид (166 млрд дол. ВВП) і Барселона (140 млрд дол. ВВП), а також Італії – Рим (123 млрд дол. ВВП) і Мілан (115 млрд дол. ВВП).

Оцінки та рейтинги економічної потужності та панівної світових міст тісно пов'язані з розміщенням штаб-квартир найбільших ТНК. Як би не змінювався склад найбільших ТНК, концентрація їхніх штаб-квартир у глобальних центрах залишається досить стійкою. Її традиційно очолюють чотири міста – Токіо, Нью-Йорк, Лондон і Париж. У сукупності на них припадає понад 1/4 всіх штаб-квартир найбільших ТНК у світі. При цьому першими виступають Токіо та Нью-Йорк. У столиці Японії розміщується понад 60 штаб-квартир ТНК із 500 найбільших корпорацій світу і 9 із 12 найбільших промислово-фінансових груп країни: Mitsubishi, Hitachi, NipponSteel, Nissan, Fuji, Toshiba, Daiichi, Honda і Sony. Кожна з них має колосальний економічний потенціал і можливості. Не випадково Токіо вважають провідним центром з управління всією промисловістю світу.

Не менш представницький список ТНК, що базуються в Нью-Йорку та його околицях. Тут розташовуються штаб-квартири корпорацій, які входять до першої десятки галузевих і зведених рейтингів найбільших ТНК світу. Зокрема, до них належать: розробник і виробник комп'ютерної техніки та програмного забезпечення компанія IBM (Армонк), гігант світової тютюнової промисловості Philip Morris, нафтова компанія Техасо (Уайт-Плейнс) і ціла низка інших.

Останнім часом до сформованої ієрархії глобальних міст – керівних органів світової економіки – підключаються нові центри. Найбільш наочний приклад у цьому плані – Сеул, де внаслідок бурхливого господарського розвитку за участю іноземного капіталу активно становлюються національні та транснаціональні бізнес-структури.

Разом із національною економікою посилюються позиції інших молодих центрів – Сінгапуру, Шанхая, Пекіна, Сянгану, Сан-Паулу тощо. Стрімке зростання міжнародної значущості цих міст та їхньої привабливості для зарубіжних інвесторів демонструє збільшення кількості регіональних штаб-квартир і представництв ТНК. Так, у Сянгані (Гонконг) тільки за 1991–2013 рр. їхня кількість збільшилася більше ніж у чотири рази (з 648 до 2520). При цьому особливий інтерес до закріплення на новому ринку проявили компанії двох ключових фігур у світовому господарстві – США та Японії.

Найпотужніший інструмент сучасного бізнесу – фінансовий капітал. Не випадково глобальне місто передусім позиціонується як **світовий фінансовий центр**, під яким розуміється географічний осередок фінансових операцій, які здійснюють їхні банки, фінансові компанії, фондові біржі та інші інститути. Географія фінансових і світових центрів збігається. Глобальне місто немислиме без розвиненого фінансового сектора. Цей сектор не тільки грає велику

самостійну роль у контексті положення міста на глобальних фінансових ринках, а й значною мірою призначений забезпечувати прогрес усіх галузей його економіки. Крім того, він надає потужний стимулювальний вплив на розвиток цілої низки як допоміжних, так і нових різновидів діяльності, зокрема страхування, охоронну справу, комп'ютерне обслуговування, програмне забезпечення, підготовку кадрів, консультаційні та багато інших послуг. Особливе значення у світових містах мають фондові біржі як місця прямих контактів самого високого рівня. Фондові біржі визначають функціонування всієї глобальної економіки, а товарні біржі тільки управляють ринками сировинних ресурсів.

Фінансова система світу відрізняється досить високим рівнем територіальної концентрації, управляється та контролюється обмеженою кількістю центрів. Наприклад, у сукупному капіталі частка 25 із 1000 провідних банків виросла за 1995–2014 рр. з 31 % до 57 %. Кількість найбільших центрів біржової торгівлі звичайними цінними паперами не перевищує 25, а провідних фінансових центрів, що виділяються за комплексом показників – 19. Вони чітко локалізуються в трьох регіонах - західноєвропейському (Амстердам, Брюссель, Копенгаген, Лондон, Мілан, Париж, Франкфурт-на-Майні, Цюрих), Північноамериканському (Монреаль, Нью-Йорк, Торонто, Чикаго) та Азіатсько-Тихоокеанському (Осака, Сеул, Сідней, Сінгапур, Сянган, Тайбей, Токіо).

Серед глобальних міст **Лондон** виокремлюється як **головний фінансовий центр** світу. На сьогодні на нього припадає 70 % світової торгівлі міжнародними облігаціями, 32 % обороту світового валютного ринку (більше, ніж у Токіо, Нью-Йорка і Франкфурта-на-Майні, разом узятих), близько 50 % світової торгівлі акціями іноземних компаній. Лондон лідирує за обсягом міжнародних депозитних і кредитних операцій, а серед європейських фондових ринків послуг – за обігом цінних паперів (за ним ідуть Париж, Франкфурт-на-Майні, Цюрих). У Лондоні концентрується величезна кількість кредитно-фінансових установ, зокрема представництва 565 іноземних структур, що обслуговують світову торгівлю та міграцію капіталу. Тут розміщуються штаб-квартири низки міжнародних фінансових організацій, зокрема Європейського банку реконструкції та розвитку.

Нью-Йорк – найбільший світовий центр із торгівлі акціями, ф'ючерсами на золото, за масштабами міжнародних банківських операцій. На Нью-Йоркській фондовій біржі діє понад 3 тис. компаній, що стрімко збільшують обсяги торгів, які за 1980–2014 рр. збільшилися з 398 млрд дол. до 20 трлн дол. Але ще більше Нью-Йорк зміцнив свої позиції як фінансового центру з організацією торгів на електронній біржі NASDAQ. Останнім

десятиліттям обсяги торгів на ній збільшилися з 452 млрд дол. до 20,4 трлн дол. У місті розташовано понад 350 з 540 офісів іноземних банків, що перебувають у США; базується шість із десяти найбільших американських банків, які разом володіють 85 % іноземних депозитів, ціла низка авторитетних рейтингових агентств. Тут розміщується штаб-квартира визнаного флагмана світових фінансів – компанії Citigroup.

Токіо посідає третє місце у світі з торгівлі валютою та цінними паперами. Токійська фондова біржа також третя у світі за капіталізацією і четверта – за сумарною вартістю зареєстрованих облігацій. З 1999 р. на біржі діє секція з розміщення та торгівлі акціями високотехнологічних компаній «нової економіки» – аналог системи NASDAQ у США. У столиці Японії розміщується понад 4/5 головних офісів національних банків, мають офіційні представництва близько 80 іноземних банків, штаб-квартири 8 з 50 найбільших банків світу. Три з них – Mizuho, Mitsubishi, Sumitomo – входять у першу світову десятку. Водночас цей фінансовий центр переживає не найкращі часи. Він відчуває серйозну конкуренцію з боку Сінгапуру та Сянгану, які успішно перехоплюють частину функцій. Останнім часом до них перейшла деяка частина торгівлі іноземною валютою та ф'ючерсами.

Сянган вважається другим за значенням фінансовим центром Азії. Його важлива особливість – спекулятивна спрямованість здійснюваних операцій. Головний конкурент Сянгану – **Сінгапур**, який має вигідне географічне положення на шляхах регіональної та світової торгівлі. Практикуючи пільговий податковий режим, Сінгапур – єдиний серед країн третього світу фінансовий центр із повним набором всіх складників (ринку золота, валютного ринку, ринку банківських кредитів і фондових цінностей).

Володіючи колосальним економічним потенціалом, світові міста виступають як ключові центри не тільки національної території, але і всього світового господарства, які через мережні структури ТНК і ТНБ здатні контролювати всю глобальну економіку. Сформований склад таких центрів порівняно вузький і консервативний, хоча останнім часом спостерігається тенденція до розширення складу та географії за допомогою нових, динамічно зростаючих міст.

Виконання глобальними містами важливих міжнародних економічних і політичних функцій надає додаткового імпульсу розвитку як галузей традиційної спеціалізації – освіта, наука, культура тощо, так і порівняно новим різновидам діяльності. Найвищими темпами у світових містах розвивається сектор професійних ділових послуг, зокрема бухгалтерська справа, страхування, аудит, юридичні послуги, рекламний бізнес, консалтинг, маркетинг тощо. Відповідність цих різновидів діяльності найвищим світовим

стандартам впливає на імідж і міжнародний рейтинг міста і слугує своєрідною перепусткою для попадання в еліту глобальних центрів.

Спеціалізовані установи з підготовки висококваліфікованих кадрів, зокрема топ-менеджерів для ТНК, повністю локалізуються у світових містах. У Європі, наприклад, є тільки два центри вищої категорії з кадрового обслуговування – у Лондоні та Франкфурті-на-Майні. У світі налічується близько десятка ключових центрів у сфері юридичних, бухгалтерських послуг та рекламного бізнесу, серед яких традиційно панівне місце посідали Нью-Йорк, Лондон, Париж і Токіо.

Світові міста є центрами виробництва і поширення інформації, найбільшими центрами масової комунікації та міжнародного інформаційного трафіка, слугують місцем розміщення штаб-квартир компаній, що спеціалізуються в галузі телекомунікаційних послуг, інформаційних систем і технологій, а також провідних медіаконцерном.

Цікаві результати аналізу розміщення штаб-квартир і представництв 33 провідних глобальних фірм медіа індустрії. З-поміж них виокремлюють такі компанії-гіганти, як Vivendi Universal (штаб-квартира в Парижі, 275 тис. зайнятих), AOL Time Warner (Нью-Йорк, 82 тис.), Walt Disney (Лос-Анджелес, 120 тис.), VIACOM (Нью-Йорк, 134 тис.) та інші. Більше 30 % (835 з 2 766) усіх підрозділів глобальних фірм медіа-індустрії доводиться тільки на сім міст – Нью-Йорк, Лондон, Париж, Лос-Анджелес, Мюнхен, Берлін та Амстердам. У забезпеченні глобальної діяльності міст важлива транспортна функція, особливо авіасполучення. Усі глобальні центри мають у своєму розпорядженні аеропорти і склалися, як найбільші вузли повітряного транспорту, кожен з яких щорічно обслуговує десятки мільйонів пасажирів і мільйони тонн вантажів у найрізноманітніших напрямках.

4.4 Сучасні особливості глобалізації світової економіки. Індекс глобалізації

Сучасні особливості глобалізації світової економіки отримали назву **нової глобалізації**. Нова глобалізація є глобалізацією цифрової ери. Найважливішими технологіями нової глобалізації є інформаційні, комунікаційні і транспортні технології, комп'ютери для збереження й обробки інформації, Інтернет та мобільний телефонний зв'язок для миттєвої передачі цієї інформації по всьому світу. Контейнерний засіб транспортування вантажів морським шляхом і перевезення вантажів літаками по всьому світу забезпечили світову торгівлю з найменшими витратами, тому світова економіка стала взаємозв'язаною так тісно, як ніколи раніше, з глобальним поділом праці набагато складнішим, ніж у минулому. У XIX столітті та, фактично, до 1950-х років, промислове

виробництво було побудовано на морських перевезеннях обмеженого набору сировинних товарів із різних частин світу до центрів обробної промисловості у Європі, США та Японії. Сьогодні всі стадії промислового ланцюга, від сировини до кінцевого упакування й продажу, здійснюються в межах найскладнішої мережі, яка об'єднує виробництва в різних регіонах, що розташовані на відстані декількох годин літаком.

Становлення та розвиток глобальної економіки відбувається у складному переплетінні науково-технологічних, політико-економічних та соціокультурних факторів. На початку XXI ст. вона є багатоукладною і змішаною, в якій представлені сегменти доіндустріалізму, індустріалізму, постіндустріалізму, анклавів інформаційної, інтелектуальної, нової, віртуальної економік. На сьогодні не йдеться про досконалість глобальної ринкової системи, а швидше про глобальну доступність ресурсів та інновацій; глобальний характер факторної мобільності; глобальну ринкову уніфікацію та регуляторну гармонізацію; глобальну індивідуалізацію та корпоратизацію; регіонально-континентальну консолідацію; десинхронізацію темпів і рівнів економічного розвитку в умовах циклічної кризовості.

Головними *суб'єктами нової глобалізації* є багатонаціональні корпорації, які діють більше ніж в одній країні (а інколи і в сотні). У найбільших американських корпораціях, таких як General Electric, Ford Motors чи IBM

більш ніж половина робочої сили зайнята за межами США. Якщо у 1960-ті роки тільки 5 % прибутку американських корпорацій одержувалось за кордоном, то зараз цей показник збільшився до 25 %.

Крім грандіозних проривів в інформаційних і транспортних технологіях, ключову роль у виникненні *нової глобалізації* відіграли геополітичні зміни. Першою найважливішою подією стали спеціально утворювані експортні зони. Потім у 1978 р. відбулась найважливіша з усіх подій – Китай із його мільярдним населенням відкрив свою економіку для світової торгівлі, фінансових потоків та іноземних інвестицій. У 1991 р. за ним послідувала Індія. Сьогодні увесь світ об'єднаний торгівлею, фінансами та виробництвом.

У науковій літературі визначаються такі особливості моделі нової глобалізації:

– глобалізація економіки та технологій під контролем невеликої кількості могутніх транснаціональних корпорацій (далі – ТНК), штаб-квартири яких розміщуються переважно в США і частково в Західній Європі та Японії, і світових фінансових центрів (далі – СФЦ), які здійснюють миттєві глобальні перетоки капіталів в інтересах тих самих ТНК;

– глобалізація інформаційних потоків через Інтернет, телекомунікації, інформаційні ТНК, нав'язування через ці канали західного соціокультурного устрою й системи цінностей іншим цивілізаціям, що підриває їхню самобутність (зокрема мовну), їхнє спадкове ядро;

– однополюсний світ на підставі домінування єдиної наддержави, яка, спираючись на контрольовані нею міжнародні організації (НАТО), намагається підкорити своєму впливу і перебудувати на свій лад увесь геополітичний простір.

Розвиток глобалізації потребував розрахунку певного комбінованого показника, що дає змогу оцінити масштаб інтеграції тієї чи іншої країни до світового простору й порівняти різні країни за його компонентами. У 2002 р. в Швейцарському економічному інституті (KOF Swiss Economic Institute) за участі Федерального Швейцарського технологічного інституту (Swiss Federal Institute of Technology) був розроблений *Індекс рівня глобалізації* країн світу (KOF Index of Globalization). Усі країни, що досліджуються у межах Індексу, оцінюються за 24 показниками, об'єднаними у три головні групи глобальної інтеграції:

1. *Економічна глобалізація* – обсяг міжнародної торгівлі, рівень міжнародної ділової активності, торговельні потоки, міжнародні інвестиції, тарифна політика, обмеження та податки на міжнародну торгівлю тощо.

2. *Соціальна глобалізація* – рівень культурної інтеграції, відсоток іноземного населення, міжнародний туризм, міжнародні особисті контакти, обсяг телефонного трафіку, поштових відправлень, транскордонних грошових переказів, інформаційні потоки, розвиток інформаційно-комунікаційної інфраструктури тощо.

3. *Політична глобалізація* – відображає політичну вагу та вплив країни на світові процеси, масштаби розширення її участі в цих процесах.

Індекс рівня глобалізації обчислюється як сума вказаних складників із ваговими коефіцієнтами 36 %, 39 % і 25 % відповідно. Для всіх країн, що охоплені цим дослідженням, складається рейтинг за Індексом глобалізації, який вказує їхнє місце серед інших досліджуваних держав.

Джерелом інформації для визначення Індексу слугують спеціалізовані бази даних Усесвітнього банку, Міжнародного валютного фонду, Організації Об'єднаних Націй, Міжнародного телекомунікаційного союзу, інших міжнародних організацій і статистичних інститутів.

Поряд із індексом глобалізації країн світу за версією KOF існує інша система кількісного та якісного вимірювання ступеня глобалізації, розроблена Міжнародною організацією Carnegie Endowment for International Peace (далі – CEIP). За системою CEIP індекс визначається з урахуванням 12 позицій,

поділених на чотири інтегровані корзини, які обчислюються як сума складників із різними ваговими коефіцієнтами: економічна корзина або економічна інтеграція; персональна корзина або інтенсивність міжособистісних контактів; політична корзина або рівень залучення країни у світові політичні процеси; технологічна корзина або кількість використання технічних систем зв'язку.

Існують й інші показники рівня глобалізації, про які мова буде йти нижче.

Питання для самоконтролю

1. Які міжнародні фінансові організації є провідними суб'єктами глобалізації?
2. Які головні напрями охоплює діяльність МВФ, СБ і СОТ, і як вони впливають на процеси глобалізації?
3. У чому проявляється наявність тісного взаємозв'язку між глобалізацією та збільшенням кількості та посиленням ролі міжнародних корпорацій?
4. Проаналізуйте, що є відмінними рисами та особливостями сучасних ТНК?
5. Чим визначається роль глобальних міст як центрів, що керують і контролюють глобальну економіку?
6. У чому полягають головні особливості сучасного етапу глобалізації світової економіки?

Тема 5 Техноглобалізм та наростання конкуренції в глобальній економіці

5.1 Сутність технологічного глобалізму та форми його прояву

Глобалізація, яка стала глибинною тенденцією розвитку сучасного світового господарства, виявляється і в швидкому розвитку технологічного глобалізму, що обумовлено інноваційним розвитком сучасної економіки. Теорії інноваційного розвитку пов'язані з роботами таких економістів, як Й. Шумпетер, В. Зомбарт, В. Мітчерліх і С. Кузнець. Об'єктом дослідження у Й. Шумпетера виступають науково-технічний і техніко-економічний прогрес, з огляду на що він відкрив і аргументував якісно новий тип економічного розвитку – інноваційний, ставши основоположником теорії інноваційного розвитку. Саме Шумпетер увів у науковий обіг термін «інновація», маючи на увазі під ним не просто нововведення, а зміну технології виробництва, і довів, що інновацією є не кожне нововведення, а тільки те, яке передбачає

вдосконалення технології, її перехід на новий, вищий, щабель розвитку. Отже, теорія інноваційного розвитку докорінно трансформувала уставлені на тоді уявлення про фактори національного економічного прогресу. У протилежному разі, за відсутності технологічних нововведень, відбувається моральне і фізичне старіння капіталу, що призводить до зниження ефективності виробництва, падіння продуктивності праці, підвищенню капіталомісткості виробництва і його витратності, що загалом гальмує економічне зростання.

Велике значення для оцінки впливу інноваційно-технологічних факторів на глобальний економічний розвиток має розроблена С. Глаз'євим, Д. Львовим, Г. Фетісовим і Ю. Яковцем *концепція технологічних укладів*. Саме поняття технологічний уклад (далі – ТУ) згадані вчені ввели в науковий обіг в 1980-ті рр. Так, С. Глаз'єв сформулював власну теорію довгострокового техніко-економічного розвитку, яке розглядається ним як нерівномірний процес послідовного заміщення *цілісних комплексів технологічно поєднаних виробництв – технологічних укладів*. Ю. Яковець вважає, що зміна технологічних укладів відбувається нині приблизно раз у п'ятдесят років і слугує матеріально-технічною засадою переходу до чергового довгострокового Кондратьєвського циклу. Що стосується становлення і, знову-таки, зміни технологічних укладів, то в економічній системі ринкового типу вони набувають циклічності й матеріалізуються в довгих хвилях економічної кон'юнктури. Циклічні зміни ТУ супроводжуються оновленням технологічної структури економіки та змінами напрямів техніко-економічного розвитку. При цьому, як свідчать дані таблиці 5.1, кожна хвиля Кондратьєва починаючи з періоду першої промислової революції кореспондує в часі зі становленням чергового технологічного укладу.

З огляду на важливість технологічних зрушень, що стали системно відбуватись у суспільстві, ще з другої половини ХІХ - першої половини ХХ ст. розпочалося формування теоретичних засад інноваційного та техніко-економічного розвитку людства з метою визначення найбільш оптимальних способів досягнення суспільного прогресу. Саме в цей період активно розгорнулися промислові революції (1840-ві – 1870-ті роки), а пізніше - науково-технологічні (з 1950-х до 1980-х років) і склалися сприятливі умови для досліджень соціально-культурного, людського, екологічного вимірів технологічного розвитку суспільства.

І це цілком закономірно, оскільки науково-технологічний розвиток і гармонізація всіх сфер життєдіяльності суспільства мають стати для кожної країни нерозривними й взаємодоповнювальними процесами, які б сприяли досягненню високих конкурентних переваг у міжнародних масштабах. У другій половині ХХ ст. у світі розгорнувся новий етап науково-технічної революції,

Таблиця 5.1 – Взаємозв'язок довгих циклів світової економіки, «кондратьєвських хвиль» (К) і технологічних укладів (ТУ) [10, с. 70]

Хвиля	Гегемонія	Галузі-світові лідери	Висхідна фаза, роки	Спадна фаза, роки
K1	Португалія	Торгівля золотом	1430–1460	1460–1494
K2	Португалія	Торгівля індійськими прянощами	1494–1516	1516–1540
K1	Нідерланди	Балтійська та атлантична торгівля	1540–1560	1560–1580
K2	Нідерланди	Східна торгівля	1580–1609	1609–1640
K1	Великобританія	Торгівля Америки з Азією (сахар)	1640–1660	1660–1688
K2	Великобританія	Торгівля Америки з Азією	1688–1713	1713–1740
K1	Великобританія	Текстильна промисловість, виплавка чавуна (I ТУ)	1740–1763	1763–1792
K2	Великобританія	Залізна дорога, паровий двигун (II ТУ)	1792–1815	1815–1850
K1	США	Металургія, електроенергетика, неорганічна хімія (III ТУ)	1850–1873	1873–1914
K2	США	Авто-, авіабудування, органічна хімія (IV ТУ)	1914–1945	1945–1973
K1	ЄС або Східна Азія	Обробка інформації, електроніка, телекомунікації, робототехніка (V ТУ)	1973–2000	2000–2026
K2	США або Китай	Нано- та біотехнології (VI ТУ)	2026–2050	2050–2080

так званої інформаційної, в епіцентрі якої перебували США, СРСР, Японія, Франція, Італія та деякі інші країни Західної Європи, а також Канада.

І якщо перша науково-технічна революція, наукова база якої була створена на початку ХХ ст. унаслідок наукового прориву в природознавстві та теоретичній фізиці такими країнами, як Німеччина, Франція, Великобританія та США, призвела до якісно нових перетворень у промисловості, то сучасна – здійснила переворот практично в усіх галузях не тільки матеріального виробництва і сфери послуг, але й у сфері інтелектуальної праці людини. Період науково-технічної революції другої половини ХХ ст. характеризувався становленням атомної енергетики, поступовою автоматизацією виробництва та постійним зростанням його енергомісткості, створенням та швидким удосконаленням електронно-обчислювальної техніки, початком освоєння космічного простору, зародженням генної інженерії (рис. 5.1).

Згідно з оцінками експертів ОЕСР, якщо у *середині ХХ ст. темпи економічного зростання провідних країн світу визначалися прогресом нових технологій на 38 %, а вже наприкінці цього століття – на 65 %*. Тож на сьогодні дедалі очевиднішим стає той факт, що економічна міць і прогрес кожної країни обумовлені насамперед інтенсивністю запровадження нових

технологій та досягнень НТР. З огляду на це починаючи з кінця 1970-х років прискорення темпів інноваційно-технологічного розвитку більшості країн світу набуло стратегічного значення в їхній конкурентній боротьбі.

Як відомо, першою країною, яка найповніше відреагувала на НТП, стали США. Однак останніми десятиріччями ХХ ст. рівні розвитку індустріальних країн значно зблизилися, що зробило їхні економіки практично однаковою мірою сприйнятливими до інноваційних технологій та науково-технічних змін у життєдіяльності суспільства. Унаслідок цілеспрямованої інноваційної стратегії рівень технічного розвитку Японії зріс із 22,2 % у 1960-х рр. до 56 % у 2000-х (США – 100 %), а здатність країни до технологічного розвитку – з 14,6 % до 30 %, у ФРН – з 40,4 % до 45 % і з 27 % до 35,5 % відповідно.

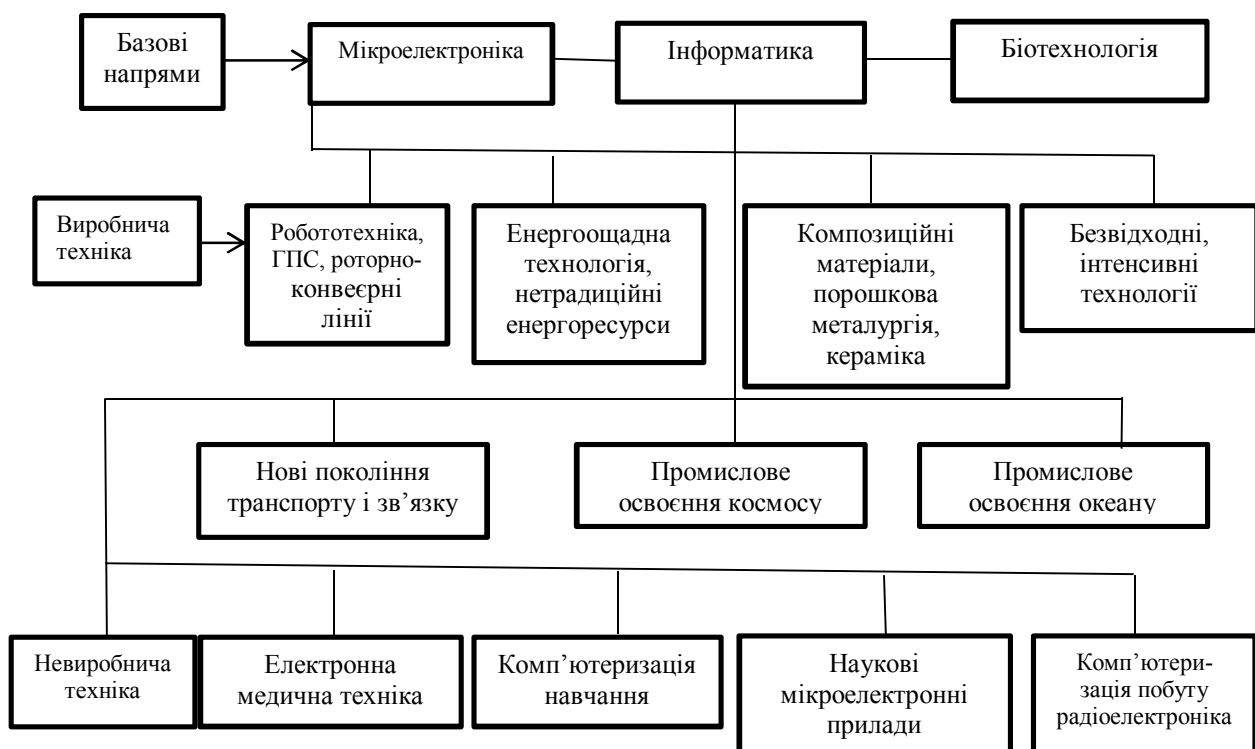

Рисунок 5.1 – Структура сучасного етапу розвитку НТР

На сьогодні поглиблення взаємодії між промислово розвиненими країнами у науково-технологічній сфері та системні технологічні зрушення у більшості галузей економіки набули глобального значення і під дією інформаційно-комунікаційної революції сприяли становленню й розвитку у світі **техноглобалізму**, під яким потрібно розуміти загальнопланетарний процес зрощування національних технологічних систем у глобальну систему генерації наукових знань та ідей, виробництва та комерціалізації інноваційних продуктів, головними носіями якого є транснаціональні корпорації, які активно

провадять свою діяльність у міжнародному інформаційно-інноваційному просторі.

Досліджуючи сучасні тенденції технологічної глобалізації, маємо особливу увагу приділити феномену техноглобалізму. Сам термін «техноглобалізм» дотепер не набув широкого поширення в науковій літературі, а з-поміж вітчизняних та іноземних учених не існує на сьогодні єдиної думки щодо сутності цього поняття та його співвідношення з низкою інших взаємопов'язаних категорій, таких як «технологічний прогрес», «інформаційна економіка», «інтернаціоналізація науки та техніки». Формування перших елементів техноглобалізму розпочалося ще за часів промислової та електротехнічної революцій, які викликали стрімкий розвиток техніки через серію великих науково-технологічних відкриттів у промисловості. Поступово зближувалися та посилювалися взаємозв'язки між науковими та технічними революціями, до того ж постійно збільшувалась кількість країн, що перебували в їхньому епіцентрі, і в такий спосіб техноглобалізм із середини ХХ ст. поступово почав набувати загальнопланетарного значення. Цьому сприяли такі фактори, як поглиблення міжнародного поділу праці, посилення міжнародної спеціалізації та кооперації країн, лібералізація торгівельної та валютно-фінансової політики, формування інформаційно-комунікаційної та транспортної інфраструктури.

Історія техноглобалізму розпочалася з 1977 р., коли Р. Ронштадт спробував оцінити ефективність іноземних НДДКР, які провадилися транснаціональними корпораціями на підставі комплексного аналізу науково-дослідної діяльності семи найвпливовіших американських ТНК. Так, згідно з його розрахунками лідером з іноземних НДДКР стала компанія «ІВМ», яка в 1974 р. витратила на зазначені цілі 200 млн дол. США (30 % її бюджету). Для аналізу вчений вибрав 42 центри, які були засновані американськими ТНК, та класифікував їх на чотири категорії: центри технологічного трансферу, локальних технологій, глобальних товарів та центри корпоративних технологій.

Подібні центри НДДКР створювались із метою надання допомоги в трансфері технологій від головних компаній до дочірніх, технічного сприяння іноземним дочірнім компаніям у сфері використання переданих технологій від головної компанії, захоплення більшої частки місцевого ринку, розроблення нових та поліпшених товарів для іноземних ринків, виробництва інноваційних технологій для головних корпорацій у США, а також збору інформації у сфері нових технологій з метою їх використання у країні базування. Узагальнивши фактичний матеріал щодо іноземної інноваційної діяльності, Р. Ронштадт зробив висновок, що практично в усіх випадках рішення про розміщення та проведення закордонних НДДКР базувалося на близькості до виробничого

обладнання, наявності сприятливих ринкових умов та іноземної науково-технологічної компетенції.

Тож дослідження Р. Ронштадта було доказом того, що науково-дослідна діяльність американських ТНК за кордоном була досить успішною у другій половині ХХ ст. При цьому інтенсивність НДДКР, які провадились іноземними філіалами американських ТНК, постійно зростала в більшості країн-реципієнтів у 1990-х роках, хоча цей процес у різних країнах світу відбувався в різних напрямках.

Отже, поява ознак глобальності й системності технологічних змін у суспільстві та економіках різних країн дають змогу констатувати *розгортання етапу становлення техноглобалізму у світі з 1950-х років, а вже з 1980-х років – етапу свого активного розвитку одночасно з розгортанням нової стадії НТР*, яка характеризувалася широким використанням інформаційних технологій, «інтелектуальних» комп'ютерів, активною електронною автоматизацією та роботизацією всіх сфер і галузей економіки. Тому етап становлення техноглобалізму розпочався з другої половини ХХ ст. в епоху автоматизації виробництва під час Першої та Другої науково-технічних революцій і триває досі, а в майбутньому прогнозується розгортання Третьої науково-технічної революції (2030–2040 рр.), яка цілком може завершити етап становлення техноглобалізму у світі. Дальший розвиток цього процесу, найімовірніше, буде обумовлений епохою кібернетичних засобів і самоналагоджувальних систем (прогноз на ХХІІ та ХХІІІ ст.), коли нормою людського існування стане використання робототехніки, наноелектроніки, контроль над гравітацією та кліматом. Відбудеться також енергетична революція та розвиватимуться штучне життя та інтелект.

5.2 Вплив технологічного глобалізму на світовий економічний розвиток

Затвердження постіндустріальної моделі економічного розвитку висуває інноваційно-технологічні чинники з-поміж пріоритетних у макроекономічному зростанні країн і забезпеченні їх високих конкурентних позицій на світових ринках. Саме зазначене обумовлює інноваційно-проривне спрямування глобального економічного розвитку на підставі загальпланетарної інтеграції науково-технологічної сфери. Його забезпечують насамперед країни-лідери світового господарства, які через колосальний виробничий потенціал, максимальну мобілізацію власного інноваційного ресурсу та використання переваг міжнародного науково-технологічного співробітництва стали основними продуцентами товарів і послуг. Здійснюючи багаторічну наступальну експансію у всіх сегментах світового ринку, вони виробляють

близько 60 % глобального ВВП, а також контролюють майже 75 % міжнародної торгівлі і 80 % інвестиційних і фінансових потоків. Ці держави мають сьогодні реальний вплив на кількісно-якісні параметри глобальної економічної системи і визначають головні тренди світогосподарського розвитку. Водночас інші країни світу можуть тільки підлаштовуватися під стратегії західних корпорацій, діяльність яких зорієнтована на встановлення тотального контролю за найприбутковішими сферами міжнародного бізнесу, а також монополіями на природні, виробничі, технологічні, інформаційні та фінансові ресурси приймаючих країн. Дані таблиці 5.2 свідчать про те, що протягом 1995–2015 рр. незмінними лідерами у виготовленні продукції середніх і високих технологій були країни світової тріади.

Також феноменальний ривок у цій сфері останнім часом здійснив Китай, на який у 2015 р. доводилося 26 % доданої вартості у виробництві продукції середньовисоких технологій, і майже 20 % доданої вартості – у виробництві продукції технологій середньо-низьких. Що стосується інших країн світу, то їх частка в даних показника збільшується досить повільно.

Високий динамізм сучасної інтернаціоналізації господарської діяльності надає процесам становлення і заміщення технологічних укладів глобальне значення, коли за лічені роки новітні виробничо-технічні системи, розроблені країнами-лідерами, переміщуються на периферію світового ринку і стають надбанням відсталих держав.

Це означає, що будь-яка країна, яка інтегрується в систему міжнародного поділу праці, тією чи іншою мірою причетна до світових структурно-технологічних зрушень. Як демонструють дані таблиці 5.3, останніми десятиліттями в географічному розподілі світового експорту високотехнологічних товарів, поряд із США, ЄС і Японією, поступово підвищується роль азійських країн, насамперед Китаю.

Згідно з даними інноваційного дослідження, опублікованого Директоратом з підприємництва Комісії ЄС, середній показник обсягів продажів нової або істотно удосконаленої промислової продукції становить по цьому інтеграційному блоку 10,5 %. При цьому лідерство останніми роками впевнено утримує Фінляндія, де частка цієї продукції в загальному промисловому товарообігу становить 27,2 %; за нею йдуть Італія (18,7 %), Португалія (16 %), Данія (14,3 %) та Іспанія (11,9%). Одночасно відбувається і зустрічний процес прискореного «вимивання» із ринку раніше створених товарів, найвища динаміка якого спостерігається саме в перехідні, кризові, періоди, коли змінюються покоління техніки і технологічних укладів. Так було в 1970-х рр. – при зміні панівного в післявоєнний період четвертого високотехнологічного укладу на п'ятий, так буде і в 2020-х рр., коли п'ятий

уклад почне поступатися місцем шостому.

Водночас процес технологічного розвитку проходить по країнах світу *вкрай нерівномірно*, оскільки періодично порушується рівновага в їх інноваційному розвитку і змінюється світовий рейтинг держав-лідерів. Так, кожна структурна криза світової економіки, яка супроводжувала процес заміщення панівних технологічних укладів, відкривала нові ресурси активізації економічного розвитку країн. При цьому держави, які є лідерами в світовій економіці в попередній період, стикалися з проблемою знецінення капіталу і зниження кваліфікації зайнятих у галузях застарілого технологічного укладу. А країни, що сформували виробничо-технологічні системи нового технологічного укладу, ставали новими центрами накопичення капіталу, що вивільняються з застарілих галузей.

Таблиця 5.2 – Глобальна додана вартість для галузей оброблювальної промисловості за період 1995–2015 рр., % [50]

Рівень технологій виробництва /регіону /країни/ економіки	1995	2000	2004	2006	2008	2015
Середньо-високі технології						
Країна/регіон	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
США	21,7	25,5	20,4	18,8	14,3	14,4
ЄС	33,7	30,1	34,9	32,7	31,6	24,2
Японія	23,6	20,8	16,7	14,4	12,5	12,5
Китай	2,8	4,6	8,2	12,2	18,9	26,0
Азія-8	5,8	6,0	6,7	7,3	7,0	8,1
Інші країни світу	12,3	13,1	13,0	14,5	15,6	14,7
Середньо-низькі технології						
Країна/регіон	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
США	19,4	24,5	22,4	21,7	18,4	17,6
ЄС	30,8	30,1	29,7	26,8	26,4	23,3
Японія	23,5	18,9	15,4	13,4	9,6	9,8
Китай	3,4	4,2	7,4	10,0	14,4	19,7
Азія-8	7,4	6,7	7,6	7,8	8,0	7,5
Інші країни світу	15,4	15,7	17,4	20,2	23,1	22,1
Низькі технології						
Країни/регіони	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
США	24,8	30,5	26,4	24,5	19,3	18,6
ЄС	32,5	28,3	31,9	29,1	28,6	22,4
Японія	16,7	12,7	8,8	6,5	6,1	5,9
Китай	3,3	5,1	9,1	14,2	20,6	27,7
Азія-8	7,7	7,0	6,6	6,9	6,2	6,7
Інші країни світу	15,0	16,4	17,2	18,8	19,2	18,8

Тобто кожна зміна технологічного укладу супроводжувалося глибокими зрушеннями в системі міжнародного поділу праці й оновленням складу провідних країн світу.

У другій половині XX століття в світі розвернувся новий етап науково-технічної революції, так званий інформаційний, в епіцентрі якого знаходилися США, СРСР, Японія, Франція, Італія та деякі інші країни Західної Європи, а також Канада.

І якщо перша стадія науково-технічної революції, фундамент якої заклали на початку XX ст. Німеччина, Франція, Великобританія і США внаслідок наукового прориву в природознавстві та теоретичній фізиці, призвела до якісно нових перетворень у промисловості, то сучасна – здійснила переворот не тільки практично у всіх сферах матеріального виробництва і сфери послуг, але і в площині інтелектуальної праці людини. Період науково-технічної революції другої половини XX ст. характеризувався становленням атомної енергетики, поступовою автоматизацією виробництва і постійним підвищенням його енергомісткості, створенням і швидким удосконаленням електронно-обчислювальної техніки, початком освоєння космічного простору, зародженням генної інженерії. Згідно з оцінками експертів ОЕСР у середині XX ст. темпи економічного зростання провідних країн світу зумовлювалися прогресом нових технологій на 38 %, а вже до кінця XX століття – на 65 %.

Тобто все більш незаперечним стає факт, що **економічна міць і прогрес кожної країни обумовлені передусім інтенсивністю впровадження нових технологій і досягнень НТР**. З огляду на це, прискорення темпів інноваційно-технологічного розвитку більшості країн світу набуло стратегічного значення в їх конкурентній боротьбі. Як відомо, країною, яка першою найповніше відреагувала на НТП, стали США. Однак останніми десятиліттями XX ст. рівні розвитку індустріальних країн значно зблизилися, що зробило їхні економіки практично однаково сприйнятливими до інноваційних технологій і науково-технічних змін у життєдіяльності суспільства. Унаслідок цілеспрямованої інноваційної стратегії рівень технічного розвитку Японії виріс із 22,2 % у 1960-х рр. до 56 % у 1980-х (США – 100 %), а здатність країни до технологічного розвитку підвищилася з 14,6 % до 30 %, у ФРН – з 40,4 % до 45 % і з 27 % до 35,5 % відповідно.

Формування *перших елементів техноглобалізму* почалося ще за часів промислової та електротехнічної революцій, що викликало стрімкий розвиток техніки за допомогою серії великих науково-технологічних відкриттів у промисловості. Поступово посилювалася взаємозв'язок між науковими і технічними революціями, а також безперервно збільшувалася кількість країн, які перебували в їхньому епіцентрі, і *тому техноглобалізм із середини XX ст.*

почав набувати загальнопланетарного масштабу. Цьому сприяли такі чинники, як поглиблення міжнародного поділу праці, міжнародної спеціалізації та кооперації країн, лібералізація торговельної та валютно-фінансової політики, формування інформаційно-комунікаційної та транспортної інфраструктури.

Таблиця 5.3 – Країни – світові лідери за об’ємом експорту високотехнологічних товарів у розрізі типів товарів, млрд дол. США [50]

Експорт	1995 р.	2000 р.	2005 р.	2015 р.
Комунікаційна продукція				
Світ загалом	150,5	225,2	394,9	506,9
США	13,4	13,1	7,1	9,1
ЄС	16,1	17,2	15,4	9,2
Японія	19,7	13,7	9,5	6,6
Китай	10,2	12,9	28,1	38,5
Азія-8	29,1	24,5	26,6	23,8
Напівпровідники				
ЄС	9,2	9,1	7,0	4,4
Японія	26,5	16,5	12,6	10,7
Китай	3,8	4,0	7,2	10,2
Азія-8	39,9	46,0	55,6	58,7
Комп’ютери				
Світ загалом	185,7	300,6	380,8	385,1
США	19,2	15,3	9,7	10,0
ЄС	9,1	8,7	8,8	6,6
Японія	20,1	12,8	7,0	2,4
Китай	5,8	10,9	34,5	45,4
Азія-8	39,1	44,1	34,1	27,2
Наукові пристрої				
Світ загалом	106,8	150,9	236,0	361,4
США	22,4	26,0	19,7	19,1
ЄС	20,0	19,3	21,4	17,6
Японія	22,7	19,8	15,6	11,6
Китай	8,1	9,0	10,6	13,9
Азія-8	9,5	8,7	16,0	22,0
Фармацевтична продукція				
Світ загалом	44,1	69,3	156,8	285,6
США	14,6	18,6	16,4	15,6
ЄС	47,6	47,5	50,3	44,0
Японія	4,3	4,4	2,9	2,3
Китай	3,5	2,7	2,5	3,9
Азія-8	3,5	3,7	4,5	6,4

Отже, етап реального становлення техноглобалізму почався з другої половини XX століття в епоху автоматизації виробництва під час Першої та Другої стадій науково-технічної революції і триває досі, а в майбутньому (2030–2040 рр.) прогнозується розгортання Третьої стадії науково-технічної революції, яка остаточно завершить етап становлення техноглобалізму в світі.

Подальший розвиток цього процесу, наймовірніше, буде обумовлений епохою кібернетичних засобів і самоналагоджувальних систем (прогноз на XXII і XXIII ст.), коли нормою людського існування стануть використання робототехніки, наноелектроніки, контроль над гравітацією та кліматом. Відбудеться також енергетична революція та почнуть розвиватися штучне життя і штучний інтелект.

На етапі становлення техноглобалізму продовжував поглиблюватися міжнародний поділ праці, спостерігалось різке збільшення кількості, активності та значення ТНК у світовій економіці; міжнародні інвестиційні потоки змінили свою географію і спрямовувалися переважно в розвинені країни. Починаючи з 1950-х рр. інтенсивно зміцнювалося міжнародне виробниче співробітництво в науково-технічній сфері на рівні підприємств насамперед у таких галузях, як аерокосмічна, електронна промисловість, біо- і ресурсозберігальні технології, машинобудування, приладобудування, хімічна та нафтохімічна промисловість, а також обчислювальна техніка на базі ЕОМ. Інтенсифікація технологічного обміну призвела до збільшення кількості країн, які обмінюються технологіями. З 1960 року по 2017 рік ця цифра збільшилась із 22 до 125.

Домінантні позиції на світовому ринку технологій належать США. На сьогодні на США припадає 40 % світових витрат на розроблення новітніх технологій; 38 % патентів на нові технології, отримані індустріально розвинутими країнами; 37 % учених; 35 % світових наукових публікацій. В Америці працюють 70 % учених – лауреатів Нобелівської премії; 66 % авторів наукових праць, які найактивніше цитуються у світі; розташовуються 75 % університетів, що входять до двадцятки кращих ВНЗ світу. Серед інших країн-лідерів відзначимо країни ЄС, Китай, Японію, Індію тощо. Найбільш інноваційні економіки 2017 року наведені в таблиці 5. 4.

Сформувався такий специфічний сегмент світового ринку, як *глобальний ринок технологій*, головною функцією якого є комерціалізація технологій в міжнародному масштабі. Особливостями глобального ринку технологій є такі:

- 1) інтенсивний розвиток цього ринку, який за темпами зростання випереджає обсяги міжнародної торгівли товарами та світового промислового виробництва;

- 2) висока концентрація технологічних ресурсів у невеликій кількості країн;

3) технологічний розрив між країнами, що перебувають на різних рівнях економічного розвитку, постійно зростає;

4) ступінь монополізації глобального ринку технологій вищий ніж світового ринку товарів, і становить понад 80 %;

5) розвиток глобального ринку технологій характеризується дуже високим рівнем ринкової невизначеності та комерційного ризику.

«Переферію» світового ринку технологій становлять країни, що розвиваються. На ці країни, що є найбільшими за чисельністю населення, припадає тільки 4 % світових витрат на НДДКР, 10 % інженерно-технічних кадрів. Унаслідок цього поглиблюється поляризація країн за рівнем соціально-економічного розвитку. Розвинуті країни світу внаслідок ефективно діючих НІС інтенсифікують своє виробництво; країни, що розвиваються, більш обмежені в інноваційному розвитку та, у найкращому випадку, можуть імпортувати нові технології.

Таблиця 5.4 – Найбільш інноваційні економіки світу в 2017 році [60]

Країна	Зміна позицій порівняно з 2016 роком	Індекс інноваційності економіки
Південна Корея	-	89
Швеція	1	84
Германія	-1	83,9
Швейцарія	1	83,6
Фінляндія	2	83,3
Сінгапур	-	82,2
Японія	-3	82,6
Данія	1	81,9
США	-1	81,4
Ізраїль	1	81,2

У міжнародній науково-технічній сфері активізують свою діяльність ТНК, МНК із великою часткою іноземного капіталу та експортною орієнтацією. Національна науково-технічна сфера все більш орієнтується на зовнішній світ. Ринкове спрямування глобальної економіки постійно потребує інновацій, а міжнародна конкурентоспроможність країни визначається насамперед рівнем їхнього технологічного розвитку. Імпорт технологій істотно впливає на обсяги реального ВВП, експорт, внутрішнє інвестування та споживання в індустріально розвинених країнах. Країни з низьким рівнем економічного розвитку, обмеженим використанням інформаційних технологій, недостатньо розвиненою інфраструктурою мають незначні перспективи щодо залучення нових технологій. На жаль, Україну можна віднести до таких країн.

Водночас зростання конкурентоспроможності економіки базується на постійному оновленні виробництва, впровадженні нових технологій та різновидів продукції. За висновком експертів комісії ЄС, *конкурентоспроможність 65 % промислової продукції та 55 % робочих місць залежить від рівня технологій та інформації*. Аналіз техніко-економічної динаміки свідчить, що проведення НДДКР займає все більшу частку в інвестиційних витратах і перевищує в наукомістких галузях витрати на придбання обладнання та будівництво.

Еволюція техноглобалізму є суперечливою характер, що проявляється в його *неоднозначному впливі на світогосподарський розвиток*. Це виражається, з одного боку, в підвищенні ефективності виробництва і зростанні продуктивності праці шляхом впровадження революційних технологій, інноваційних форм і методів організації виробництва, якісно нового рівня менеджменту, домінування інформаційної компоненти в економіках розвинених країн світу, ключову роль ТНК у процесах інтенсифікації міжнародного науково-технологічного обміну, а з іншого боку, у дегуманізації та маргіналізації суспільства, підвищенні рівня безробіття як результату високих темпів розвитку НТП, надмірного техногенного навантаження на навколишнє середовище і загрозливих масштабах використання невідновлюваних природних ресурсів.

У сучасних умовах процес глобалізації найтісніше пов'язаний:

- з переходом до нової стадії техніко-економічного розвитку (циклу «Кондратьєв-V»)
- зі зміною епох: від циклу національно-індустріального розвитку до постіндустріального, науково-інформаційного суспільства;
- із пошуком соціально-інституціональної субсистеми, яка б відповідала цим зрушенням – у національних, регіональних, цивілізаційних межах і в масштабах людства загалом.

Тенденції, про які йдеться, вирвалися на поверхню, відтісняючи і замішуючи закономірності післявоєнного розвитку, на межі 70–80-х років ХХ ст. Суб'єктами цього процесу стали суспільства Півночі, а об'єктом – весь світ, і це стало основою другої за ХХ ст. системної кризи, у межах якої глобалізація є і двигуном («одним із» багатьох), і несучою конструкцією.

Отже, **техноглобалізм** – це злиття нововведень і нових технологій, що виникають в окремих країнах, в єдиний загальносвітовий комплекс технічних знань та виникнення глобальних «технологічних макросистем» у сферах енергетики, зв'язку, телекомунікацій, транспорту, низки галузей промислового виробництва тощо.

Техноглобалізм означає поєднання глобалізації та інновацій, тобто це процес глобалізації, який поширюється на сферу інноваційних технологій, науково-дослідницьких та дослідницько-конструкторських робіт (далі – НДДКР).

Техноглобалізм, який розвивається у світовому просторі, означає інтернаціоналізацію технологій та є протилежним технонаціоналізму – технологічній самодостатності держави. При цьому в XXI столітті виклики розвитку глобальної індустрії полягають у такому:

- зростання темпів створення нових технологій, що підвищують продуктивність праці та здешевлюють виробництво;
- зниження в промисловості частки праці витрат на виробництво нових виробів у разі збільшення частки витрат на їх розроблення;
- посилення «індивідуалізації» виробництва, зниження його серійності, кастомізація виробництва;
- підвищення рівня складності виробництва, вживаних технологій і виробів, що випускаються;
- інтелектуалізація та роботизація виробництва, що все більше прискорюється;
- посилення тенденцій «фізичного» зближення розробника і виробника, скорочення часу на впровадження нових виробів;
- перманентне підвищення темпів трансферу технологій.

5.3 Неоіндустріалізація економіки в умовах розвитку техноглобалізму

На сучасному етапі керівники провідних країн світу визнали, що фінансіалізація світової та національних економік на базі постіндустріальної парадигми розвитку вичерпали себе і призвели до деіндустріалізації їхніх економік, що проявляється в різкому зменшенні частки промисловості у ВВП і зменшенні кількості та якості високотехнологічних робочих місць та конкурентоспроможності низки країн. У цих умовах все більшого розвитку набуває **концепція реіндустріалізації (неоіндустріалізації)**. Йдеться не просто про відродження або повернення виробництв на території провідних країн, а про нову концепцію індустріального розвитку під назвою «індустріальна революція 4.0», головними технологічними драйверами якої стають цифрові й аддитивні технології, а також робототехніка, які проникають у традиційні галузі та радикально міняють їхній вигляд. Про **неоіндустріалізацію** доцільно говорити як про наслідок переходу на новий технологічний устрій, активізацію та впровадження продуктових, процесних, технологічних і управлінських інновацій.

Неоіндустріалізація на базі найсучасніших технологій потребує повернення частини виробництва на територію економічно розвинених країн. Згідно з опитуванням Boston Consulting Group (далі – BCG) топ-менеджерів американських виробничих підприємств з оборотом від 1 млрд дол., число компаній, які вже переводять виробництво з Китаю назад у США, за 2017 рік виросло на 20 %, а кількість тих, хто розглядає повернення виробництва в США в найближчому майбутньому, збільшилася на 24 %. При цьому більшість опитаних компаній (54 %) виявили інтерес до повернення виробництва в Сполучені Штати. Указане обумовлене низкою чинників: одна з головних причин повернення промислового виробництва в США – доступ до кваліфікованих кадрів. Багато ринків, що розвиваються, сьогодні вже не пропонують ту дешеву робочу силу, яка була їхньої головною перевагою ще декілька десятиліть тому. Наприклад, у Китаї, що зробив ставку на розвиток внутрішнього споживчого ринку замість колишньої експортоорієнтованої моделі, дуже швидко ростуть зарплати: у 2014 році на 10,7 %, а в 2016 році – ще на 11 %. У наслідок цього для дешевого трудоінтенсивного виробництва компанії схильні вибирати В'єтнам. А для більш кваліфікованої праці розглядаються інші ринки праці, зокрема і США. На привабливості США як центру промислового виробництва позначилася і «сланцева революція», що дала змогу збільшити видобуток нафти і газу. У країні вперше за 40 років була знята заборона на експорт нафти та визначена амбітна мета перетворення США з головного споживача нафти в її експортера. Для інших галузей на перше місце виходить технологічна першість США. Інвестиції промислових компаній у такі нові технології, як 3d-друк, робототехніка і цифрове виробництво, знижують витрати і роблять виробництво на місці вигіднішим. Унаслідок цього, 72 % американських компаній-учасниць опитування BCG повідомили, що планують інвестувати в автоматизацію або інші передові технології виробництва в найближчі п'ять років. Як аргументи на користь неоіндустріалізації в США наводяться такі:

- по-перше, оброблювальна промисловість породжує ефекти поширення нових знань – так званий спіл-овер ефект – на всю іншу економіку. Нові знання і технології, управлінські форми, використовувані у виробництві нової продукції, неминуче поширяться на інші бізнеси;

- по-друге, зниження ринкової частки в галузях, ґрунтованих на знаннях, робить негативний ефект на усю економіку. Якщо країна втрачає аерокосмічну галузь, то деградує вся інноваційна система, що ускладнює розвиток нових підприємств і генерацію нових технологій. Якщо втрачаються технологічні можливості в одній галузі, то майже неможливо її відродити. Це ускладнює зростання інших галузей, що послабляє загальну конкурентоспроможність

– по-третє, якщо виробництво йде за кордон, то інновації зазвичай сліднують туди ж, послабляючи міжнародну конкурентоспроможність країни. У такий спосіб склалася доля напівпровідникової галузі, яка виникла і розвивалася в США, але нині і виробничий, і інноваційний процеси перемістилися в Азію

Результати неоіндустріалізації вже проявляються в США: з 2009 по 2016 рр. оброблювальна промисловість збільшилась на 18 %. У 2016 році цей сектор привніс 1 трлн дол. до ВВП і забезпечив 11,3 млн робочих місць. З 2008 року в оброблювальній промисловості вже створені 650 тис. нових робочих місць, але з них тільки 50 тис. виникло внаслідок безпосереднього повернення з-за кордону. Згідно з уточненим прогнозом Промислового альянсу за продуктивність та інновації, якщо ВВП США виріс за 2014 року на 2,8 %, то виробництво в оброблювальних галузях на 3,2 %.

Уряд США сприяє реіндустріалізації та поширенню нових виробничих технологій шляхом підтримки спеціальних *технологічних хабів* при найбільших інженерних університетах, де здійснюється поширення новітніх технологій і навчання робітників новим виробничим навичкам. Був заснований Національний інноваційний інститут адитивного виробництва в місті Янгстоун, Огайо. Там співпрацюють 40 найбільших корпорацій, 9 дослідницьких університетів, 5 місцевих коледжів і 11 некомерційних організацій. При університеті Південна Кароліна створений технологічний хаб Інноваційний інститут силової електроніки наступного покоління, де провідні компанії та університети при федеральному фінансуванні розроблятимуть нові технології в цій сфері. У перспективі повинна виникнути мережа з 45 інноваційних інститутів, які мають поширювати передові виробничі технології по всій країні.

Інша федеральна програма, що стартувала в квітні 2014 року, передбачає виділення 100 млн дол. на підтримку програм наставництва (apprenticeship), яка стимулює навчання молодих практикантів безпосередньо на робочому місці під керівництвом професіоналів своєї справи. Влада штату Коннектикут збільшила податковий кредит на програми наставництва з 4 800 до 7 500 доларів, тобто оподатковуваний прибуток фірми зменшується на цю величину за кожного прийнятого і навченого практиканта.

Також була запропонована законодавча ініціатива про виділення 25 «виробничих університетів» («Manufacturing Universities») із наданням їм пакету пільг для створення освітніх програм у сфері сучасних виробничих технологій. «Акт про виробничі університети 2014» засновує програму усередині Департаменту комерції Національного інституту стандартів і технологій НІСТ. Вибрані університети отримуватимуть по 5 млн доларів упродовж чотирьох років для здійснення спільних проектів із фірмами

оброблювальної промисловості. Ця ініціатива отримала широке схвалення серед провідних університетів і таких найбільших корпорацій, як DOW Chemical і DuPont.

Процес неоіндустріалізації все більше розвивається і в країнах ЄС. Ще в 2012 році міністри промисловості п'яти європейських країн заявили: «Наш майбутній успіх залежить від наявності сильної, диверсифікованої та стійкої моделі зростання, де промисловість грає ключову роль. Оновлена та вдосконалена промислова база зробить реальний сектор лідером економічного відновлення Європи». А в січні 2014 р. Європейська комісія випустила спеціальне комюніке «Європейський промисловий ренесанс», в якому призвала вжити термінові заходи для реіндустріалізації Європи, імперативом якого є збільшення долі промисловості у ВВП із 15 до 20 % на підставі повернення своїх виробництв, до того ж упор при цьому робиться саме на галузі hi-tech. Зокрема, повернути свої виробництва на територію Старого Світу планують такі промислові гіганти, як Philips, Siemens, Alcatel-Lucent, Ericsson, а фінська Nokia, втративши телефонний бізнес, зорієнтувалася на розвиток нових високотехнологічних виробництв (телекомунікаційне, геолокаційне устаткування) саме на території країн ЄС. Як аргументи на користь реіндустріалізації в ЄС з'являються дані статистичних досліджень, згідно з якими ЄС має переваги в таких виробництвах, як напої (низькотехнологічний сектор) і фармацевтика (високотехнологічний сектор). Проте загалом індекс порівняльних переваг (RCA) у виробництві високотехнологічної продукції в ЄС дорівнює 0.85. У галузях, що характеризуються середньою та високою технологічною інтенсивністю, ЄС має порівняльні переваги в чотирьох – хімічній промисловості, виготовленні машин і обладнання, автотранспортних засобів й іншого транспортного обладнання, але відстає у виробництві електротехнічного устаткування. З п'яти секторів оброблювальної промисловості, що характеризуються середньою та низькою технологічною інтенсивністю (виробництво коксу й очищених нафтопродуктів, гумових і пластмасових виробів, неметалічних мінеральних продуктів, недорогоцінних металів, виготовлених вироби з металу), ЄС має порівняльні переваги за двома – виробництво неметалічної мінеральної продукції та готових металевих виробів. З огляду на дослідження, що проводяться стосовно реіндустріалізації в ЄС проблема в тому, що середньо- і низько технологічні галузі визначають індустріальний вигляд більшості країн ЄС.

Також конкурентним викликом країнам ЄС стає «сланцева революція» у США, унаслідок якої виробництво в США всього на 7 % дорожче, ніж у Китаї і на 15 % дешевше, ніж у Німеччині. Унаслідок цього політика реіндустріалізації в Європі сфокусована на активізації малого інноваційного бізнесу і власного

високотехнологічного виробництва. Перший напрям реалізується на базі розробленої Єврокомісією програми Digital Agenda (буквально «Політика цифрових технологій»), яка має на меті збільшити кількість малих підприємств, зайнятих у секторі електронної торгівлі. На тлі очікуваного зростання спільного ринку на 10 % у рік Єврокомісія планує посилити захист прав на інтелектуальну власність, забезпечивши, зокрема, підтримку малих і середніх підприємств через служби інформаційної підтримки з питань охорони таких прав. Ці заходи забезпечать адекватну компенсацію інтелектуальних і фінансових інвестицій і у такий спосіб підштовхнуть інвесторів і підприємців до того, щоб ініціювати реіндустріалізацію.

Окрім цього, Єврокомісія візьме участь у трансформації промисловості ЄС шляхом стимулювання пропозиції нових товарів, послуг і бізнес-моделей, серед яких називається 3d-друк, який використовується для виготовлення компонентів з пластика і металу в секторі виробництва автомобілів, аерокосмічних апаратів і споживчих товарів, що дає змогу економити сировину, енергію і створювати продукт, що ідеально відбиває сутність XXI століття. Також сюди належать так звані ключові високоефективні технології. Вони застосовуються у багатьох сферах, починаючи з корозійностійких наноматеріалів для будівництва мостів і закінчуючи жароміцними матеріалами, що вкотре зробить Європу колыскою нових методів виробництва, переданих у країни третього світу.

У контексті реалізації політики реіндустріалізації в ЄС передбачено спрощення доступу до фінансування, відсутність якого перешкождала інноваційному розвитку з початку фінансової кризи в 2008 році. Так, валове накопичення основного капіталу в 2007 році становило 21,3 %, а в 2011-му – усього 18,6 %. Єврокомісія прийняла низку заходів із досягнення до 2020 року середнього показника накопичення основного капіталу до 23 %. Підвищення продуктивності та впровадження нових технологій необхідно забезпечити заходами зі збільшення інвестицій в обладнання з нинішніх 6–7 % ВВП до 9 % у 2020 році.

Отже, *рушійними силами нової індустріалізації* є такі чинники :

- бурхливий розвиток нових технологій у різних сферах, починаючи з електроніки та закінчуючи появою нових матеріалів, спільне використання яких призвело до значного підвищення ефективності;
- поява нових можливостей в адаптації та індивідуалізації продукції;
- зростання важливості секторів виробництва спеціалізованих продуктів і надання спеціалізованих послуг – так званих нішевих галузей;
- розширення використання глобальних мереж, що виражається в об'єднанні ланцюжків постачань продукції та інформаційних потоків;

– зростання важливості кластерів – об'єднань підприємств, розташованих у певних районах, здатних ефективно взаємодіяти один з одним і пов'язаних із партнерами у всьому світі за допомогою глобальної мережі;

– збільшення частки економік, що зростають (наприклад, Китаю та Індії) у світовому виробництві;

– збільшення впливу екологічних чинників на діяльність виробників, зокрема тип вироблюваних товарів або різновид використовуваних процесів;

– розширення використання послуг, що підтримують основну діяльність виробників;

– збільшення ролі незалежних виробників – людей із неординарними ідеями, які не бояться виступати проти сталих традицій, але нерідко потребують підтримки для досягнення визначених цілей.

З-поміж найважливіших компонентів політики реіндустріалізації/неоіндустріалізації за кордоном можна назвати такі:

– стимулювання інтересу до нестандартних поєднань нових технологій;

– розроблення нових ідей, якими можуть скористатися комерційні кластери, що розвиваються;

– допомога підприємцям у включенні у світові ланцюжки постачань і інформаційні потоки з метою ефективної комунікації компаній з однієї частини світу з будь-якими іншими.

Указане актуально для усіх акторів світової економіки, проте має різне вираження залежно від досягнутої міри індустріалізації на попередньому етапі. Неоіндустріалізація економіки для України – це скоординований процес формування нової моделі вітчизняної промисловості, що реалізовується одночасно за такими напрямками: 1) створення та розвиток найважливіших галузей нового технологічного устрою – біоекономіки, наноіндустрії, когнітивних технологій; 2) модернізація базових галузей оброблювальної промисловості на сучасній технологічній основі; 3) інтенсивний розвиток галузей мінерально-сировинного комплексу на основі передових технологій.

Нова індустріалізація (неоіндустріалізація) є політикою, що характеризується такими рисами:

1) диверсифікація структури економіки у бік підвищення в ній частки оброблювальної промисловості;

2) забезпечення цього процесу трудовими ресурсами відповідної кваліфікації;

3) модернізація фінансової системи країни під потреби реіндустріалізації;

4) розвиток каналів, що зв'язують науковий девелопмент із виробництвом;

5) системний імпорт високих технологій: через придбання технологічних активів за кордоном; шляхом залучення прямих інвестицій у промисловість за умови трансферу технологій.

Найважливіша особливість неоіндустріалізації полягає в тому, що вона, визнаючи значущість індустріального чинника в економіці та суспільстві, орієнтує народне господарство країни на високотехнологічне оновлення і вищий рівень ефективності. У наслідок цього політика неоіндустріалізації корелює більшою мірою з науково-технічною та інноваційною політикою країни. Акцент у ній зміщується на підтримку розвитку високотехнологічних секторів економіки, переважно з державною участю, а також посилення взаємодії реального сектора з наукою, розвитком у комплексі НДР, посиленням попиту на інновації всередині країни.

5.4 Наростання глобальної конкуренції та її наслідки

В умовах глобалізації на світовому ринку ***загострилася конкурентна боротьба*** між країнами, між корпораціями, а також між корпораціями і країнами. Успішний розвиток будь-якої країни потребує реалізації концепції конкурентоспроможності в глобальному економічному просторі, на макрорівні обумовленою «здатністю країни домагатися високих темпів збільшення середньодушового приросту ВВП» (формулювання Всесвітнього економічного форуму, 1996 р.), а також «здатністю робити товари і послуги, що відповідають попиту на міжнародних ринках, одночасно забезпечуючи для громадян високий рівень життя і можливість його збереження в довгостроковий перспективі» (Рада з конкурентоспроможності, 2012 р.).

Конкуренція виявляється як на рівні монополій, так і між підприємствами монополізованого та немонополізованого секторів. Ефективність реалізації міжнародними монополіями глобальних стратегій визначальною мірою залежить від їхніх конкурентних позицій у найприбутковіших галузях економіки з високою продуктивністю суспільної праці, інноваційною оснащеністю виробництва, сучасними методами його організації й управління та порівняно низькими виробничими витратами. Не випадково, що саме ці галузі світової економіки сьогодні найбільшою мірою залучені у процеси глобальної монополізації капіталу, унаслідок чого деформуються пропорції глобального виробництва та загострюються суперечності між самими монополіями-гігантами та між підприємствами монополізованого і немонополізованого секторів економіки.

Прагнучи досягнути панування у світовій економічній системі, глобальний капітал підпорядковує своїм монополістичним інтересам дрібний та

середній немонополізований сектор. Це проявляється у тому, що глобальні монополії внаслідок зростання планомірності своєї фінансово-господарської діяльності, свідомого обмеження обсягів виробництва, реалізації узгодженої політики капіталовкладень та механізмів трансфертного ціноутворення, у самостійному режимі формують глобальне пропонування і глобальний попит на свої товари та послуги, визначають динаміку та векторну спрямованість розвитку найважливіших галузей світового господарства, а також диктують напрями міжгалузевого та міжрегіонального переливання глобального капіталу.

Крім того, модифікуючи дію об'єктивних економічних законів вартості, концентрації виробництва, монопольного прибутку, конкуренції, грошового обігу, капіталістичного нагромадження, адекватності виробничих відносин рівню й особливостей продуктивних сил тощо, міжнародні монополії формують базис асиметричних відносин суб'єктів глобальної економічної системи, коли *вихід на глобальний ринок нових «не глобальних» гравців стає вкрай ускладненим, а іноді практично неможливим.*

По-новому починають взаємодіяти конкуренція та науково-технічний прогрес, відбуваються їх тісніше переплетіння і взаємне «підхльостування». Відкритість економік значної частини країн розширювала міжнародні межі, що відкривало нові простори для втілення науково-технічних досягнень із метою зростання продуктивності, раціоналізації виробництва (особливо у США, Європі та Японії). Майже ніхто з економістів не висловлює сумнівів стосовно того, що глобалізація була важливим фактором вражаючих успіхів американської економіки у 90-х роках ХХ ст. Проте вплив неоліберальної глобалізації на периферійні країни був неоднозначним. На прикладі України можна стверджувати, що, з одного боку, вона форсує анклавну модернізацію та вестернізацію окремих прошарків населення, а з іншого – стратифікує суспільство і маргіналізує велику частину людей.

З періоду початку формування світового господарства головними його центрами були найбільш технічно і господарсько передові країни. Протягом останнього десятиріччя центри світового господарства зазнали істотних змін. Різко збільшилась роль науково-технічного прогресу, інформатики та фінансів як визначальних факторів економічного розвитку, а відповідно розширилися масштаби діяльності та господарської могутності ТНК і світових ринкових центрів. Близько 50 % всієї капіталізації фондових ринків світу припадає на частку 2–5 великих міст. Більше половини всіх операцій валютних ринків зосереджено в Лондоні, Нью-Йорку і Токіо. Три американські фінансові конгломерати – «Морган Стенлі», «Меріл Лінг» і «Голдман Сакс» так чи інакше беруть участь в усіх світових фінансових операціях зі злиття та поглинання. Усе це підриває механізм ринкової конкуренції і стримує розвиток

технологічно відсталих країн.

Безсумнівно, важливою ознакою технологічної глобалізації є *стандартизація промислової продукції й уніфікація* ведення звітності, документації, міжнародного законодавства й іншої нормативної звітності. Стандартизація – це збір правил, призначених для регулярного використання у процесі здійснення спеціалізованої діяльності, забезпечення співробітництва й однозначного тлумачення умов виробництва, комерційної діяльності, коштів контролю й вимог безпеки. У постіндустріальну епоху її значення ще більше зросло, оскільки вона дає змогу погоджувати різні розробки незалежних корпорацій, користуватися уніфікованими протоколами обміну даних, забезпечувати захист, кодування і декодування інформації та здійснювати багато інших узгоджень, без чого розвиток процесу глобалізації був би неможливим. До 1 січня 2008 р. було зареєстровано 15700 міжнародних стандартів. Щорічно переглядається або приймається 500–600 нових стандартів, а прийняті в межах системи ISO стандарти ISO 9000 – система керування якістю, і ISO 14000 – система керування якістю навколишнього середовища, визнані у всіх країнах світу.

У межах ISO активно розробляється система стандартів на послуги, спрямовані на забезпечення захисту споживачів від низькоякісних послуг. Паралельно з розробленням міжнародної системи стандартів здійснюється сертифікація товарів і послуг. Сертифікат, отриманий від визнаного міжнародного незалежного органу, підтверджує якість товару, є пропуском на міжнародний ринок і дає змогу дістати максимальний прибуток при продажі продукції. Уряди розвинених країн зазвичай захищають свої ринки від недоброякісної продукції шляхом уведення вимог щодо відповідності імпортованої продукції найсуворішим стандартам, наприклад, екологічним, що автоматично споруджує непереборний бар'єр перед країнами напівпериферії та периферії. Крім того, одержання сертифіката, особливо на ліки, дуже складна й дорога процедура, що здатна перебороти й згодом окупити тільки потужні ТНК, і це також обмежує можливості країн, що розвиваються, потрапити на багаті ринки, хоча варто зазначити, що сертифікація захищає населення від неякісної й навіть небезпечної для здоров'я продукції.

Одним із важливих напрямів у системі всесвітніх стандартів є *кодування товарів*. З розвитком комп'ютерних технологій штрихове кодування пережило друге народження й одержало всесвітнє поширення. Уперше універсальний товарний код UPC затвердили в 1973 р. у США, а в 1977 р. була затверджена Європейська система кодування EAN. У 1996 р. величезна кількість національних організацій, орієнтованих на галузеві стандарти, почали координувати свою діяльність із метою рішення глобальних проблем у межах

створеного підкомітету, що одержав назву «Автоматична ідентифікація й система обробки даних». Зусилля були спрямовані на вирішення питань передачі штрих-коду по мережах, створення його символіки, кодування інформації й відповідності виробничим критеріям. До цих питань активно залучаються й комітети з нових інформаційних технологій. Наприклад, найважливішим завданням є розроблення міжнародних стандартів із забезпечення електронної документації електронним підписом і вимог до її захисту, передачі, дешифрування тощо.

Ще один напрям, обумовлений глобалізацією, становить *уніфікацію товарів і послуг*. У другій половині 1980-х років одержали поширення підприємства з підвищеними вимогами якості продукції й послуг, а в ХХІ столітті, на думку експертів, найбільшу конкурентоспроможність будуть мати підприємства й організації, що надають кращий набір послуг з обслуговування клієнта, розподілу продукції та доведенню її до рівня, що відповідає індивідуальним запитам клієнта.

Питання для самоконтролю

1. Хто із вчених першим увів у науковий обіг термін «інновація»?
2. У чому полягає сутність концепції технологічних укладів? Скільки їх відомо?
3. Що таке техноглобалізм та в чому він проявляється?
4. Коли почалося становлення техноглобалізму та які його наслідки?
5. У чому полягає вплив технологічного глобалізму на світовий економічний розвиток та розвиток окремих країн?
6. Охарактеризуйте головні особливості глобального ринку технологій.
7. Доведіть, чому економічна міць і прогрес кожної країни обумовлені передусім інтенсивністю впровадження нових технологій і досягнень НТР.
8. Назвіть головні причини загострення конкурентної боротьби в умовах глобалізації економіки.

Тема 6 Чинники, головні форми та наслідки фінансової глобалізації

6.1 Глобальний фінансовий ринок і його співвідношення з реальним сектором світової економіки

Істотна особливість глобальної економіки – утворення поряд із реальною економікою, результатом функціонування якої є вироблення товарів та надання матеріальних послуг, сильно розвиненої сфери, яку враховуючи певні її

особливості, називають *фінансовою економікою* (рис. 6.1). Є підстави вважати, що типовою рисою глобалізації є формування в масштабах усього світу не просто фінансового ринку, а й утворення фінансово-інформаційного простору, в якому дедалі більше здійснюється не тільки комерційна, а й уся діяльність людства.

Взаємодія реального і фінансового секторів, реальної та віртуальної економіки стає важливим чинником утворення та функціонування глобальної економіки. Саме ця взаємодія, з одного боку, надає глобальній економіці значних переваг шляхом посилення можливостей використання вільних капіталів та найновіших досягнень науково-технічного прогресу у будь-якій точці економіки світу, але, з іншого боку, може завдавати негативних наслідків для її певних секторів та країн.

На сьогодні обсяги операцій на міжнародних кредитних, інвестиційних і, особливо, валютних ринках у декілька разів перевищують обсяги товарно-збутової діяльності, а на кожний долар реального сектора світової економіки припадає 50 доларів у фінансовій сфері.

Спекулятивні операції на міжнародних фінансово-інвестиційних ринках сягають 95 % їхньої загальної кількості, а щоденні трильйонні обсяги спекуляцій у десятки разів перевищують вартість міжнародного товарообігу. Віртуальна економіка дає змогу миттєво здійснювати спекулятивні операції з товарами, грошима, цінними паперами, створюючи гігантські фінансові піраміди. Шляхом ризикованих фінансових інновацій банки та фінансові інвестори створюють фіктивне багатство і захоплюють все більшу частину національного доходу чи реального багатства. *Фінансове багатство виявилось відірваним від реального.* Згідно з річним звітом Інституту глобальних досліджень Маккінзі (McKinsey Global Institute) у 1980–2017 рр. збільшення фінансових активів приблизно в чотири рази перевищувало збільшення реального багатства – ВВП. Унаслідок цього, якщо з 1947 по 1975 р. відбулася одна банківська криза, то з 1976 по 2017 р. – 31.

Найбільша фінансова криза 2007–2009 рр. висвітила важливу рису сучасної розвиненої ринкової економіки – величезні масштаби заборгованості у всіх секторах і ланках, які дають змогу охарактеризувати її як *боргову економіку*. Заборгованість перетворюється на головний засіб фінансування споживання і стимулятор зростання, тоді як збереження відходять на другий план. Паралельно з цим змінюється роль інститутів фінансового посередництва, які перетворюються на емітентів величезної маси слаборегульованих платіжних засобів, відсовуючи у цьому плані фактично фіктивну монополію держави у вигляді центрального банку.

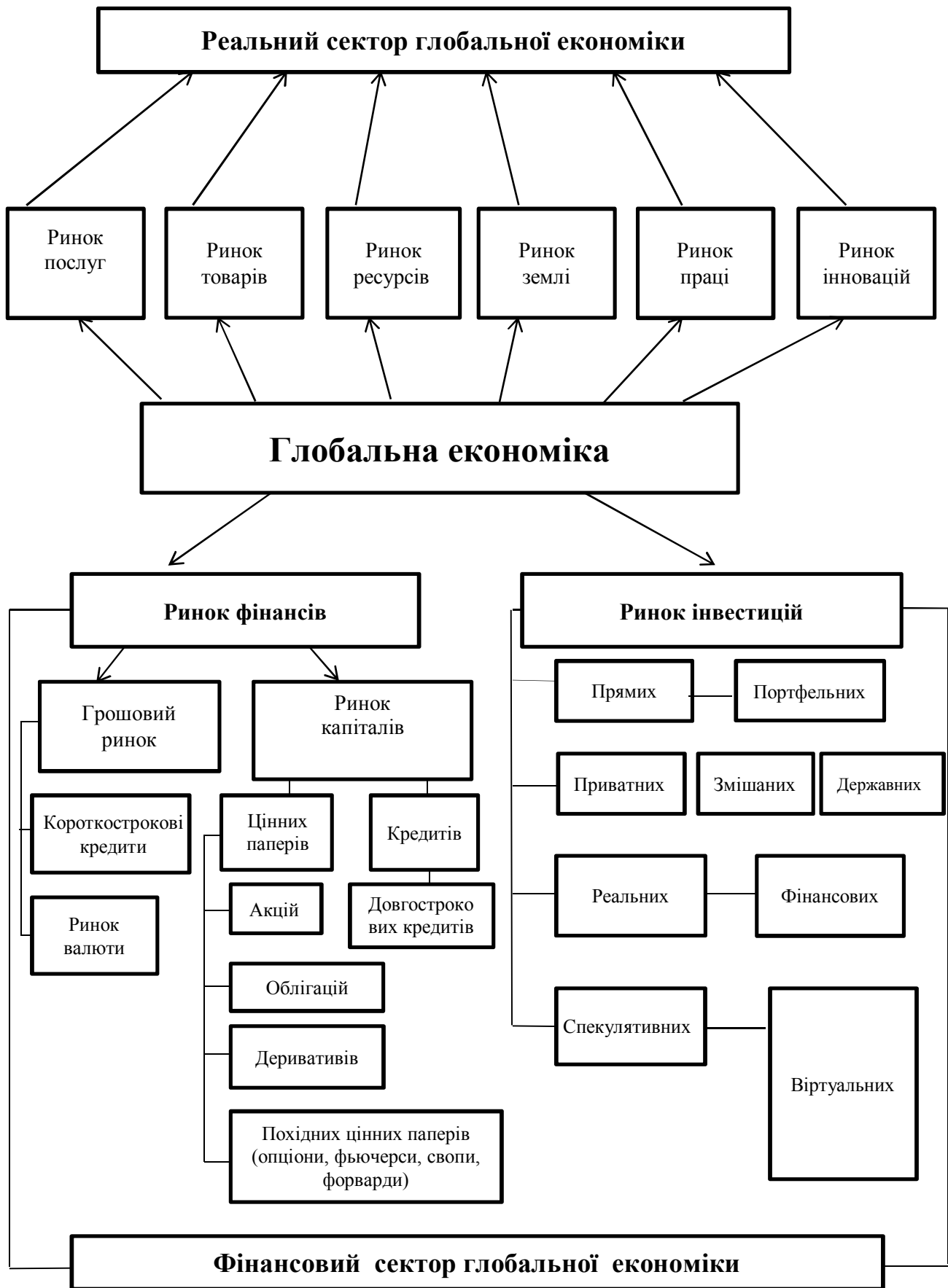

Рисунок 6.1 – Структура та співвідношення реального та фінансового секторів глобальної економіки.

Капітал в усе більших розмірах іде не у виробництво у вигляді прямих інвестицій, а в спекуляцію. Переважає транскордонне переміщення капіталу у вигляді короткострокових портфельних інвестицій. Це переміщення виходить із-під контролю урядових структур; навіть у найрозвиненіших країнах тільки 30 % ринку цінних паперів контролюється державою. В економіці виникає ситуація «мильної бульки»: номінальна ринкова вартість цінних паперів перевищує їх реальне наповнення, а це призводить до економічної нестабільності, а то й небезпеки для країни.

Фінансова глобалізація – це досить об'єктивний процес, що закономірно витікає з досягнутого рівня сучасних технологій у виробництві, інших сферах діяльності і спрямований на створення загальної міжнародної взаємозалежності країн, фірм і людей у межах відкритої системи фінансових зв'язків. Фінансову глобалізацію не потрібно ототожнювати з інтернаціоналізацією: остання висвітлює все більшу взаємодію національних єдностей, а глобалізація говорить про глобальний світ не як сукупність взаємодієвих національних фінансових систем, а як про *єдину систему*, що існує без всіляких меж і відстаней.

Глобалізація у фінансовій сфері спирається на інтернаціоналізацію виробництва й обігу в сучасному світовому господарстві й виступає у різних формах, зокрема в таких:

- збільшення обсягів міжнародних фінансових потоків у вигляді міжнародних розрахунків, платежів, трансфертів, міграції капіталу;
- зростання мобільності міжнародних капіталів через лібералізацію умов їх транскордонного переміщення;
- міжнародна експансія транснаціональних банків та інших фінансових інституцій;
- підвищення ролі міжнародних фінансових організацій у формуванні та регулюванні глобального фінансового устрою;
- стандартизація національної фінансової звітності на засадах міжнародно визнаних вимог;
- зближення національних банківських систем та стратегій грошово-кредитної політики центральних банків.

Отже, **фінансова глобалізація** – це процес, спрямований на формування єдиного світового фінансового ринку і протікає він на підставі зростання міжнародного руху фінансового капіталу. Образно кажучи – це фінансовий капітал, що звільнився від національних пут. Міжнародний валютний фонд визначає фінансову глобалізацію як ступінь зв'язку країн через взаємне трансграничне володіння фінансовими активами. Де-факто – це відношення

абсолютної величини зовнішніх активів і пасивів країни (або групи країн) до її (їхнього) сукупного ВВП.

З погляду **фінансова глобалізація** – це світовий фінансовий ринок як сукупність фінансово-кредитних інституцій, таких як банки, спеціалізовані кредитно-фінансові установи, фондові біржі, що виконують посередницькі операції у перерозподілі фінансових активів між кредиторами та позичальниками фінансових ресурсів та забезпечують рух світових фінансових потоків. Такий ринок об'єднує національні ринки країн із міжнародним, що відрізняється від національних як умовами емісії, так і механізмом обігу фінансових активів.

Фінансова глобалізація *проявляється* у стрімкому зростанні фінансових ринків, випереджальному розвитку фінансової сфери порівняно з реальним сектором світової економіки. Їй властиві такі риси:

- інтернаціоналізація фінансових портфелів унаслідок поширеної внутрішньої лібералізації рухів капіталу;
- зменшення ринкової значущості банків як фінансових посередницьких установ (про що свідчить збільшення обсягів цінних паперів, облігацій, деривативів тощо);
- визначення валютних курсів фінансовими ринками через збільшення обсягів міжнародних фінансових операцій відносно торгових (тільки 10 % валютних операцій обслуговують зовнішню торгівлю, а 90 % є спекулятивним);
- ринкова нестабільність у всій монетарній системі;
- ринкова зосередженість, за якої порівняно невелика група інституцій одночасно займається торгівлею на міжнародних ринках.

За сутністю, мобільністю та масштабами застосування сучасних комунікаційних засобів, найсприятливіші умови для розвитку глобалізації створюються на фінансових ринках. Для проведення ефективної монетарної політики потрібно ураховувати такі *сучасні структурні зрушення та тенденції розвитку фінансових ринків*:

- якісно змінився сам міжнародний фінансовий сектор, який характеризується не тільки формуванням єврозони, а й внутрішніми змінами – злиттям банківського і страхового бізнесу;
- певних змін зазнали функції фінансових інститутів, що працюють не тільки у традиційній сфері своєї діяльності – кредитуванні та депозитному обслуговуванні, а й займаються інвестиційним бізнесом, що потребує вирішення проблеми єдиних валютних розрахунків із метою уникнення спекулятивних мотивів;
- під дією потужних процесів приватизації та формування відповідної інфраструктури розширився ринок акціонерного капіталу;

– у сучасних умовах активізації руху капіталів виникли нові різновиди інвестиційних паперів (сучасні варіанти ф'ючерсів, опціонів та інших вторинних і гібридних цінних паперів);

– на світовому фінансовому ринку активно діють нові інститути, що займаються фінансовим страхуванням і перерозподілом фінансового ринку (хеджінгові фонди тощо);

– на тлі загального послаблення ролі національних центральних банків зростає роль посередників і посилюється спекулятивне спрямування їхньої діяльності;

– сучасні мікроелектронні технології, які застосовують фінансові заклади, забезпечують їм цілодобову роботу на світових біржах, що потребує посилення контролю за їхньою діяльністю в межах національних держав і міжнародних масштабах.

Рушійною силою фінансової глобалізації та дійсними господарями глобального фінансового простору є транснаціональні компанії (далі – ТНК) і ***транснаціональні банки*** (далі – ТНБ). ТНБ не тільки підтримують кореспондентські рахунки в банках-партнерах із різних країн, але й мають за кордоном дочірні банківські установи, відкривають власні філії. Особливо активно потрапляв іноземний банківський капітал на терени Східної Європи та Латинської Америки. На загальному тлі міжнародної експансії транснаціональних банків вирізняються тільки африканські країни, які не приваблюють іноземні банківські установи, оскільки їх присутність тут навіть знизилась в останні десятиліття. Порівняно замкненими залишаються банківські системи азійських країн, де іноземні активи збільшуються повільно, особливо це стосується держав Центральної Азії, де частка іноземних активів залишалась на рівні 2 %.

У межах ТНК і ТНБ складається широка мережа виробничих, науково-технічних, торговельних і фінансових ділових зв'язків, що ґрунтуються на контрактній системі відносин. Потужна хвиля злиттів і поглинань серед ТНК і ТНБ у 90-ті роки минулого століття та під час фінансово-економічної кризи 2007–2009 рр., ще більше посилила їхній вплив у світі. Національним державам доводиться все більше зважати на них, як і на потужних партнерів, а іноді й суперників, під час впливу на національну економіку.

Причинами стрімкого розвитку глобальної фінансової системи послугували:

– міжкраїнна інтернаціоналізація фінансової сфери, зумовлена виходом за національні кордони виробництва та обігу, і, унаслідок цього, фінансово-перерозподільчих відносин;

- зростання відкритості національних економік як стосовно транскордонного руху товарів, факторів виробництва, так і фінансових потоків;
- лібералізація транскордонного переміщення капіталу, зумовлена пом'якшенням регулювання фінансових потоків на рівні окремих країн та міжнародних фінансових організацій.

Існує *низка вимірювачів*, які показують ступінь і сутність інтеграції країни у світовий фінансовий ринок:

- відношення міжнародних резервів країни до ВВП;
- відношення приватних трансфертів до ВВП (цей показник, розрахований, наприклад, на базі переказів робітників та службовців, що працюють за кордоном, до країни свого походження, характеризує також й інший аспект глобалізації – масштаби міграції робочої сили).

Високий ступінь економічної взаємозалежності країн, гігантські нерегульовані перетоки «гарячих» спекулятивних капіталів, фінансіалізація глобальної економіки, становить для неї серйозну загрозу, причиною якої є неконтрольовані транскордонні потоки фінансових ресурсів. Однак було б помилково вважати, що фінансова глобалізація однаково поширюється на увесь світ. Парадоксально, але при таких зростаннях обсягів запозичень вона значно більшою мірою, ніж товарна продукція, замикається на обмеженій кількості фінансових ринків, і основна частка фінансових операцій зосереджена в трьох основних центрах світової економіки – США, Західній Європі та Японії. На початку 2000-х тільки 2 % укладень взаємних інвестиційних фондів США, 3–4 % – Великобританії та незначна частина інвестицій із фондів континентальної Європи та Японії направлялася на ринки, що розвиваються.

У сучасних умовах усе чіткіше стала проявлятися тенденція злиття банків, страхових компаній, іпотечних кредитних установ та інвестиційних фондів у глобальні фінансові групи, які не просто прагнуть охопити всі фінансові ринки, але й максимально розширити різні види фінансових операцій, оптимізувати капіталовкладення й мінімізувати ризики шляхом створення своєрідного «глобального портфеля». Науково-технічна революція, інтернетизація та розвиток інших технологій комунікацій, зокрема космічних і оптиковолоконних, дали змогу організувати цілодобову роботу фінансових ринків у режимі on-line, тобто в реальному масштабі часу. З боку таких глобальних фінансових груп збільшується можливість всеосяжного контролю товарних, валютних, фондових і страхових ринків. З іншого боку, такий бурхливий зріст глобалізації фінансів створює загрозу функціонуванню світової економіки як через ризик системних збоїв, так і при хакерських атаках. В умовах такої масштабної (і водночас локальної) глобалізації фінансової сфери

уряди й політики більшості країн світу фактично втратили не тільки контроль, але й орієнтацію в її лабіринтах.

6.2 Глобалізація світового фондового ринку

Міжнародний фондовий ринок – це частина світового фінансового ринку, розгалужена система акумулювання вільних фінансових ресурсів та надання їх позичальникам із різних країн на принципах ринкової конкуренції.

В умовах глобалізації фондовий ринок набув величезних розмірів і перетворився у найважливіше джерело фінансових ресурсів. Одночасно він став визначальним фактором фінансового життя всіх країн світу. Його тільки щоденні *операції у 50 разів перевищують операції світової торгівлі товарами*. На ринку відсутні географічні кордони, операції проводяться цілодобово; учасники ринку – лідери у банківських структурах, СКФІ з високим рейтингом; структура ринку надзвичайно диверсифікована і сегментована; їхні інструменти та операції надзвичайно різноманітні. Численні фірми, що проводять операції в одній країні, можуть здійснювати фондування в іншій, що призводить до прискореного формування наднаціональних (міжнародних) ринків капіталу, валют, цінних паперів. Усе це дає глибинний поштовх і виступає як *рушійна сила глобалізації*.

Водночас, у визначеності структури міжнародного фінансового ринку існує певна складність, яка обумовлюється з визначенням меж його складників. Наприклад, міжнародний ринок облігацій є складником міжнародного ринку боргових зобов'язань і логічно віднести його і до міжнародного ринку цінних паперів, тобто межі перетинаються і розмиваються. Аналогічна ситуація і з міжнародним ринком деривативів, як похідних інструментів: з одного боку це складник грошового ринку, а з другого боку – елемент довгострокових боргових інструментів міжнародного ринку капіталів. Тому зазвичай у спеціальних дослідженнях виокремлюють такі **елементи міжнародного фінансового ринку**:

- міжнародний валютний ринок;
- міжнародний ринок боргових зобов'язань (зокрема міжнародний ринок банківських кредитів та міжнародний ринок боргових цінних паперів);
- міжнародний ринок цінних паперів (зокрема міжнародний ринок титулів прав власності та міжнародний ринок боргових цінних паперів, міжнародні ринки облігацій);
- міжнародний ринок похідних інструментів (деривативів).

Міжнародний ринок боргових зобов'язань становить сферу обігу боргових зобов'язань, які гарантують кредитору право стягнути борг. Ринок

боргових зобов'язань є сукупністю установ і організацій, за допомогою яких рухається позиковий капітал у міжнародній сфері. Кредитори – приватні банки, фірми, небанківські фінансові інститути. Включає два сегменти: міжнародний ринок банківських кредитів та ринок боргових цінних паперів. Останніми роками на міжнародному ринку кредитних ресурсів емісія боргових цінних паперів зростає набагато швидше, ніж звичайні банківські кредити.

Міжнародний ринок банківських кредитів. На цьому ринку здійснюється рух позикових капіталів між країнами. Ринок виник у 50-роки XX ст. та займався такими сегментами: 1) коротко, середньо- і довгостроковими іноземними кредитами; 2) синдикованими кредитами – з 1968 р.; надалі – єврокредитами. Обсяг синдикованих кредитів поступово збільшувався та до певних строків випереджав обсяги традиційних міжнародних банківських кредитів.

Міжнародний ринок боргових цінних паперів є складником ринку кредитних ресурсів. Водночас, він є сегментом міжнародного ринку цінних паперів. На цьому ринку обертаються короткострокові (від одного дня до одного року), довгострокові (строк погашення понад рік) боргові зобов'язання. Ринок є найпотужнішим джерелом середньо- і довгострокового капіталу у міжнародній сфері. З-поміж зобов'язань цього ринку варто виокремити: зобов'язання органів влади (як центральних так і місцевих), за допомогою яких формується державний борг; зобов'язання приватних фірм, що гарантовані урядом (які теж формують державний борг); зобов'язання приватних фірм, що формують також державний борг, але не гарантований урядом.

На цьому ринку обертаються такі різновиди цінних паперів:

- **єврооблігації** – боргові облігації на пред'явника (bearerbonds), які призначені для отримання довгострокової позики на євrorинку;

- **євроакції** – емітуються міжнародними кредитнофінансовими інститутами і розміщуються одночасно на різних ринках. Виникли євроакції на початку 80-х років XX ст. на додаток до облігацій, конвертованих у акції, та іноземних акцій. Продаються на євrorинках і котируються у будь-якому фінансовому центрі;

- **іноземні облігації** – цінні папери, що емітовані нерезидентом у національному фінансовому центрі та у національній валюті. Валюта їх емісії є іноземною для емітентів, а стосовно облігацій – регламентується законодавством країни-емітента. На практиці обіг іноземних облігацій відповідає принципам євrorинків. Розміщення відбувається на одному з національних ринків і гарантується синдикатом банків. Інвестори: страхові

компанії, пенсійні фонди, ощадні банки, які бажають понизити ризиковість вкладень. Зараз емітентами таких облігацій є США, Японія та Швейцарія.

Усі облігації міжнародного фінансового ринку **поділяються на три групи**: облігації з фіксованою ставкою відсотка; облігації з плаваючою купонною ставкою; облігації, пов'язані з акціями емітента (дають право бути конвертованими в акції того самого емітента).

Великий ризик надання кредитів окремим країнам викликає необхідність визначення **кредитного рейтингу країн-позичальників**. У такий рейтинг входить оцінка економічного, політичного, трансфертного ризиків, що важливо як для кредитора, так і позичальника. Цим рейтингом займаються відомі у світі рейтингові агентства «Standard & Poor's» і «Mood's».

Міжнародний ринок прав (титулів) власності – це сфера продажу і купівлі цінних паперів, що засвідчують участь інвестора у капіталі підприємств. Інструментами цього ринку є акції та депозитарні розписки. Глобалізація ринку титулів власності ще не досягла рівня валютного ринку або ринку боргових зобов'язань, хоч схильність до розвитку та купівлі-продажу акцій та депозитарних розписок проявляється.

Міжнародний ринок похідних фінансових інструментів (деривативів) використовується для нейтралізації або передавання ризиків. Це порівняно нові інструменти торгівлі фінансовим ризиком, вартість яких прив'язана до ціни інших активів (товарів, акцій, курсу валюти, процентної ставки). Існує біржова та позабіржова торгівля деривативами. На початку 2000-х років загальний обсяг річних контрактів, укладених на торгівлю фінансовими деривативами досяг об'єму 27 трлн дол. США.

В операціях хеджування, як і в спекулятивних операціях, використовуються три різновиди строкових угод:

- форварди та ф'ючерси, або класичні строкові контракти;
- опціони, або строкові угоди з правом відмови від їх виконання;
- валютні та боргові свопи, або угоди, що ускладнені зустрічними обмінними операціями, обумовленими негайним постачанням.

Міжнародний фінансовий ринок залежить від національних фінансових ринків, а останні залежать від першого. Тому важливим показником ринку є його **капіталізація**. Вона зазвичай обчислюється сумою ринкових вартостей усіх компаній, які беруть участь на ринку. Ринкова ж вартість однієї компанії визначається добутком курсової вартості її акції на кількість акцій, що перебувають в обігу. За капіталізацією найвищий показник має ринок акцій США, потім Японії.

6.3 Глобалізація світового валютного ринку

Глобальний валютний ринок – це світові ринкові відносини з купівлі-продажу іноземних валют, платіжних документів у іноземних валютах та розміщення тимчасово вільних валютних коштів.

Валютний ринок за своєю інституцією складається з установ та організацій (банків, валютних бірж, інших фінансових інститутів), що забезпечують існування валютних механізмів ринку. **Суб'єктами валютного ринку** є такі: державні установи (ЦБ та казначейства окремих країн); юридичні та фізичні особи, що працюють у сфері ЗЕД; банки, які обслуговують валютні зв'язки; великі транснаціональні банки зі своєю розгалуженою мережею; валютні біржі та валютні відділи товарних і фондових бірж.

Про масштаби розвитку **світового** валютного ринку свідчать такі цифри. За останні 20 років XX століття **щоденний** обсяг угод на світових валютних ринках збільшився з 1 млрд дол. до 1 200 млрд дол. (тобто в 1 200 разів), тоді як обсяг світової торгівлі товарами та послугами – усього тільки на 50 %. У 2017 р. щоденний обсяг угод на світових валютних ринках зріс до 3 трлн дол.

Міжнародний валютний ринок призначений виконувати такі **функції**:

- здійснення міжнародних розрахунків;
- регулювання валютних курсів;
- диверсифікація валютних ризиків;
- хеджування валютних ризиків;
- отримання учасниками ринку прибутку на різниці у курсах валют;
- узгодження валютної політики в межах світового господарства.

Основна частина валютних операцій припадає на три світові фінансові центри: Лондон, Нью-Йорк, Токіо. Їх опосередковують також найбільші банківські установи у Франкфурті-на-Майні, Сінгапурі, Гонконгу.

Глобальний валютний ринок – це глобальна телекомунікаційна та комп'ютерна мережа. Вона з'єднує банки та брокерські компанії різних країн. За розвитком цієї мережі можна прослідкувати ділову активність, що йде зі Сходу на Захід. Валютний ринок починає свою роботу на Сході (Нова Зеландія) і закінчує роботу (торги) у Нью-Йорку та Лос-Анджелесі. Передача інформації та трансакції відбуваються миттєво. Отже, **монетарна глобалізація** характеризується високим рівнем рухливості капіталів і фінансових активів, глобальним розширенням свободи діяльності банків, скороченням бар'єрів на шляху фінансових потоків, посиленням транскордонної мобільності капіталів.

Сучасні дослідники монетарної глобалізації доходять висновку, що світова економічна інтеграція відбуватиметься як розвиток глобального монетаризму, де всі країни пов'язані одна з одною перехресними потоками

грошових капіталів, придбанням іноземних активів. У перспективі такий процес поставить практичне питання про утворення не тільки загальнорегіональної валюти типу євро, а й валюти світу.

Формування глобальної монетарної системи змінює й головне призначення самих грошей: *вони дедалі більше перетворюються на звичайний товар*, а спекуляції на зміні курсів валют стають *найприбутковішими* ринковими операціями. Гроші перетворилися на товар та виконують функцію обслуговування віртуальної економіки, валютні спекулятивні операції є одними з найвигідніших ринкових операцій, до того ж на цьому наживається центральна країна світової доларової системи – США. За даними К. Р. Макконнелла й С. Л. Брю, надрукувати 1 долар обходиться уряду США в 4 центи. А іноземцеві, щоб роздобути цей долар, доводиться продати в Америку ресурси, товари або послуги вартістю в 1 долар. Фактично, *на кожному доларі американці «заробляють» 96 центів*. Ці блага і становлять виграш для американців. До того ж, якщо долар пішов за кордон і залишився там, то він уже не буде претендувати (відволікати на себе) на американські ресурси, товари й послуги. Цей геніальний винахід американців набагато перевершив за значущістю винахід Англією державного боргу. До того ж глобалізація використання долара США за допомогою масштабу дає неймовірний ефект. Водночас загальне використання долара США не дає йому впасти, оскільки це призведе до структурної кризи світової економіки та загальних втрат. Отже, у застосуванні інструментів валютного механізму, з огляду на геоекономічні позиції, США використовують стратегію егоцентризму, а головним інструментом цієї стратегії виступає долар. Незважаючи на те, що у 2001 році частка долара досягала 70,7 %, а у 2015 році зменшилась до 62,2 %, він залишається ключовою валютою глобальної економіки. Зменшення частки долара в світових валютних операціях пояснюється таким:

- збільшенням ролі в глобальній економіці Єврозони та у світовій торгівлі Китаю;
- виникненням ситуації взаємодії і конкуренції двох провідних світових валют – євро і долара США на тлі високого рівня світового впливу кредитно-грошової політики США в умовах глобалізації;
- великими змінами у міжнародній фінансовій позиції США;
- зростанням масштабів і значення світового фінансового ринку;
- використанням долара у внутрішніх грошових системах низки країн (Еквадор (з січня 2000 року), Сальвадор (з січня 2001 року), Гватемала (з травня 2001 року)).

Із надзвичайною емісією в доларах для покриття від'ємного сальдо в зовнішній торгівлі пов'язують глобальні інфляції у США, які збирають з усього світу емісійний податок, що є підставою для суперечок з іншими високорозвинутими країнами світу. Така ситуація значно підвищує ймовірність фінансових криз. Крім того, такий фінансовий стан створює передумови для набуття кризами глобального значення, а також поширення «кризової інфекції» через переоцінювання інвесторами та кредиторами сукупної ризикованості своїх інвестиційних і кредитних портфелів унаслідок втрат у враженій кризою країні з подальшим вилюченням найризикованіших активів в інших економіках.

Лібералізація фінансових ринків створила сприятливе середовище для діяльності фінансових спекулянтів. Як приклад можна привести легендарну фінансову операцію, проведену фондом Дж. Сороса Quantum. Після об'єднання Німеччини Bundesbank емітував величезну кількість марок без відповідного забезпечення товарною продукцією. У зв'язку з тим, що Німеччина входила в Європейську валютну систему, підвищення Bundesbank'ом процентних ставок для запобігання інфляції призвело до завищення курсів низки європейських валют. Цим скористався фонд Сороса і провів скоординовану атаку на англійський фунт, унаслідок чого поклав на свої рахунки 1 млрд дол. Потім ця сама технологія була повторена з італійською лірою, іспанської песетою, шведською кроною.

На початку 1993 р. спекулянти провели атаку на французький франк, що (на відміну від зазначених вище валют) не був переоцінений і представляв тоді кращу економіку в Європі. Але франк не встояв перед силою всесвітнього нападу спекулянтів. Паризький центральний банк втрачав 100 млн. дол. у хвилину й до кінця торгів Ларозьє, керуючий банком, витративши 50 млрд дол., мав заборгованість у розмірі більше половини цієї суми. Виграш спекулянтів обернувся додатковим податком на населення відповідних країн. Цей приклад свідчить про те, що перед здатністю фінансових спекулянтів підключати трильйонні ресурси, використовуючи фінансові інструменти й ліберальну фінансову систему не може встояти жоден центральний банк жодної країни, крім США. Реальна причина цього зовсім банальна. Неможливо грати доларами проти доларів, оскільки резерви доларів у ФРС не обмежені. А отримані внаслідок валютних спекуляцій долари вертаються в США й зміцнюють їхню економіку, оскільки більшість відповідних фондів перебуває в США. Щобільше, саме США можуть за своїм розсудом регулювати курсові співвідношення, залежно від обставин здорожуючи або здешевлюючи у такий спосіб свій експорт або імпорт. Отже, під фінансовою глобалізацією фактично ховається *ефективний інструмент контролю ФРС США стану світових фінансів* і витягу надприбутків у глобальних масштабах, що дає змогу

американській економіці уникати криз. Це, безсумнівно, третій видатний винахід після державного боргу й долара як світової валюти.

Чим сильніша економіка іншої країни, тим більше з нею рахуються. Цим цілям слугує і індекс агентства «Moody's», що присвоює вищий рейтинг «ААА» тільки тим державам, хто входить у фінансово-економічну еліту, адже у цих країнах перебуває й контрольний пакет МВФ. Тому для ТНК таких країн ціна капіталу мінімальна, і, отже, конкурентоспроможність максимальна, а країни периферії в цій системі будуть усе більше й більше маргіналізуватися, і незалежно від їхньої ефективності відбувається трансферт ресурсів від бідних країн до багатих і наростання нерівності у фінансово-економічних умовах діяльності між країнами центра й периферії. Це неминуче призводить до революцій або тероризму.

Отже, серед *негативних рис* прояву глобального монетаризму варто виокремити, по-перше, більші можливості для спекуляцій на зміні курсів валют, акцій та інших фінансових активів і, по-друге, посилення елементів нестабільності, що може призвести до серйозних наслідків для світової монетарної системи. Щоб пом'якшити наслідки проявів цих негативних рис, потрібно сприяти зростанню відкритості національних економік унаслідок мобілізації зусиль міжнародних інститутів щодо подолання криз, забезпечення прозорості фінансових операцій (зрозуміло, з дотриманням комерційної таємниці), нарощуванню нових факторів виробництва, інформаційних та інтелектуальних ресурсів.

Серед позитивних рис прояву глобального монетаризму варто виокремити: 1) зменшення циклічних коливань для країн-учасниць; 2) підвищення ефективності спільної економічної політики; 3) можливість використання бюджетних фондів для вирівнювання економічного розвитку та реструктуризації відсталих секторів економіки; 4) підтримку національної валюти заходами спільної монетарної політики; 5) скорочення податкових та митних бар'єрів. Зрозуміло, що для їх реалізації необхідно створити багаторівневу узгоджену управлінську структуру національних та глобальних ланок, яка була б спроможна узгоджувати інтереси суб'єктів різних рівнів і попереджати негативний вплив глобалізаційних явищ.

Головними гравцями глобального валютного ринку, як і раніше, залишаються США, Японія та ЄС. Неодноразові спроби багатонаціонального управління міжнародною ліквідністю зазнали краху. Це призвело до інституційного розриву між фінансовою системою, яка дедалі інтернаціоналізується, й досі переважно національними повноваженнями головних центробанків та національними регулятивними механізмами фінансових ринків і установ.

На практиці регулятором розроблення заходів керування і регулювання світовою валютною системою є Федеральне управління резервів США, оскільки:

1) міжнародна система продовжує орієнтуватись на долар (саме тому значна частина економістів пропонує визнати долар світовою валютою);

2) запроваджена євровалюта нині претендує на цю роль, зокрема у валютних операціях і портфельних інвестиціях (частки світового приватного інвестиційного портфеля в доларах США та європейській валюті майже зрівнялися, й у 2013 р. це співвідношення становило відповідно 45,5 і 34,3 %);

3) японська єна має порівняно невелике значення як валюта для міжнародних операцій (у структурі світового приватного портфеля вона становить орієнтовно 16 %), проте набула певної переваги як міра активів.

Значення цих тенденцій виявляється у зростанні важливості відносин між США та Європою для міжнародного упорядкування і прискорення темпів стабілізації грошового обігу. Адже на кінець 2014 р. загальна кількість держав і територій, які так чи інакше орієнтовані у своїх валютних режимах на долар США, становила 94, на єдину європейську валюту – 63. При цьому панування двох головних центрів посилиться, особливо беручи до уваги коливання японської економіки та розпал кризи на Далекому Сході й у Латинській Америці.

Нові умови формування й розвитку глобального монетаризму призвели до об'єднання національні уряди, щоб організувати контроль у новій ситуації, який, проте, залишається обмеженим у ринковій міжнародній економіці. Регулювання не передбачає зміни цін, визначених ринками, або напрямів фінансових потоків. *Ринки валют залишаються вільними, валютні курси самі знаходять свої рівні.* Отже, невирішеною залишається проблема спекулятивних короткострокових потоків капіталу, які можуть вносити безладдя в діяльність національних урядів та їхніх економічних політик, що є свідченням необхідності посилення механізмів контролю за переспрямуванням світових фінансових потоків.

Отже, наразі відбувається трансформація глобальної економіки у глобальну монетарну економіку внаслідок такого:

– превалювання в ній фінансового складника та функціонування останньої як окремої самостійної системи, призначеної не обслуговувати, а використовувати блага;

– збільшення ролі і впливу валютної компоненти на глобальні процеси.

Глобальна інституційна система, незважаючи на відсутність уніфікованих структурних елементів, виступає інституційним забезпеченням функціонування валютного механізму та певною мірою врегульовує використання

інструментарію для відстоювання позицій головних гравців у геоекономічному просторі.

6.4 Наслідки фінансової глобалізації. Зміна функцій національної держави

Розвиток фінансової глобалізації спричиняє цілу низку проблем у розвитку глобальної економіки, поглиблення світових економічних і валютно-фінансових криз, поширення проблем з однієї фінансової сфери на іншу. Поворотним пунктом став крах Бреттон-Вудської системи фіксованих валютних курсів у 70-х роках ХХ ст. та запровадження розвинутими країнами заходів із дерегулювання внутрішніх фінансових ринків. Саме послаблення валютного контролю за переміщенням капіталу з боку центральних банків розвинутих країн стало імпульсом до бурхливого зростання міжнародних потоків фінансового капіталу, проникнення його на внутрішні ринки країн-реципієнтів. Лінію на лібералізацію доступу до внутрішніх фінансових ринків згодом підтримав Міжнародний валютний фонд, що сприяло лібералізаційним тенденціям також у нових індустріальних країнах, а пізніше – у країнах із перехідною економікою. Зазначені інституційні зміни в поєднанні з прогресом телекомунікацій значно знизили трансакційні витрати на здійснення міжнародних торговельно-фінансових угод, сприяючи інтернаціоналізації виробництва й обігу в світі.

Ще однією віхою в розвитку фінансової глобалізації варто вважати 90-ті роки минулого століття, коли було послаблено державний контроль за внутрішніми та зовнішніми фінансовими угодами в більшості країн унаслідок діяльності наднаціональних утворень – «великої сімки», домовленостям у межах СОТ, Організації економічного співробітництва і розвитку (далі – ОЕСР), Міжнародного валютного фонду та інших організацій. Зокрема, одним із пунктів економічного комюніке саміту «сімки» у Галіфаксі (1995 р.) була вимога постійного заохочення країн-членів МВФ і Світового банку до усунення обмежень на ринку капіталу, встановлення вільної конвертованості валют і введення плаваючих валютних курсів.

З початку 1990-х років МВФ посилив тиск на країни-члени щодо прийняття зобов'язань за статтею VIII статуту МВФ. Ця стаття *забороняла* вводити обмеження на здійснення платежів і переказів за поточними міжнародними операціями, брати участь у дискримінаційних валютних угодах, вдаватися до практики множинності валютних курсів. У 1996 р. МВФ включив у систему нагляду за політикою країн-членів оцінку можливостей руху капіталу. Це положення стосувалося більшості країн, що розвиваються, і держав з перехідною економікою, які недавно вступили на шлях фінансової

лібералізації. Водночас МВФ розширив інформаційне сприяння країнам-членам, що зацікавлені у розширенні міжнародних ринків капіталу.

У 1997 р. у межах СОТ була підписана багатостороння угода про лібералізацію ринку фінансових послуг, відповідно до якої країни, що приєдналися до угоди, зобов'язувались забезпечити відкритість своїх внутрішніх фінансових ринків із 1999 р. Йшлося про скасування бар'єрів на ринках банківських, страхових послуг і операцій з цінними паперами, а також про вільний доступ нерезидентів у банківський, страховий і фондовий сектори.

Унаслідок цього фактично шлях до глобальної економіки йде через *передачу частини функцій національної держави* як у галузі економіки, так і у валютно-фінансовій сфері *наднаціональним органам*. Тобто держава у процесі формування глобальної економіки має зменшувати свій вплив на ті економічні процеси, які відбуваються як усередині країни, так і у її зовнішньоекономічній діяльності.

Отже, однією з суперечностей глобалізації стала *неспроможність держав регулювати економіку на національному рівні* в разі відриву від світових господарських процесів і стану міжнародної кон'юнктури, оскільки:

- суперництво країн за приплив іноземних інвестицій унеможливило використання таких традиційних інструментів макроекономічного регулювання, як експортні субсидії, курс національної валюти, митні тарифи, ставка рефінансування центрального банку тощо;

- зростання внутрішньofірмових трансакцій ускладнило реалізацію економічної та податкової політики;

- послабився зв'язок глобального ринку, що зростає, з географічною територією;

- мобільність капіталу зменшила ефективність трудового законодавства, підірвала можливості реалізації соціальних програм і цілей соціального добробуту;

- усе більша частина національного багатства (інтелектуальні ресурси, знання, науково-технічний потенціал) почала функціонувати поза державним контролем тощо.

Як бачимо, *національний уряд все менше впливає на управління своєю державою*. Така сучасна світ-система глобалізму є специфічною формою політичного й економічного диктату з боку носіїв геоекономічних інтересів. Серед таких суб'єктів-носіїв геоекономічних інтересів можна виокремити ТНК, ТНБ, валютні та фондові біржі, міжнародних портфельних інвесторів, центральні банки та уряди, міжнародні фінансові організації, G-7, G-20, які дають змогу сформувати так звану квазі-систему або «non-system». Тобто у

глобальній економіці *інститут держави* зазнає змін і передусім шляхом передачі частини свого суверенітету до наднаціональних структур.

Держава грає своєрідну подвійну роль: з одного боку, вона повинна пристосовуватися до умов глобалізації та може вживати заходів, що гальмують співробітництво, якщо це не відповідає національним інтересам, а з іншого боку – сама створює передумови для його подальшого розвитку, з огляду на те, що інтереси окремої країни в умовах глобального світу можуть бути захищені тільки на наднаціональному рівні. Держави, пристосовуючись до нових реалій, шукають нових шляхів і засобів реалізації своїх національних інтересів. Виникають гнучкі способи здійснення державного суверенітету, серед яких запровадження певних самообмежень щодо здійснення суверенних прав на паритетних засадах (наприклад, безвізовий обмін, взаємне надання статусу найбільшого сприяння у торгівлі); приєднання до якого-небудь міжнародного договору і прийняття міжнародних обмежень з метою захисту інтересів своєї країни тощо.

Отже, *глобальна економіка передбачає якщо не ліквідацію як головної ланки світової економіки окремої держави, то принаймні серйозні зміни її функцій та відповідних прав і обов'язків.*

Становлення глобальної економіки – *це процес позбавлення національних урядів частини їхніх функцій і відповідно частини повноважень та відповідальності шляхом передачі їх:*

1) до підлеглих урядам регіональних частин країн (делегування донизу) – феномен субсидіарності;

2) до спеціально утворюваних міжнаціональних або наднаціональних органів (делегування догори).

Отже, частина функцій, раніше покладених на національний рівень, переходить на рівень глобальний. Крім того, розширення політичних, економічних і соціальних прав населення, посилення інститутів громадянського суспільства, децентралізація прийняття рішень відповідно до принципу субсидіарності беззаперечно приводять до перерозподілу частини національно-державної компетенції на регіональний і локальний рівні.

В умовах глобалізації пріоритетними стають такі функції держави:

- визначення та реалізація стратегічних національних інтересів;
- формування національної моделі соціально-економічного розвитку, здатної забезпечити органічне включення економіки країни до транснаціональних відтворювальних циклів;
- сприяння інституційним змінам, спрямованим на утвердження загальноцивілізаційних засад соціально орієнтованого ринкового устрою;

- зміцнення національної конкурентоспроможності шляхом стимулювання інноваційного розвитку;
- забезпечення національної безпеки;
- контроль над ключовими ресурсами та галузями економіки з метою протидії негативному вияву глобалізаційних процесів;
- віднайдення ефективних механізмів протидії бідності та знедоленню населення, міжнародній злочинності та тероризму.

Отже, центром формування **інституціонально-правового каркаса** неоліберального світового економічного порядку поступово стають провідні міжнародні економічні організації. Прикладом цього може бути вплив Міжнародного валютного фонду (далі – МВФ) і Світової організації торгівлі (далі – СОТ) та інших світових організацій на формування в міжнародному масштабі правил ринкової гри. Їхня діяльність все більше взаємопов'язується: її ідеологічно-пропагандистське забезпечення здійснюють високо-центровані міжнародні групи засобів масової інформації.

Отже, на початку ХХІ ст. процес глобалізації *поступово перетворюється зі стихійного на інституціонально оформлений, такий, що свідомо спрямовується*. Якщо в період індустріального суспільства глобалізація підштовхувалася переважно державами-гегемонами та їхніми ТНК, то в постіндустріальному суспільстві цей процес набуває потужної власної рушійної сили з новою системою мотивацій.

Нові світові валютно-фінансові потрясіння кінця ХХ – початку ХХІ ст. призвели **до змін, які сталися у світовому господарстві** – становлення нових транснаціональних акторів, зміни у розстановці сил, зміна ролі держави у нових умовах розвитку, новий стан валютно-фінансової сфери, надзвичайний розмах спекулятивних переливань капіталу, збільшення нестійкості й непогодженості економічних процесів, збільшення нелегальних операцій, різке посилення ваги сфери фінансових послуг.

Серйозні зміни потенціалу США та Європи, які є наслідком криз, змінюють весь баланс позитивних і негативних наслідків глобалізації. Наприклад, хиткий стан фондового ринку США призвів до істотного скорочення експорту (і відповідно ВВП) багатьох країн Південно-Східної Азії та Латинської Америки, які в попередні роки вважалися яскравим прикладом благодатного впливу глобалізації. Окремі аналітики припускають, що швидкість й інтенсивність експансії цих центрів, яка поглинає національний потенціал, у середньостроковій перспективі може призвести до зникнення самотності цих країн.

Значна частина західних економістів підкреслює, що глобалізація призвела до таких внутрішніх і міжнародних трансформацій, за яких попередні

методи аналізу (і збирання статистичних даних) усе менше відображають реальні процеси. Відповідно зникає основа для вироблення дієвої економічної політики і швидкого подолання рецесії.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягають головні відмінності між реальним та фінансовим секторами глобальної економіки?
2. Що таке фінансова глобалізація та які вона має наслідки?
3. Яку роль у процесах фінансової глобалізації відіграють транснаціональні банки та ФПГ?
4. Що таке міжнародний фондовий ринок та з яких елементів він складається в умовах глобалізації?
5. Як сформувався глобальний валютний ринок та в чому полягає його вплив на розвиток фінансової глобалізації?
6. Проаналізуйте позитивні та негативні риси прояву глобального монетаризму.
7. Охарактеризуйте головні наслідки фінансової глобалізації.
8. Чому та у який спосіб інститут держави зазнає змін в умовах глобалізації економіки?

ЗМ 2 Стратегії та перспективи глобального розвитку світової економіки

Тема 7 Масштаби і тенденції розвитку світового демографічного ресурсу в умовах глобалізації

7.1 Демографічний вибух і його соціально-економічні наслідки

Демографічні процеси в сучасному світі розглядаються в низці найважливіших глобальних проблем. Це обумовлюється тим, що в багатьох регіонах Землі населення зростає темпами, які не можуть бути забезпечені наявними продовольчими й енергетичними ресурсами, що призводить до проблем бідності та соціальної нерівності, проблем міжнародної міграції та ефективного використання ресурсів планети.

Упродовж розвитку людства чисельність населення нашої планети невпинно зростала, але різними темпами. Протягом багатьох тисячоліть народонаселення світу росло надзвичайно повільно. Уважається, що до початку IV тисячоліття до н. е. воно становило близько 100 млн осіб, до 1000 року н. е.

ледь досягало 300 млн, а до 1500 року збільшилося до 425 млн. Такі темпи відповідають річному приросту максимум до 0,7 % за рік.

Починаючи з епохи Великих географічних відкриттів, темпи зростання населення Землі помітно збільшились, і воно наблизилося до 1 млрд осіб у 1830 році. Ще через 100 років, у 1930 році, населення Землі становило вже 2 млрд осіб. У 1960 році – 3 млрд осіб, у 2000 – 6 млрд осіб, у 2017 р. – 7, 5 млрд осіб, а за прогнозами – до 2020–2025 рр. буде вже 8 млрд осіб. Прогнозується, що збільшення населення Землі відбуватиметься до 2050 р. і надалі процес стабілізується. У середньому *щохвилини* на Землі з'являються 270 дітей, умирають 110 чоловік різного віку, населення світу збільшується загалом на 160 чоловік. Щодоби кількість землян зростає на 230 тисяч, що і становить 85 млн осіб на рік.

Різке збільшення чисельності населення земної кулі й називається **«демографічним вибухом»**. Сучасна демографія визначає *початок* цього процесу з середини XX століття. Особливо високими темпами населення Землі росло між 1950–1973 рр. (майже 2 % у рік). «Демографічний вибух» мав різну інтенсивність у різних країнах та регіонах. Між 1950–1955 рр. на регіони землі, що розвиваються, приходилося 79 % світового приросту населення. А між 1990 і 1995 рр. на ці регіони приходилося вже 95 % приросту. Таким чином, частка світового населення, що живе в розвинених країнах, постійно зменшуватиметься, а це означає, що розкол світу на багату меншість і бідну більшість проявиться ще гостріше. Щорічно одна тільки Індія дає приріст в 25 млн осіб, що зробило цю країну мільярдною (1 млрд 220 млн осіб – населення Індії в 2017 р.).

Значний приріст населення призвів до високої чисельності населення і зростання щільності населення. Тому зростання чисельності населення земної кулі є однією з найскладніших проблем, що мають глобальне значення. Висока чисельність населення уже призвела до антропогенних змін біосфери. Існує думка, що планета перенаселена і подальше збільшення чисельності населення неминуче призведе до глобальної екологічної катастрофи, до руйнування навколишнього середовища, виснаження природних ресурсів. Швидкі темпи зростання населення потребують стрімкого зростання матеріального виробництва, збільшення виробництва продуктів харчування, пошуку нових джерел водопостачання, енергії, забезпечення житлом, вирішення проблем знешкодження відходів тощо. Зростає антропологічне забруднення довкілля, упродовж останнього століття споживання енергії зросло більше, ніж у 10 разів, викиди окису вуглецю – у 12 разів.

Більша частина (близько 80 %) населення Земної кулі нині проживає в регіонах, що розвиваються, а менша – у розвинутих. Тому найважливішою

демографічною обставиною, яка істотно вплине на світ ХХІ століття та яка вирішить долю глобалізації, буде протистояння умиrotвореного і постарілого світу розвинених країн і бурхливого океану молодого та обуреного бідного світу, що розвивається. На межах багатого західного світу стоятимуть величезні мегаполіси, населені незадоволеною молоддю, одним з головних подразників якої буде глобалізація комунікацій. Йдеться про те, що, згідно з думкою експертів ООН, між 1995 і 2025 рр. кількість нових городян у світі подвоїться і досягне 5 млрд осіб.

Соціально-демографічна ситуація в розвиненому світі та світі, що розвивається, є діаметрально протилежною. Так, у розвинених країнах після періоду високих темпів збільшення чисельності населення у ХІХ столітті, на початку 1970-х років відповідні показники стабілізувалися на рівні 0,9 % у рік. У 1980-х роках загалом фіксувалося зниження до 0,6 %, що продовжувалося й у 1990-х роках. Утім, і в розвиненому світі демографічна ситуація не настільки однозначна, як могло б здатися. В одних країнах (Австрія, Бельгія, Швеція тощо.) спостерігалось абсолютне зменшення чисельності населення; в інших, наприклад у США, зберігалися порівняно стійкі демографічні показники (близько 1,0 %); третім (Австралія, Нова Зеландія) були властиві досить високі, як для промислових країн, темпи приросту населення (1,4 %).

На сьогодні світова демографічна ситуація має такі особливості.

1. Демографічна криза в низці розвинених країн, що вже призвела до порушення відтворення населення, його старіння і скорочення чисельності.
2. Швидке зростання населення в країнах Азії, Африки і Латинської Америки (у країнах третього світу живе в три рази більше людей, ніж у розвинених).
3. Збільшуються екологічні проблеми (перевищені гранично допустимі навантаження на екосистему, забруднення навколишнього середовища).

У розвинених країнах почав швидко розгортатися протилежний до «демографічного вибуху» процес різкого уповільнення темпів зростання чисельності населення, обумовлений переходом до типового для цих країн типу відтворення (низька народжуваність – низька смертність). Цей процес отримав виразну назву «демографічної зими». В окремих регіонах і країнах світу природний приріст чисельності населення останніми роками характеризувався значною різноманітністю. У країнах Європейського континенту природний приріст населення становить 0,1 % – 0 %. У всіх Європейських країнах та у розвинених країнах інших регіонів світу скорочується населення внаслідок депопуляції та прискорення приросту старіння. Як вважають демографи, ХХІ століття буде для Європи «століттям старіння».

Демографічні процеси тісно пов'язані і з урбанізацією, міграцією сільського населення до міста. Збільшення міграції населення в міста сприяло **швидкому темпу зростання міського населення**. Темпи урбанізації, розвиток промисловості, транспорту порушують умови проживання населення. Урбанізація – один із головних факторів забруднення довкілля. Великі міста змінюють і витісняють природні системи, забруднюють довкілля, що сприяє зростанню захворюваності. Перенаселення у містах і їхнє забруднення призводить до порушення екологічної рівноваги і надмірного нервово-емоційного навантаження. Це, зі свого боку, є причиною широкого вживання мешканцями міст транквілізаторів, снодійних, а відтак і додаткового забруднення довкілля лікарськими препаратами.

Сучасній урбанізації властиве зростання не тільки мегаполісів, а міських агломерацій (угруповання міських і сільських поселень). Міська агломерація – сукупність міст навколо великого міста-центру. Вони особливо швидко ростуть у країнах Азії, Африки, Латинської Америки.

7.2 Нерівномірний розвиток людського ресурсу в умовах глобалізації

Поряд із різким, але не рівномірним зростанням чисельності населення Землі, відбувається і *нерівномірний розвиток людського ресурсу в умовах глобалізації*. Розвиток людського ресурсу прийнято визначати за такими кількісними показниками: якість життя; поліпшення здорового способу життя; зростання життєвого комфорту; зростання духовних і розумових якостей (за рівнем освіти, кількістю інтелектуальної продукції (книг, винаходів), кількістю навчальних закладів. Для об'єктивної оцінки цього показника в ООН запропонували використовувати «Індекс людського розвитку», який включає чотири складники:

- реальний дохід на душу населення (у тис. дол. США, з урахуванням купівельної спроможності долара в країні);
- дитяча смертність та тривалість майбутнього життя;
- письменність дорослих (культурно-освітній рівень);
- оцінка стану зовнішнього середовища.

Синтетичним показником рівня розвитку країни є душевий дохід. У Японії він у 10 разів вищий, ніж в Індії, у Швейцарії в 40 разів вищий, ніж в Ефіопії. За методикою Economist Intelligence Unit (EIU) оцінка індексу якості життя поєднує результати суб'єктивних відгуків про задоволеність життям (наскільки люди, за їхніми словами, щасливі) з об'єктивними критеріями якості життя по країнах. Розрахунки показали, що на вершині рейтингу комфортного життя розташувалася Швейцарія, далі – Австралія, Колумбія, Норвегія, Перу,

Швеція, Естонія, Данія, Венесуела, Сінгапур, Хорватія, Нова Зеландія, Нідерланди, Канада і Гонконг. Серед досліджених 80-ти країн останньою йде Нігерія. Україна – на 78-му місці.

Дослідники глобалізації акцентують увагу на посиленні поляризації країн, на формуванні центру та периферії світу. Можна констатувати, що системний прибуток через нову систему його перерозподілу більшою мірою отримують країни центру, ніж периферії. Більше половини земного населення – більше 4 млрд людей страждають від *недоїдання*. Аналіз, здійснений експертами ООН показав, що 1,2 млрд чоловік страждають тим або іншим різновидом хвороби від недоїдання. В Індії від голоду страждають 53 % населення, у Бангладеш – 56 %, в Ефіопії – 48 %. Середній індус сьогодні споживає їжі в п'ять разів менше рівня жителя Північної Америки та Західної Європи (світова середня величина – 6 тис. калорій). Середній африканець отримує менше калорій, ніж сорок років тому. У п'яти африканських країнах – Кенії, Малаві, Сьєрра-Леоне, Замбії та Зімбабве хронічно голодують 40 % населення. П'ять мільйонів дітей помирає щорічно від недоїдання, а багато мільйонів не здатні вчитися й опановувати професії, відчуваючи постійний голод. За оцінками Всесвітнього банку голод позбавляє Індію приблизно 28 млрд дол. тільки у світлі своєї дії на продуктивність праці індійських робітників. Проведене дослідження показує, що абсолютна чисельність і частка голодних у великих урбаністичних конгломераціях постійно збільшується. Серед 4,4 млрд чоловік, що живуть у країнах, що розвиваються, три п'ятих живуть в умовах тих, що не відповідають мінімальним санітарним вимогам: одна третина позбавлена нормальної питної води, одна чверть не має адекватних житлових умов, одна п'ята недоїдає. Майже одна третина жителів бідних країн не доживає до 40 років. 8 мільйонів чоловік помирає щорічно від забрудненості води й атмосфери. Більше 150 млн чоловік ніколи не відвідувало школу.

Збільшується рівень поляризації і стосовно культурно-освітнього рівня населення. Більше половини дорослого населення 23 країн безграмотна. Йдеться передусім про африканські країни, але також про Афганістан, Бангладеш, Непал, Пакистан, Гаїті. Більше половини жінок у 35 країнах безграмотні. Окрім перелічених вище йдеться про Алжир, Єгипет, Індію, Гватемалу, Марокко, Лаос, Нігерію, Саудівську Аравію.

Тривалість життя опустилася нижче 60 років у 45 країнах, переважно африканських, а також в Афганістані, Кампучії, Гаїті, Лаосі, Папуа – Новій Гвінеї. Тривалість життя нижче 50 років визначена в 18 країнах. У Сьєрра-Леоне вона становить 37 років. У дев'яти країнах Африки прогнозується скорочення тривалості життя на 17 років.

Розвинуті країни концентрують багатства, не тільки створені своїми силами, а й перерозподілені із використанням світових ресурсів. Так, на США з їх 5 % світового населення припадає 25 % використання ресурсів світу, а всього на країни «золотого мільярда» – до 80 %. Йдеться про природні ресурси: паливо, руди, землю, воду, деревину.

Для бідних країн практично головною умовою виходу їх стану безнадійної відсталості є збільшення споживання енергії. На початку третього тисячоліття понад усе енергії світу дає нафта (39,5 %), за нею йде вугілля – 24,3 %, природний газ – 22,1 %, гідроелектроенергії – 6,9 %, атомні станції – 6,3 %. Щоб підтримати світове споживання на рівні однієї третини американського (на душу населення), світ повинен до 2050 року потроїти виробництво енергії. Обмеженість ресурсів планети створює велику проблему для світового економічного розвитку, зокрема в контексті ліквідації розриву в економічних рівнях. Для того щоб підняти рівень життя більшості населення планети до сучасного рівня країн Заходу, довелося б збільшити обсяг споживання ресурсів десь у 20 разів, що перевищує граничну спроможність навколишнього середовища.

7.3 Глобальна нерівність. Наростання процесів поляризації в глобальній економіці

Глобалізація супроводжується **поглибленням нерівномірності економічного розвитку** між різними групами країн. Розвинуті держави збільшують свій відрив від бідніших країн; збільшується контраст між високорозвинутим центром, у якому мешкає менше 1/6 населення, і периферією, в якій зосереджена основна маса населення планети.

Розрив у доходах між п'ятою частиною світового населення багатих країн і п'ятою частиною населення бідних країн за період з 1960 – до 2007 рр. збільшився з 30 до 74 разів, а в 2017 році – до 98 разів. При цьому верхня п'ята частина найрозвинутіших країн створює 86 % світового валового продукту, дає 82 % світового експорту і 68 % прямих зарубіжних інвестицій, а частка п'ятої частини найбідніших країн за всіма показниками не перевищує 1 %.

Згідно з даними Доповіді про світовий розвиток у 2010-2011 рр., що була підготовлена Світовим банком, з 6 млрд осіб населення планети того часу 2,8 млрд (тобто майже половина) живе менше ніж на 2 долари в день, а 1,2 млрд – менше ніж на 1,0 долар. У країнах із транзитивною економікою кількість людей, що живе менше ніж на 1 долар у день, збільшилася в 1990-х роках у 20 разів.

Згідно з оцінками Всесвітнього Банку, економічна криза, що почалася в Азії у кінці 1990-х рр. посилила цю тенденцію. За період 1997–1999 рр. кількість абсолютно бідних у Східній Азії збільшилася з 40 до 100 млн осіб. Чисельність, наприклад, індонезійців, що живуть на менш ніж 1 дол. у день, збільшилася за цей час із 12 до 34 млн осіб. Водночас 2000 найбагатших людей планети подвоїли своє багатство, довівши загальну суму до одного трильйона доларів. *Багатство трьох найбагатших людей* перевищує сукупний ВВП усіх найменш розвинених країн, і воно більше, ніж доход 600 млн осіб, що живуть у 36 найбідніших країнах.

Але не слід вважати, що нерівномірність розвитку між розвинутими країнами і такими, що розвиваються, є тільки наслідком процесу глобалізації. Причин більше, і вони досить серйозні. Це й різниця у вихідних, стартових рівнях розвитку: колишні колонії на момент здобуття незалежності (переважно 40–60-ті роки минулого століття) були або зовсім не індустріалізовані, або мали тільки паростки індустріалізації. Це також демографічний вибух, пік якого прийшовся для цих країн на 1960–1980-ті роки; приріст населення в багатьох країнах випереджав темпи зростання ВВП. Іншими причинами є брак кваліфікованих кадрів; соціальні заворушення й регіональні війни, які тривали десятиліттями; корупція чиновництва й правлячої верхівки.

Очевидним для всіх дослідників світових економічних процесів є і той факт, що ***досягнення країнами периферії рівня життя країн ядра неможливе***, бо не вистачає ресурсів планети: за деякими розрахунками для цього необхідно було б мати п'ять таких планет, як Земля. Для більшості економік світу через обмеженість ресурсів стає неможливим копіювання моделі виробництва та споживання розвинених країн, оскільки це створює загрозу екологічній стійкості Землі.

Згідно з функціональним критерієм диференціації поряд з економічно розвиненими країнами розрізняють чотири головні підгрупи *країн, що розвиваються*: 1) нові індустріальні країни; 2) країни-нафтоекспортери; 3) середньорозвинені; 4) найменш розвинені країни. Між цими головними підгрупами існують інші угруповання, які неможливо однозначно віднести до однієї з підгруп. Розмаїтість (у соціальному розумінні) країн, що розвиваються, ґрунтується на поєднанні спільних для всієї групи (товарних) і особливих (нетоварних) укладів у неоднакових пропорціях та формах. З *натурально-патріархальним укладом* у найменш розвинених країнах пов'язується існування родоплеменних пережитків та форм традиційної організації праці. Цей уклад за своєю сутністю є головною соціально-економічною засадою патріархального селянства. Показовими в цьому плані можуть бути країни Тропічної Африки, в яких колективна власність на землю збереглася донині, хоч і поєднується з

індивідуальним привласненням урожаю та закріпленням наділів за окремими родинами. Господарювання характеризується надзвичайно низькою продуктивністю, витримує великий тиск з боку надлишкового населення села і неспроможне забезпечити потреби суспільства в продовольчих товарах.

Водночас в економічному середовищі деяких країн, що розвиваються, особливо в нових індустріальних країнах та країнах-нафтоекспортерах, спостерігаються й позитивні тенденції. Поліпшилася структура їхньої економіки. Частка обробної промисловості в матеріальному продукті збільшилася з 26 % у 1950 р. до 55 % у 2000 р., а частка сільського господарства зменшилася відповідно з 68 % до 20 %. З 1965 р. до 2000 р. обсяг промислової продукції цієї групи країн збільшився в 4,5 рази, тоді як у розвинутих країнах – тільки в 2,9 рази. За двадцять останніх років минулого століття обсяг реального ВВП країн, що розвиваються, збільшився в 2,4 рази, а розвинутих країн – у 1,6 рази. Ці досягнення здебільшого і стали можливими внаслідок глобалізації. Іноземні інвестиції супроводжуються впровадженням передових технологій в економіку країн, що розвиваються. ТНК переносять туди великі потужності трудомістких і матеріаломістких виробництв. Найефективніше цим скористалися «нові індустріальні країни». Південна Корея, Тайвань, Сінгапур, Китай уже у 1980-х роках стали випереджати розвинуті країни за темпами зростання ВВП на душу населення вдвічі, а Індія, М'янма, Чилі – від 1,5 до 2 разів.

Проте у найменш розвинутих країн (49 країн з населенням, що становить 10 % від світового) ситуація значно гірша. Доходи на душу населення тут ростуть повільно або навіть скорочуються. Вони не мають ні привабливих для інвесторів природних ресурсів, ні кваліфікованих кадрів, які могли б оволодіти сучасними технологіями. Ці країни потребують особливої допомоги від світової спільноти. Через структури ООН, міжнародних організацій їм надаються пільги в зовнішній торгівлі, пільгові кредити. Але ця допомога поки що малопроductивна.

Такий шлях глобалізації, за своєю сутністю, призводить не до глобальної економіки, а до неоколоніальної імперіалістичної системи світобудови. Відомий американський економіст Дж. Стігліц у роботі «До глобалізації з людським обличчям» наголошує на необхідності зробити глобалізацію чеснішою й ефективнішою у підвищенні рівня життя, особливо – для бідних. Він упевнений, що має змінитися сама концепція глобалізації.

Однак усі досягнення економічного глобалізму ХХІ ст. не зняли з порядку денного завдання подолання небезпечного розриву у рівнях економічного розвитку країн, завдання, яке з 1970-х років перебуває в епіцентрі руху за новий міжнародний економічний порядок. На 20 % населення планети,

що живе в багатих країнах, випадає 86 % світового ВВП, а на найбідніших 20 % – усього 1 %. Нерівність, що досі зберігається і навіть посилюється у сучасному світі, – це не тільки результат колоніалізму та історичної долі, але й результат несправедливого і нерівноправного співробітництва у наші дні. У всесвітніх економічних відносинах декілька країн контролюють значну частину виробництва і споживання; вони мають, навіть не звертаючись до економічного тиску, вирішальне слово у визначенні того, яким буде обсяг і структура міжнародної торгівлі та руху капіталу. Їхні внутрішні оцінки та рішення визначають усі головні сектори світової економіки. Переважна частина решти країн, як і раніше, має пристосовуватися до тих умов міжнародних торговельних і валютних відносин, які формуються без їхньої участі. Таке становище ускладнюється й тим, що кількість малих держав упродовж XX ст. збільшувалась унаслідок дезінтеграції імперій та багатоетнічних держав, до того ж цей процес посилювався після Другої світової війни і розвалу світової соціалістичної системи. Асиметрична взаємозалежність, що є результатом цих процесів, створює ситуацію постійної загрози нових міжнародних конфліктів унаслідок постійного перебування у програші окремих країн. Визнаючи це, глави держав і урядів світу відзначили у прийнятій у вересні 2000 р. Декларації тисячоліття Організації Об'єднаних Націй як головне завдання забезпечення того, щоб *глобалізація стала позитивним чинником для всіх народів світу*.

Варто зауважити, що подолати тенденцію до наростаючої нерівності між людьми і країнами на Землі можна шляхом безоплатної передачі частини багатств країн ядра країнам периферії, багатих людей бідним, що стає можливим тільки за умов домінування духовних цінностей над матеріальними. У 1960-х роках минулого століття американський економіст, Нобелівський лауреат Дж. Тобін запропонував план – відраховувати з кожної міжнародної фінансової угоди податок у 0,1 % на користь найменш розвинутих країн. Але «план Тобіна» так і не реалізовано.

Тому варто очікувати посилення зіткнення високих цінностей людства з егоїзмом привласнення та споживацькою моделлю життя. Незважаючи на нові технічні прориви у матеріальному житті, особливості розвитку XXI століття визначатимуться не матеріальними, а духовними цінностями. Цілком логічним стає висновок про те, що в умовах мегатренду конвергенції світової економіки, коли все нові країни невідворотно нарощують економічну активність, усім (і передусім країнам центру) доведеться шукати або нові моделі розвитку, або прогноз ймовірного «зіткнення цивілізацій» може стати реальністю.

7.4 Розвиток глобалізаційних міграційних процесів

Міграція населення є однією з найважливіших проблем глобалізації та розглядається не тільки як просте механічне пересування людей, а як складний суспільний процес, що зачіпає багато аспектів соціально-економічного життя.

Робоча сила є особистим фактором виробництва і одним із визначальних компонентів глобалізації. Як і інші виробничі чинники, робоча сила переміщувалась по господарському полю планети і раніше. Але тільки наприкінці ХХ ст. кількість переміщень, інтенсивність міграційних потоків між країнами, їхній динамізм засвідчили дійсно *глобальні масштаби цього процесу*. Якщо протягом XVII–XVIII ст. 15 млн африканців були як раби вивезені до Бразилії, Карибських країн та до Північної Америки, то нині, за даними Міжнародної організації праці, понад 200 млн осіб працюють за межами своїх країн. Ще 20 млн перебувають за кордоном як біженці чи політемігранти. Кожного року емігрує близько 1,5 млн осіб та майже 1 млн знаходять тимчасовий притулок в інших країнах.

Міграція населення в широкому сенсі охоплює чотири різновиди переміщень: безповоротні, маятникові, епізодичні, сезонні. Безповоротна міграція супроводжується зміною постійного місця проживання.

Розрізняють такі різновиди міграції:

- внутрішню міграцію (переміщення населення в межах країни);
- зовнішню (переїзд до інших країн або виїзд з інших країн);
- маятникову (систематичні переміщення, пов'язані з роботою, навчанням тощо);
- сезонну (переміщення, пов'язані із сезонною роботою).

Серед причин міграцій можуть бути економічні, національні, політичні, екологічні тощо. Найтиповішими причинами є:

- бажання кращих умов і якості життя;
- можливість реалізації своїх професійних орієнтацій: отримання роботи в іншому місці проживання на кращих умовах оплати, за фахом і на омріяній посаді;
- потреба в оновленні життя, визначеній культурі і знаннях;
- зміни в регіональному розміщенні виробництва, його реструктуризація;
- воєнні конфлікти та бойові дії;
- стан здоров'я і необхідність змін кліматичних умов.

Еміграція для багатьох людей та їхніх сімей є способом виживання, оскільки вони не можуть знайти роботу у межах країни не тільки за фахом, але й будь-яку. Має значення і той факт, що навіть на найбільш

низькокваліфікованих і непрестижних роботах за кордоном трудові мігранти отримують у декілька разів вищу зарплату, ніж вони могли б заробити вдома.

Економічні та професійні мотиви еміграції полягають у незадоволенні спеціалістів не тільки матеріальним становищем, а й своїм статусом у суспільстві, низьким соціальним престижем, тим, що слабка матеріально-технічна та інформаційна база не дає змоги реалізувати їхні творчі можливості.

Основними міграційними країнами, до яких приїздить велика кількість мігрантів (постійних і тимчасових), є такі: Польща, Туреччина, Словаччина, Греція, Португалія, Іспанія, США, Великобританія та Канада.

Цей глобалізаційний фактор є одним із найсуперечливіших у системі сучасного світового економічного розвитку. З одного боку, у наявності кількісне зростання еміграційних процесів та збільшення впливу зарубіжної робочої сили на економічне піднесення окремих країн і регіонів. Наприклад, на початку 1980-х років із 13 млн загального населення держав Перської затоки понад 4 млн становили емігранти, а з 4,3 млн осіб працездатного населення майже 2,5 млн були іноземцями. У 1985 р. чисельність мігрантів сягала тут уже 6 млн. В окремих країнах кількість іммігрантів перевищує корінне населення. У Кувейті їх налічувалося 60 % загальної кількості, а в Катарі та в Об'єднаних Арабських Еміратах – 75 %. У Люксембурзі некорінне населення становить 89 %, а в Нідерландах – 25 %.

З другого боку, події 1990-х років, обумовлені розпадом колишнього СРСР та Югославії, створенням єдиного європейського економічного і валютного союзу, призвели до запровадження жорсткого імміграційного законодавства, яке пригальмувало розвиток міграційних процесів у світі. Іншою стримувальною причиною є переважальний попит на міграцію висококваліфікованої робочої сили, що проявляється у відповідному національному законодавстві. Саме цей аспект є предметом особливої зацікавленості з боку транснаціональних корпорацій, які всіляко сприяють вільному пересуванню робочої сили з країни в країну для ліквідації дефіциту в тих із них, де відчувається гостра нестача кваліфікованих працівників. З огляду на такий перебіг подій вважається, що нині формуються передумови для розвитку глобального ринку «людського капіталу», тобто високоосвіченої робочої сили.

Хоча обмеження на потоки товарів, послуг і грошей у світовій торгівлі зменшувалися, це не стосувалося людей. Багато країн мають дуже жорсткий імміграційний контроль, а за останні декілька років західні країни зробили його ще більш жорсткішим. Але у великих містах все-таки утворився дуже високий відсоток іммігрантів. У Нью-Йорку у 1970 р. їх було 18 %, зараз – 36 %; в Лос-Анджелесі було 15 %, зараз – 40 %; у Лондоні в 1951 р. було 5 %, зараз –

35 %. На США і країни ЄС припадає понад 50 % мігрантів. США є країною-лідером за кількістю міжнародних мігрантів (у 1960 р. – 9,74 млн осіб; у 2000 р. – 34,99; у 2016 р. – 52,81 млн осіб).

Міжнародна міграція робочої сили супроводжується збільшенням міжкраїнних фінансових переказів від трудових мігрантів. За даними компанії «Western Union Financial Services GMBH», у 2002 р. обсяг ринку фінансових переказів до країн, що розвиваються, становив 116 млрд дол., а в 2016 р. він зріс більше, ніж у два рази – до 265 млрд дол.

Сучасному світу властиво і те, що багаті країни характеризуються незначним зростанням населення при його постарінні, а бідні країни – значним зростанням молодого населення. *Щорічні темпи приросту населення в країнах, що розвиваються, у середньому у шість разів вищі, ніж у розвинених.* Посилення людських потоків міграції населення генерується наявністю регіонів, де сконцентровано основне світове багатство, і регіонів, де проживає переважна більшість населення світу. Дисбаланс між цими регіонами – джерело конфліктів майбутнього. Загострюється також суперечність між зростанням продуктивності праці і зайнятістю населення, що проявляється у збільшенні безробіття, армії так званих зайвих людей. Саме тому важливим мегатрендом світової економіки стає глобальна міграція.

Питання для самоконтролю

1. Як змінювалась чисельність населення Землі та що таке «демографічний вибух»?
2. Охарактеризуйте головні особливості сучасної світової демографічної ситуації.
3. За якими показниками можна дослідити нерівномірний розвиток людського ресурсу в умовах глобалізації ?
4. У чому виражається поглибленням нерівномірності економічного розвитку в умовах глобалізації?
5. Чи існують фактори подолання глобальної нерівності та які умови необхідні для їх реалізації?
6. Назвіть головні причини глобалізаційних міграційних процесів та їх наслідки.

Тема 8 Система критики глобалізації

8.1 Протиріччя і проблеми в розвитку економічної глобалізації

Отримавши найбільший розвиток в економічній сфері, глобалізація в ХХІ ст. вийшла за її межі та почала реально перебудовувати структуру світу. Серед **позитивних наслідків глобалізації** можна виокремити таке:

1. Глобалізація економіки створює сприятливі передумови для міжнародного співробітництва у вирішенні загальносвітових проблем.

2. Відкрилися унікальні можливості для широкого міжнародного обміну науковими ідеями та здійснення спільних досліджень і розробок вченими та фахівцями різних країн у складних і практично мало вивчених галузях знань.

3. З'явилися нові передумови для розвитку зв'язків та інтеграції між національними урядовими установами, неурядовими та іншими структурами різних держав для вироблення узгодженої стратегії і спільних програм, спрямованих на досягнення спільної для всіх мети – забезпечення екологічно стійкого збалансованого розвитку.

Однак поряд із позитивами існують і певні **мінуси глобалізації**:

1. Усе більша взаємопов'язаність різних ланок міжнародної економіки прискорила процеси транснаціоналізації локальних екологічних систем, сприяла «переливу» негативних наслідків порушення природного середовища з одних країн в інші.

2. Загальносвітові проблеми. Екологічні, демографічні, ресурсні проблеми виявилися найтіснішим чином переплетені між собою, нерозривно пов'язані із загальним станом світової економіки і соціального розвитку в різних країнах і регіонах світу. Усе це призвело до помітного зменшення можливостей національних урядів вирішувати екологічні та інші проблеми в локальних масштабах, у межах своїх держав, без координації дій з іншими державами.

3. Глобалізація світової фінансової системи призвела до різкого посилення впливу фінансових чинників на забезпечення національної безпеки держав світу. Понад 90 % країн світу мають зовнішній борг, який постійно зростає. Почалося активне суперництво за світове лідерство у фінансовій сфері між двома основними валютами світу – доларом і євро.

4. «Відрив» від національного ґрунту все більшої кількості компаній і фірм, що створюють свої відділення, філії, дочірні підприємства на території інших держав, а також зростання кількості неурядових організацій і приватних осіб, які працюють за кордоном також негативно впливають на національну безпеку держави.

До інших *суперечностей глобалізації* належать:

1. Суперечності між загальнолюдськими інтересами у взаємозалежному світі й національними та етнічними особливостями.

2. Суперечності між глобалізацією і прагненням до ідентичності, самовизначення народів, соціальних спільнот, особистостей.

3. Суперечності між громадянським порядком, що зберігається всередині держав, і «природним станом», що панує в межах міжнародних відносин.

З розвитком процесів глобалізації загострюється **проблема невідновлюваних ресурсів і продовольча проблема**, оскільки сьогодні темпи зростання використання мінеральних ресурсів випереджають темпи зростання населення. Уже перші роки XXI століття як центральну проблему світової економіки поставили проблему забезпечення попиту на енергоносії. З урахуванням тенденцій минулого і завдань вирівнювання розвитку у майбутньому, до 2030 р. прогнозується принаймні збільшення удвічі загальносвітового споживання енергії. Жодному з попередніх поколінь землян не доводилося розв'язувати настільки складну і масштабну задачу. Загострюється проблема вичерпання запасів нафти і газу.

Для першої половини XXI століття першим та одним із найгостріших викликів людству є стрімке зменшення запасів органічних видів палива, які видобуваються з надр Землі, на тлі їх все більшого споживання, насамперед США, Китаєм та Індією. Водночас, на початку 2020-х років відбудеться перетин кривих споживання і виробництва енергії, що виробляється з нафти, на початку 2030-х років – з газу і 2050-х років – з урану-235. Отже, поки людство не винайшло джерел енергії, які могли б повноцінно замінити органічні види палива і ядерну енергію, енергетична безпека як окремо взятої країни, так і світу загалом, буде знижуватись.

Важливо звернути увагу на те, що паливо, яке видобувається з надр Землі, залишиться головним джерелом первинної енергії та забезпечуватиме більше ніж три чверті споживання енергії до 2030 року. З кінця першої чверті XXI століття закінчується ера «нафтового» укладу і починається ера «газового» укладу. Основне зростання виробництва газу припадатиме на традиційний газ, більшу частину запасів якого сконцентровано в трьох країнах – Росії, Катарі та Ірані. Відновлювані джерела енергії наприкінці XXI століття мають забезпечити перехід до нового – не вуглеводневого енергетичного укладу, що істотно змінить ситуацію у світі.

Стосовно **продовольчої проблеми** статистика ФАО свідчить, що світове виробництво продовольчих товарів на душу населення зростає. Парадокс у цій галузі полягає в тому, що в низці розвинених країн є надлишки продовольства і невикористані резерви збільшення його виробництва, здатні допомогти

вирішити проблему голоду і недоїдання у світі. США, ЄС, Канада і низка розвинутих країн мають значні надлишки продовольства і намагаються стримувати збільшення його виробництва. Однак голодуючі не мають грошей для купівлі цього продовольства і для розширення власного виробництва. Відповідно до Декларації тисячоліття (вересень 2000 р.) до 2015 року ООН ставила за мету вдвічі скоротити кількість тих людей у світі, які страждають від голоду й нестачі чистої питної води. Ці завдання не виконуються. Вирішення продовольчої проблеми потребує перебудови і демократизації міжнародного економічного порядку.

Значним викликом людству є **загроза порушення балансу між біологічними можливостями Землі та потребами людства** у контексті зміни демографічної структури світу. Виникає загроза, пов'язана з тим, що на планеті буде більше людей, ніж вона зможе витримати, виходячи з наявних природних ресурсів. На думку експертів Пентагону, уже до 2020 р. у людства можуть виникнути реальні проблеми, обумовлені катастрофічною нестачею води, енергії, харчових продуктів, що може спричинити нові конфлікти на Землі.

Значну увагу привертає проблема загрози незворотнього порушення довкілля. Стосовно **глобальних екологічних проблем** спостерігається продовження їх обговорення без дієвих колективних заходів. Багатьма дослідниками цього питання висловлюється думка, що ринкові закони та вимоги всебічної лібералізації загалом розходяться із завданням збереження довкілля. Їхня реалізація потребує державного регулювання, утворення міжнародних інститутів контролю й узгодження інтересів, інших неринкових механізмів здійснення колективних заходів. Екологічна криза набула глобального масштабу, її розв'язання неможливе без нових підходів до форм і методів економічної глобалізації.

Поліпшуючи і роблячи більш комфортним життя для обраних, глобалізація може своїм екологічним впливом призвести до непоправних порушень самих умов існування людства. Це достатньо яскраво ілюструє проблема захисту озонового шару навколо нашої планети, а також розповсюдження нових різновидів інфекцій, які становлять загрозу для збереження здорового генофонду людства і самого життя на планеті.

8.2 Поглиблення суперечностей і антагонізмів сучасного етапу глобалізації

Панівний погляд на економічну глобалізацію як на об'єктивний і цілісний процес доповнюється її визначенням як *процесу суперечливого, неоднозначного і зигзагоподібного*. Визначальними рисами економічної глобалізації називають,

з одного боку, еволюційність та послідовність розвитку, а з іншого – його асиметричність та дискретність. Суперечливість глобального економічного розвитку обумовлена як дією різноспрямованих його матеріально-речових факторів, так і зіткненням інтересів суб'єктів глобальної економічної системи.

Суперечностям глобальної економіки притаманний універсальний характер, їх умовно можна розглядати у двох площинах:

– по-перше, як діалектичну взаємодію протилежних тенденцій економічних процесів та явищ, притаманних світовому господарству, які, перебуваючи у внутрішній єдності та взаємопроникненні, є джерелом його постійного розвитку, зокрема його окремих елементів та підсистем;

– по-друге, як конфлікт інтересів міжнародних монополій та решти суб'єктів світового господарства (держав, міжнародних організацій, економічних систем мікрорівня, регіональних інтеграційних угруповань тощо.).

Поглиблення антагонізму між **глобальною експансією монополій та національним економічним суверенітетом країн** світу є однією з наймасштабніших та найгостріших суперечностей, що їх породжує глобальний економічний розвиток. Так, діяльність сучасних монополістичних структур, зорієнтована на реалізацію ними стратегій глобальної експансії, породжує найбільш небезпечний виклик функціонуванню національних держав у відкритому глобальному середовищі – їх усунення зі світової арени як найвпливовіших суб'єктів глобальної економіки. Ідеться про концентрацію глобального капіталу в руках інтернаціональних фінансово-промислових олігархічних груп, коли незалежно від своєї національної належності він у великомасштабних обсягах спрямовується в ті локалі та локалітети світової економіки, де можна одержати монополні наддоходи, установити контроль за найприбутковішими сферами діяльності та оволодіти природними монополіями, енергетикою і технологічними інноваціями. Унаслідок дії міжнародних монополій, спрямовані на обмеження можливостей реалізації економічних інтересів іншими суб'єктами, завжди викликають протидію з боку останніх.

Визначальною рисою сучасної фази глобального економічного розвитку є зростання масштабів та істотне **загострення суперечностей капіталістичної ринкової системи**. З огляду на це цілком слушною видається теза І. Уоллерстайна щодо визначального впливу глобального капіталізму на загострення геоекономічних суперечностей між країнами світового господарства, згідно з якою у рамках капіталістичної світ – економіки неможливо, щоб національний розвиток був реалізований у всіх державах, оскільки процес нагромадження капіталу потребує існування ієрархічної системи, в якій додана вартість розподіляється нерівномірно як у просторі, так і

між класами. Апелюючи до породженого глобальним капіталізмом «загального хаосу», І. Уоллерстайн доводить, що найімовірнішим сценарієм розвитку глобальної економіки буде прагнення нинішніх країн-лідерів світового господарства зреалізувати проект «підробленої трансформації, поверхової трансформації», метою якої є **«недоторканість наявної нерівності»**.

З ослабленням впливу на світогосподарські процеси національних держав посилюється роль інститутів, які формують «каркас» системи глобального менеджменту. До них належать міжнародні та неурядові організації, які, будучи підконтрольними глобальному фінансово-промисловому капіталу, забезпечують його безперешкодне проникнення у будь-яку країну світу з метою одержання надприбутків. Отже, економічна глобалізація, з одного боку, «розмиває» одні функції держави та вимагає делегувати частину державних повноважень на наднаціональний рівень, а з іншого – обумовлює необхідність посилення інших її функцій заради збереження стабільності та стійкості всієї світової системи.

Суперечністю сучасних процесів глобального економічного розвитку є **антагонізм між глобалізацією та регіоналізацією** міжнародної економічної діяльності. Поглиблення глобалізаційних процесів у світі відбувається на тлі посилення фрагментації світового господарства, яка набуває найбільш яскравого втілення в активізації регіональних інтеграційних процесів. При цьому, незважаючи на номінальні показники, які характеризують високу відкритість національних економік країн-членів регіональних угруповань, циркулювання товарних, інвестиційних та міграційних потоків обмежується переважно рамками таких інтеграційних блоків.

Характеризуючи співвідношення глобальних та регіональних процесів, не можна оминати увагою й суперечливе поєднання стихійності глобального економічного розвитку та впорядкованості регіонального розвитку.

Ще одним «вузлом» суперечностей глобального економічного розвитку є **поглиблення антагонізму між найбільш багатими і найбіднішими представниками глобального соціуму**, що є виявом якісно нової форми соціальної асиметричності. Цікавим у науковому плані є аналіз нової глобальної асиметричності в соціальній сфері американського вченого З. Баумана. За його термінологією надбагатий клас населення планети представлений так званими громадянами-глобалами, які належать до елітних клубів, міжнародних форумів та організацій і мають змогу вільно спілкуватися між собою, вільно переміщуватися світом, проводити дискусії та формувати загальний погляд на світові процеси та явища. Їм протистоять «локали» – громадяни планети, «замкнені» у територіальному просторі країни постійного місця проживання або вимушеної міграції (законної або незаконної).

Ще одним суперечливим виявом процесів глобального економічного розвитку є **нерівнозначна роль у глобалізаційних процесах** країн з різним рівнем соціально-економічного розвитку. Так, сучасний постіндустріальний світ формується як *порівняно замкнена господарська система*, елементи якої взаємодіють передусім з тими країнами та регіонами, котрі вже досягли або здатні у недалекому майбутньому досягти аналогічного рівня економічного та технологічного розвитку.

Техноглобалізм, як невід'ємний компонент економічної глобалізації та діалектично суперечливий процес, з одного боку, мобілізує світовий інтелектуальний потенціал, обумовлює динамічний розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, інтенсифікує міждержавний науково-технологічний обмін та відкриває багатьом країнам світу можливості долучитися до технологічних надбань людської цивілізації, а з іншого – обумовлює **наростання асиметричності** в опануванні країнами інноваційно-технологічної моделі розвитку та досягнень науково-технічної революції. Діяльність сучасних міжнародних монополій за умов техноглобалізму підриває техніко-технологічну безпеку країн, оскільки останні втрачають ефективний контроль за національним науково-технічним потенціалом, який забезпечує стабільність економічного розвитку країн і їхню незалежність від екзогенних чинників глобального конкурентного середовища. Це обумовлено тим, що ядром монополізації високотехнологічних галузей глобального виробництва є транснаціональні корпорації країн-лідерів світового господарства, які ефективно інтегрували фундаментальну та прикладну науки, монополізували права на володіння, контроль та перерозподіл глобального технологічного, кадрового й інтелектуального ресурсів, тож національні інтереси решти країн світу та їхня науково-технічна політика можуть тільки «під лаштуватися» під корпоративні стратегії формування глобальних центрів з розроблення, упровадження та застосування результатів НТР.

Наступною суперечністю глобального економічного розвитку є **поглиблення соціальної поляризації** на країновому та внутрішньокраїновому рівнях. Незважаючи на те, що для більшості населення відсталих країн світу глобалізація пов'язана з поступовим підвищенням їхніх життєвих стандартів, вона висвітлює цілу низку суперечностей у соціальній сфері цих держав, стаючи причиною зростання соціальної напруженості у суспільстві, негативно впливаючи на показники їхньої макроекономічної динаміки, звужуючи можливості їхнього населення щодо задоволення особистих матеріальних і духовних потреб та загострюючи расову та релігійну ворожнечу. Це загрожує устрою сучасної цивілізації та демократичним свободам, адже якщо розвинуті країни світу внаслідок ефективного поєднання ринкового та неринкового

механізмів досягають істотного згладжування соціальних диспропорцій, пом'якшують наявні диференціації в рівнях особистих доходів своїх громадян та зменшують майнову нерівність, то решта країн світового господарства потерпає від поглиблення поляризації рівнів доходів населення та зростання частки його незаможної частини.

Сфера фінансів, як наймобільніша ланка суспільного відтворення, на глобалізаційному витку світогосподарського розвитку демонструє чимраз більшу самодостатність та незалежність від регуляторних механізмів впливу макроекономічної політики держав світу. Самостійно визначаючи параметри глобальних фінансових агрегатів, вона здатна забезпечувати собі одержання надприбутків та чітко окреслює таку суперечність глобального економічного розвитку, як ***поглиблення нерівномірності розвитку фінансового та реального секторів глобальної економіки***. Це матеріально виражається у випереджальному зростанні світового фінансового ринку порівняно зі світовим виробництвом, у поглибленні нерівномірності нагромадження виробничого та фіктивного капіталів, зростанні «віртуалізації» фінансових операцій тощо.

Найбільшим протиріччям глобалізації, що загострюється, є протиріччя між групою найрозвиненіших країн Заходу й рештою людства, яке зазнає нищівної експлуатації (переважно через нееквівалентний обмін) із боку світових лідерів і все більше відстає від них. Таке відставання у багатьох випадках, якщо не повсюдно, набуває незворотного значення. Це найбільше протиріччя глобалізації розкривається багатьма аспектами. Серед них можна виокремити інформаційно-технологічний, економічний, соціальний, політичний, демографічний, екологічний та культурний аспекти.

Проблема асиметричного розподілу переваг і вигод глобалізації потребує прийняття колективних заходів на світовому рівні, спрямованих на більш справедливий розподіл ефекту глобалізації. Йдеться про списання частини заборгованості країн, що розвиваються, і країн з перехідною економікою, створення пільгових умов кредитування, механізмів забезпечення стабільних цін на деякі товари паливно-сировинної групи, компенсації втрат, спричинених відпливом умів, обоюдним регулюванням міграційних процесів, втечі і відмивання капіталів. Це могло б стати важливим додатковим джерелом фінансування розвитку країн і регіонів, що сьогодні перебувають на периферії соціально-економічного і технічного прогресу.

Отже, на сьогодні глобальна трансформація світового господарства призвела людство до розгалуження шляхів подальшого розвитку, своєрідної «точки біфуркації», проходження якої має вивести (за певних умов) його подальший розвиток на якісно новий рівень. Це актуалізує проблему пошуку нової парадигми міжнародних відносин та співробітництва, заснованої на

філософському осмисленні економічної глобалізації у загальноцивілізаційному контексті.

Усвідомлення складної будови сучасного світу та довгострокових стратегічних інтересів людства, обумовлених з відродженням провідної ролі соціокультурного фактора світогосподарського розвитку, покликали до життя концепції «синергетичної», «моральної», «соціально-ринкової», «керованої» глобалізації, «глобалізації з людським обличчям», за якої пріоритетними стають інтереси основної маси населення планети: як теперішніх, так і майбутніх поколінь. Типовими ознаками нової моделі глобалізації є такі:

- відновлення рівноваги між ринковими та позаринковими регуляторами у світовому масштабі;

- гуманізація та орієнтація на загальнолюдські цінності, дотримання громадянських прав і свобод, визнання культурної самобутності всіх народів світу;

- розвиток діалогу та партнерства цивілізацій, проголошення взаємодії та співпраці універсальними формами людських відносин, перевага економіки над політикою;

- забезпечення балансу інтересів та рівності можливостей для всіх країн, визнання специфічних потреб розвитку;

- демократизація діяльності міжнародних організацій, формування ефективного механізму координації дій національних держав;

- усунення практики подвійних стандартів у відносинах між країнами, ліквідація штучних бар'єрів для поширення знань та інформації, розширення доступу до нових ідей, науково-технічних досягнень з метою зростання добробуту та якості життя населення всіх країн;

- забезпечення більшої інформованості суспільства щодо проблем глобалізації, залучення незалежних громадських і наукових організацій до розроблення та прийняття господарських рішень на всіх рівнях влади;

- екологічна та соціальна спрямованість економічного розвитку, гармонійне відтворення людини, соціальних відносин, здорового довкілля;

- формування багатопольярного світу, співпраця національних держав та міжнародних організацій у вирішенні глобальних проблем.

Отже, йдеться насамперед про перетворення глобалізації зі стихійного в інституційно оформлений та свідомо спрямований процес.

8.3 Антиглобальний рух

Антиглобальний рух є загальною назвою суспільних організацій, рухів та ініціативних груп, які перебувають у непримиренному конфлікті з негативними

наслідками глобальних трансформацій, про які йшла мова вище. **Антиглобальний рух** – це соціально-політичний рух, який виник наприкінці ХХ ст. і виступає за глобалізацію в інтересах всіх громадян. Сама назва «антиглобальний рух» не є загальновизнаною. Часто також використовують назви: «альтерглобальний рух» (рух за альтернативну глобалізацію), «рух за глобальну справедливість», «рух рухів» тощо.

В Енциклопедії глобалізації наведено термін «antiglobalization movement» і зазначено, що його використовують переважно ті громадяни у всьому світі, які виступають проти діючих правил та інституцій, що керують економічною глобалізацією. Термін «антиглобальний рух» виник після масових виступів у Сіетлі, проте він заперечується самими активістами, які стверджують, що налаштовані не на боротьбу проти глобалізації взагалі, але проти «ліберальної глобалізації» чи «глобалізації корпорацій» (corporate globalization). Деякі активісти вважають себе прибічниками іншої глобалізації, тобто учасниками альтерглобалістського руху. Альтерглобалістські настрої слід відрізняти від «глобалофобії» як критичного сприйняття глобалізації як такої.

Антиглобалізм об'єднує представників різних соціальних прошарків і груп – від безробітних до представників вищого класу. Спочатку антиглобалізм проявлявся як соціальний рух під час проведення зустрічей міжнародних організацій. Особливо яскраво почав проявлятися з 1999 року. Стихійно утворений рух без загального керівного органу є новою всесвітньою формою суспільної організації. Антиглобальний рух керується сукупністю правил, принциповими з яких є інтернаціоналізм руху; інтеркласовість і інтерідеологічність; антигегемоністський характер. Головні принципи антиглобалістів: солідарність, співробітництво і відповідальність; організація на принципах вільної, добровільної та ефективно діючої асоціації; самоорганізація і самоуправління.

Антиглобальний рух є мережною соціальною організацією, яка має такі риси:

- неієрархічність, децентралізація, переважно горизонтальна і/або функціональна кооперація учасників;
- гнучкість, швидка зміна форм і конфігурацій;
- легкість і швидкість створення та розпаду структур, їх абсолютна відкритість для входу і виходу;
- загальнодоступність мережевих ресурсів (насамперед інформаційних);
- рівні права учасників мережі, незалежно від їхньої ролі, масштабу, ресурсного потенціалу;
- антиринкове спрямування;

– унікальність конструктивних властивостей мереж.

Своїм завданням учасники руху антиглобалістів вбачають формування суспільної думки, яка б не тільки позитивно сприйняла їхню ідеологію, а й стала фундаментом подальшого просування інтересів антиглобалістів на глобальний рівень. Загальними цілями антиглобалізму є висунення альтернативної концепції побудови світової системи, майбутні учасники якої не претендують на монополізацію прав глобального управління, а керуються в своїх діях існуючою в суспільстві громадською думкою. Як проголошують самі антиглобалісти, їх метою є «навчати, мобілізувати і надихати людей на активні дії».

Антиглобалістська діяльність організується переважно навколо таких тем:

- 1) анулювання боргів країн Півдня;
- 2) виступи проти діяльності СОТ;
- 3) реформа міжнародних фінансових організацій і прийняття нової Бреттон-Вудської угоди;
- 4) введення податку на світові фінансові операції.

Позитивна програма антиглобалізму обговорювалась на Всесвітніх соціальних форумах в Порту-Алегрі (2001 і 2002 рр.). Учасники руху вважають, що запропонований світові «згори» теперішній шлях розвитку має тупиковий характер, різко збільшує зло та несправедливість у сучасному світі, унаслідок чого вони пропонують свій альтернативний, набагато більш гуманний шлях розвитку. Цей більш соціально справедливий, більш прогресивніший у технічному і економічному планах, але насамперед у людському вимірі світ, пропонується створити шляхом діалогу, спільного пошуку, шляхом теоретичних досліджень і практичної діяльності всіх країн світу. Теоретичні постулати альтернативного руху перебувають на стадії становлення та зміни. В їхньому розробленні беруть участь лауреати Нобелівської премії, а також такі відомі вчені, як І. Уоллерстайн, С. Амін та інші. Ідейним родоначальником руху прийнято вважати американського економіста, лауреата Нобелівської премії *Джеймса Тобіна*, який запропонував стягувати хоча б символічний податок на фінансові спекуляції і спрямовувати отримані кошти на соціальні потреби. У разі ставки податку в 0,1 % утворюється сума в сотні мільярдів доларів.

Міжнародний антиглобальний рух організований у вигляді відкритої мережі, яка ґрунтується на альянсі соціальних структур і не має керівної ланки. У широкому спектрі руху представлені такі категорії громадських організацій та верстви населення:

1. Організації, що займаються вирішенням проблем відносин Північ – Південь, а також висловлюють солідарність і симпатії до визвольних рухів у країнах Близького Сходу, Латинської Америки тощо.

2. Об'єднання безробітних, представники руху за права жінок.

3. Захисники тварин та довкілля.

4. Представники лівих, антифашистських кіл.

5. Представники анархо-синдикалістських кіл.

6. Представники кіл «чистих антиглобалістів».

Головними різновидами діяльності антиглобального руху є зустрічі, демонстрації проти проведення офіційних самітів міжнародних інститутів. Учасники руху проводять «соціальні форуми», на яких аналізується процес глобалізації, обговорюються способи опору та альтернативні пропозиції.

Загалом, етапність дій антиглобалістів може реалізовуватися:

1) у короткостроковій перспективі – шляхом зриву конференцій, зустрічей, заходів наднаціональних організацій поряд із цілеспрямованим завданням збитків окремим корпораціям, підприємствам через бойкотування, пошкодження майна, хакерські атаки на системи управління;

2) у середньостроковій перспективі – анулюванням або реорганізацією та демократизацією конференцій існуючих наднаціональних організацій, таких як СОТ, ВМФ, Світовий банк;

3) у довгостроковій перспективі – розробленням альтернативних варіантів прийняття рішень щодо усунення соціальних, економічних, екологічних розбіжностей між державами.

Отже, антиглобальний рух – досить широкий і неоднорідний, еклектичний за складом, об'єднаний неприйняттям або самого процесу глобалізації, або його форм, негативних наслідків і ризиків для населення світу.

За ідеологічною ознакою рух може розглядатися як:

1) протест проти системи, вмотивований етичними міркуваннями;

2) виступи за реформу існуючої міжнародної економічної системи та надання їй демократичного, соціального і екологічно орієнтованого спрямування;

3) боротьба за створення альтернативної системи управління в рамках світової економіки;

4) радикальні виступи проти капіталістичної системи у цілому.

8.4 Альтерглобалізм: становлення, сутність і перспективи розвитку

Термін «альтерглобалізм» був висунутий самими представниками описаного вище руху для протиставлення нав'язаному офіційними ЗМІ терміну

«антиглобалізм». Префікс «анти» вказує на повне заперечення глобалізації, що суперечить змісту, методам діяльності та складу противників існуючої моделі глобалізації, які є прихильниками нової ціннісної парадигми, яка істотно відрізняється від панівної, неоліберальної, наданням переваги захисту навколишнього середовища перед економічним ростом, співробітництву перед конкуренцією, підтримкою заощадження ресурсів для майбутніх поколінь, зменшенню технологічних ризиків, ширшій участі громадян у прийнятті важливих рішень тощо. Збільшення кількості прихильників цієї системи цінностей створило ґрунт для формування альтернативного стилю життя, альтернативної моделі соціальних відносин та вплинуло на підйом нового протестного руху. Альтерглобалісти віддають перевагу цьому терміну, наголошуючи, що вони взагалі підтримують глобалізацію, але виступають проти тих її форм, які їх не влаштовують. Термін «антиглобалізм» визначає ширше коло противників сучасної глобалізації та акцентує увагу на її неоліберальному характері.

Отже, *альтерглобалізм – це всесвітній рух, який ставить за мету змінити головні параметри глобалізації*. Як частина антиглобального руху, альтерглобалізм виокремлюється із загальнопротестного відношення до глобалізації, тобто антиглобалізму. Уперше ідеї альтерглобалізму було розповсюджено у 2001–2002 рр. на соціальних форумах у Порту-Алегрі та у Флоренції. Альтерглобалізм не просто критикує глобалізацію за її негативні наслідки для людства, але й *пропонує іншу стратегію глобалізації*, яка мала б гуманістичний зміст, провадилася б в інтересах широкого кола учасників і призводила б до формування глобального громадянського суспільства. Альтерглобалізм об'єднує сили, які не приймають ідеологію, форми й наслідки глобалізації, але визнають її об'єктивність і висловлюють сподівання на можливість глобалізації з «людським обличчям».

Багато вчених вважають альтерглобалізм «оберненою стороною» процесу глобалізації, новим типом базової демократії, метою якої є презентація та втілення нових принципів функціонування світової системи, які ґрунтуються на засадах соціального партнерства, соціального захисту та на інституті соціальної держави й реальних демократичних цінностях.

Прибічники альтернативної глобалізації наполягають на створенні Всесвітнього парламенту, депутати якого мають обиратися шляхом прямого голосування усіх громадян світу. Прибічники радикальних заходів з подолання неоліберальної глобалізації виступають проти ринкової економіки суспільства споживання, «тиранії торговельних марок», приватної власності. Борці за «глобальну справедливість» виступають проти деградації навколишнього середовища, руйнації культурної ідентичності та у більш глобальному сенсі

проти «комерціалізації» і «приватизації» світу. Звідси критика передусім спрямовується на діяльність ТНК і фінансових інститутів, що керуються у своїй діяльності винятково короткостроковими цілями максимізації прибутків, нехтуючи соціальними та екологічними нормами й інтересами.

Необхідно зазначити, що останнім часом сформувався **державний альтерглобалізм**, який реалізується у політиці деяких урядів і лідерів. Між державним альтерглобалізмом і суспільним альтерглобалізмом установилася взаємодія: державні діячі беруть участь у соціальних форумах і підтримують низку суспільних ініціатив; з іншого боку, державні проекти користуються широкою підтримкою громадських організацій. Суспільний і державний сегменти альтерглобалістського руху взаємозалежні: перший забезпечує другому соціально-політичну підтримку, зокрема електоральну базу; другий може дати першому конструктивну перспективу. Заклики до зміцнення суверенітету та влади національних держав на протигагу транснаціональному контролю лунають з боку організацій з країн Третього світу, а також з боку поміркованого крила антиглобалістів країн світового авангарду.

У русі протесту *проти неоліберальної глобалізації* приймають участь різні за своєю структурою, цілями, тактикою дій і пропозиціям організації. На особливу увагу заслуговує Всесвітній соціальний форум (далі – ВСФ). У січні 2001 р. паралельно з проведенням Всесвітнього економічного форуму в Давосі антиглобалісти з 120 країн уперше провели в місті Порто-Алегро (Бразилія) альтернативний ВСФ, який за авторитетом учасників вийшов на рівень Давоського.

Програма альтерглобалістів передбачає розвиток двох взаємопов'язаних напрямів – трансформістського (зміцнення системи самоуправління) і руйнівного (протидія укріпленню влади корпоративного капіталізму).

Трансформістський напрям антиглобального руху очолюється французькою організацією АТТАК («За податок Тобіна на користь громадян»), що утворювалась із метою боротьби зі спекулятивними переміщеннями фінансового капіталу, і охопила своєю діяльністю більше ніж 50 країн світу. Зараз її завданням є обмеження впливу фінансового капіталу і, отже, оздоровлення сучасної капіталістичної системи. Ця структура виступала за рішучу протидію «Багатосторонній угоді про інвестиції», яка, на думку керівника комітету з проблем світової торгівлі руху «Громадянське суспільство», є таємно укладеною між розвинутими країнами з метою координування інвестиційної політики стосовно країн Третього світу. Саме тому навколо АТТАК об'єдналися екологічні, жіночі організації, профспілки.

Представники руйнівного крила антиглобалістів вважають плани АТТАК та інших поміркованих альтерглобальних структур реформістськими, утопічними і нездійсненними, оскільки їх реалізація суперечитиме інтересам панівних кіл і груп усередині глобального суспільства. Вкрай лівий альтерглобалізм, значною мірою наслідуючи анархістські традиції, відмовляється бачити в державі нейтральний інститут регулювання і стимулювання розвитку національного добробуту. Він закликає до демонтажу державних структур на користь самоорганізованого суспільства.

Перевагами як трансформістського, так і руйнівного крила антиглобального руху більшість науковців визнає швидке реагування на будь-які політичні події та можливість одночасного проведення досить потужних акцій протесту. Досить популярним серед антиглобалістів є гасло «зміцнення громадянського суспільства» або «нової громадськості». Таку точку зору особливо відстоюють АТТАК, Селянська конфедерація, соціал-демократи, комунітаристи й троцькісти. Запропонована модель має на меті об'єднати систему представницької демократії із широким залученням громадян до прийняття політичних рішень. Передбачається навіть створити суспільні ради з консультативними та дорадчими функціями.

Головною ж вадою антиглобального руху стає непродуктивність у довгостроковій перспективі, а також наявність зовнішніх і внутрішніх суперечностей, що несуть небезпеку маргіналізації та навіть розколу руху.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть головні плюси та мінуси, а також суперечності глобалізації.
2. У чому полягає загострення енергетичної, продовольчої та екологічної проблем глобалізації?
3. У чому виражаються суперечності та антагонізми сучасного глобального економічного розвитку?
4. За якими показниками можна дослідити формування нової глобальної асиметричності в соціальній сфері?
5. Що таке антиглобалізм та які його головні принципи та вимоги?
6. Хто вважається ідейним родоначальником антиглобального руху?
7. У чому полягають відмінності антиглобалізму та альтерглобалізму?
8. Охарактеризуйте програму альтерглобалістів для короткострокового та довгострокового періодів.

Тема 9 Соціально-економічні загрози, парадокси та уроки глобалізації

9.1 Головні загрози глобалізації

У попередніх розділах були розглянуті такі визначальні прояви глобалізації:

- 1) стрибкоподібне збільшення масштабів і темпів переміщення капіталів;
- 2) випереджувальне зростання міжнародної торгівлі порівняно з ВВП всіх країн;
- 3) створення мереж міжнародних виробництв зі швидким розміщенням потужностей із випуску стандартизованої та уніфікованої продукції;
- 4) формування світових фінансових ринків, на яких багато операцій здійснюються швидко і практично цілодобово;
- 5) становлення фінансової сфери як самодостатньої сили, що визначає можливості розвитку промисловості, інфраструктури, сфери послуг;
- 6) практично миттєве поширення інформації про зміни на фінансових та інших ринках шляхом розвитку телекомунікаційних систем, програмного забезпечення, унаслідок чого рішення про переміщення капіталів, продажах і купівлі валют, цінних паперів, боргових зобов'язань та інші приймаються в реальному масштабі часу, часто чисто рефлекторно;
- 7) вихід світових фінансових ринків під юрисдикції окремих, навіть найбільших держав;
- 8) виникнення потужних суб'єктів світової економіки за рахунок злиттів і поглинань транснаціональних корпорацій;
- 9) різке розширення ринків праці та зміна їхньої структури, що відбулося під дією впровадження нових технологій, що, з одного боку, призвело до масової міграції в розвинені країни і помітно змінило традиційний етнічний склад населення розвинених країн, породивши соціальну напругу в деяких із них, а з іншого – до міграції виробництва, нових форм організації економіки з Європи та США в регіони, зберігали до того переважно традиційний устрій життя. Це, зі свого боку, породило феномен «анклавної модернізації» в багатьох країнах третього світу і також сприяло зростанню соціальної напруженості;
- 10) виникнення своєрідної метайнфраструктури перерозподілу доходів на користь держав промислово розвиненої Півночі;
- 11) формування світової системи «економічного плюралізму» з трьома центрами: Північна і Південна Америка під егідою США, Європа під егідою ЄС, Південно-Східна Азія під егідою Японії.

Водночас протиріччя глобалізації, її очевидні (а також менш очевидні, але передбачувані) позитивні та негативні наслідки, викликають різноманітні, часом прямо протилежні оцінки і прогнози, аж до найбільш песимістичних. Розглянемо, **які можливі загрози несе в собі глобалізація**:

1. *Перша загроза* в зв'язку з глобалізацією спричинена тим, що її переваги, які зрозумілі людям, будуть, однак, розподілятися нерівномірно. У короткостроковій перспективі, як відомо, зміни в обробній промисловості, сфері послуг призводять до того, що галузі, які отримують переваги від зовнішньої торгівлі, і галузі, пов'язані з експортом, відчують більший приплив капіталу і кваліфікованої робочої сили. Водночас низка галузей значно програє від глобалізаційних процесів, втрачаючи свої конкурентні переваги через зростання відкритості ринку. Такі галузі повинні докладати додаткових зусиль, щоб пристосуватися до господарських умов, які змінились не в їхню користь.

Це означає можливість відтоку капіталу і робочої сили з цих галузей, що послугує головною причиною для вживання адаптаційних заходів, пов'язаних з великими витратами. Адаптаційні міри чреваті для людей втратою роботи, необхідністю пошуку іншого робочого місця, перекваліфікації, що призводить не тільки до сімейних проблем, але і потребує великих соціальних витрат, причому в короткий термін. Зрештою відбудеться перерозподіл робочої сили, але спочатку соціальні витрати будуть дуже великі.

2. *Другою загрозою* багато хто вважає деіндустріалізацію економіки, оскільки глобальна відкритість асоціюється зі зниженням зайнятості в обробних галузях. Насправді, однак, цей процес не є наслідком глобалізації, хоча і перебігає паралельно з ним. Деіндустріалізація – явище, спричинене технологічним прогресом і економічним розвитком. Дійсно, частка обробних галузей в економіці промислово розвинутих країн різко знижується, але це зниження балансується швидким ростом питомої ваги сфери послуг, зокрема фінансового сектору. У зв'язку зі зниженням зайнятості в обробних галузях у співставленні зі сферою послуг продуктивність буде залежати передусім від цієї сфери, що, традиційно відрізняється її більш низьким рівнем. Це означає, що якщо країна хоче збільшувати свій ВВП, вона повинна використовувати всі можливості для підняття продуктивності в галузі послуг. Труднощі тут полягають у тому, що саме ця сфера завжди відрізнялася осередком великої кількості робочої сили. Тому якщо країна дійсно має намір використовувати всі можливості для підвищення продуктивності в сфері послуг, будуть потрібні заходи для дерегулювання і розвитку конкуренції, зокрема банківсько-фінансового сектору.

3. *Третя загроза*, яку приховує у собі глобалізація, пов'язана з помітним збільшенням розриву в рівнях заробітної плати кваліфікованих і менш кваліфікованих працівників, а також зі зростанням безробіття серед останніх. Сьогодні, однак, це аж ніяк не обов'язково є наслідком інтенсифікації міжнародної торгівлі. Важливішою є та обставина, що підвищується попит на кваліфіковані кадри в галузях і на підприємствах. Це викликано тим, що конкуренція з боку трудомістких товарів, випущених у країнах із низьким рівнем заробітної плати і невисокою кваліфікацією працівників, спричиняє зниження цін на аналогічну продукцію європейських фірм і скорочення їхніх прибутків. У подібних умовах європейські компанії припиняють випуск збиткової продукції та переходять до вироблення товарів, що потребують використання висококваліфікованого персоналу. Унаслідок цього робітники з більш низькою кваліфікацією залишаються незатребуваними, їхні доходи падають.

Але ціни на промислові товари в індустріальних країнах навряд чи мінялися настільки значно під впливом імпортової продукції. Зміни заробітної плати і масштабів безробіття викликаються переважно не впливом торгівлі, а є результатом зрушень у структурі внутрішнього споживання, а також технологічних змін як у сфері виробництва, так і в сфері послуг. Тому розглянута небезпека, що несе глобалізація, має, очевидно, тільки потенційний характер і аж ніяк не є невідворотною.

4. Як *четверту загрозу* відзначають переведення фірмами з країн з високою вартістю робочої сили частини своїх виробничих потужностей у країни з низькою оплатою праці. Експорт робочих місць може виявитися небажаним для економіки низки держав. Однак подібна загроза не занадто небезпечна. Робітники іноземних філій і робітники головної компанії не є серйозними конкурентами, вони скоріше доповнюють один одного. Якщо підприємство відкриває свою філію в іншій країні, це не означає, що воно робить це тільки за свій рахунок і несе непоправні втрати. Часто материнська компанія одержує можливість збільшити випуск продукції за допомогою потужностей своєї філії, а також скористатися іншими його перевагами. Подібні зв'язки є важливим елементом у відносинах нових партнерів. Тому «передислокація» потужностей в інші країни також може розглядатися лише як потенційна небезпека.

5. *П'яту погрозу* пов'язують із мобільністю робочої сили. Сьогодні багато говориться про вільний обмін товарами, послугами і капіталом і значно менше – про свободу переміщення робочої сили. Негативні наслідки її вже давно визнавали як потенційну небезпеку, а сьогодні в багатьох країнах вона вважається цілком реальною. Тому майже всі держави ввели ті чи інші форми

контролю над вільним переміщенням робочої сили, тим більше що воно може здійснюватися самими різними способами.

Варто зазначити, що найбільш підготовлена і найцінніша робоча сила відрізняється більшою мобільністю і здатна ефективно відшукати свою ринкову нішу. В умовах глобалізації всі країни спробують залучити талановитих фахівців і кваліфікованих працівників, охоче надавши їм візи і впустивши на свій ринок. Виникнення переливу робочої сили між країнами призведе до глобального підвищення продуктивності, оскільки буде досягнутий оптимум у розподілі трудових ресурсів. Це значний, але далеко не найважливіший елемент у загальному процесі глобалізації.

Отже, що ж у кінцевому рахунку глобалізація несе країнам – загрозу чи нові можливості? Очевидно, і те й інше. Однак альтернативи їй фактично немає. Спроби обмежити чи відтягнути на пізніші терміни ефект глобалізації призведуть тільки до зменшення вигод від неї та збільшенню витрат.

9.2 Парадоксальна природа глобальних трансформацій

В умовах небаченого розмаху і швидкого розвитку глобалізації суперечності та парадокси цього процесу загострюються ще більше і перетворюються на загрозу для глобальної стабільності. Парадокс (від грецького *paradoxos* – несподіваний, дивний) наукова думка визначає так: 1) несподіване, незвичне, розбіжне з традицією твердження, тлумачення, явище або висновок; 2) у логіці – суперечність, яка виникла внаслідок зовнішнього логічно правильного міркування і призвела до взаємосуперечливих висновків. Наявність парадокса свідчить про нереальність деякої з аксіом або теорії, хоча це зазвичай важко виявити, пояснити, а тим більше усунути. При цьому парадокси глобалізації не можна пояснити звичайною діалектикою суперечностей, притаманній процесу загального розвитку. Скоріше вони є симптомами глобальної кризи, що насувається на сучасну цивілізацію. До базових глобальних парадоксів належать:

- парадокс глобальної стратифікації;
- феномен домашнього заміщення;
- парадокс «Філдстайна – Хоріюка»;
- парадокс низької мобільності нетто-потоків капіталу;
- парадокс дисоціації.

Парадокс глобальної стратифікації. Ключовим моментом розвитку глобалізації з позицій її теоретичної бази є згладжування нерівномірності розвитку, утворення однорідного взаємопов'язаного для співробітництва глобального простору. На практиці ж спостерігається не зменшення

нерівномірностей, а стратифікація, тобто *розширення, загострення нерівномірностей розвитку (зокрема й економічного розвитку різних країн і регіонів світу)*. Парадокс стратифікації обумовлюється із поглибленням технологічної диференціації країн. Нова міждержавна технологічна спеціалізація консервує двополярне зонування (цивілізаційний центр, до якого відносяться країни з розвинутою економікою, а також периферійна зона, яка включає в себе країни зі слабкою економікою).

Парадокс стратифікації був закладений в ідеологію сучасних глобальних трансформацій, механізм яких, на думку М. Кастельса, був простим: політичний тиск за допомогою прямих дій уряду або внаслідок діяльності МВФ, Світового банку і СОТ. Цей тиск використовували для уніфікації всіх національних економік на підставі набору однакових вимог щодо вільного руху капіталу, товарів, послуг, технологій відповідно до ринкової оцінки. Країнам, що потребували кредитної підтримки, інвестиційних ресурсів і доступу на зовнішні ринки, нав'язували жорсткі умови «структурної адаптації» незалежно від специфіки їхнього економічного середовища. Як визначає М. Кастельс, значна кількість країн, що розвиваються, як і країн з перехідною економікою, стали економічним протекторатом МВФ. Така економічна система є вигідною тільки для тих, хто займає найсильніші конкурентні позиції у світовій економіці.

Феномен домашнього заміщення ґрунтується на ідеї про те, що диверсифікований фінансовий портфель (тобто портфель, що містить багато цінних паперів різних компаній різних країн світу) має більше шансів бути прибутковішим, ніж недиверсифікований портфель (який містить обмежену кількість цінних паперів). Моделі селекції портфельних інвестицій, розроблені Дж. Тобінім та Г. Марковіцем, формують підвалини сучасних моделей диверсифікації ризикованих активів.

Х. Грубел, Х. Леві та М. Сарнат показали, що внаслідок міжнародної диверсифікації можна досягти значних прибутків. На їхню думку, *оптимальний фінансовий портфель має включати цінні папери всіх країн*. Але Дж. Потерба та Д. Френч на підставі оцінки міжнародних портфельів інвесторів з Японії, США і Великобританії наприкінці 80-х років ХХ ст. довели, що інвестори віддають перевагу інвестиціям в економіку своїх власних країн.

Отже, повномасштабна глобалізація фінансових ринків залишається тільки теоретичним конструктом, на практиці ж істотні бар'єри міжнародного інвестування обмежують її динаміку. До таких бар'єрів належать недостатність інформації про іноземні продукти, компанії, методи ведення бізнесу, стандарти обліку і звітності, політичні уподобання, державне регулювання. Отже, парадокс «домашнього заміщення» продовжує існувати.

Парадокс «Філдстайна – Хоріока». Дослідники парадоксу «Філдстайна – Хоріока» дійшли висновку, що глобальні ринки характеризуються не експортом надлишкового капіталу, а *поглинанням надлишку заощаджень внутрішнім ринком*. Теоретично, за умов, якщо фінансові ринки були б повністю глобалізованими, це автоматично означало б глобалізацію заощаджень, тобто надлишкові внутрішні заощадження спрямовуються до країн, які гарантують можливості забезпечення найбільшої норми прибутку. На практиці цього не відбувається, що спростовує твердження про фінансову інтеграцію ринків.

Парадокс низької мобільності нетто-потоків капіталу. Міжнародні потоки капіталу є одним із найважливіших індикаторів глобалізації фінансових ринків. Дослідження М. Обстфельда та А. Тейлора показали, що середній розмір чистих міжнародних потоків капіталу дорівнює відношенню сальдо рахунку поточних операцій до номінального ВВП. Зміни у чистих міжнародних потоках капіталу тісно пов'язані із цілями макроекономічної політики держав: стабільністю валютного курсу, стійкістю внутрішньогосподарської діяльності або вільним рухом капіталу. Парадокс низької мобільності нетто-потоків капіталу частково пояснюється диспропорцією розвитку фінансового ринку на користь похідних фінансових інструментів (використання деривативів). Отже, угоди з деривативами дають змогу ідентифікувати ризик і передавати його іншому контрагенту.

Парадокс дисоціації. Цей парадокс виник на стику двох глобальних тенденцій: інтеграції та дезінтеграції. Найпоказовішим у цьому плані є приклад створення і функціонування ЄС. Остання хвиля розширення ЄС призвела до зростання його гетерогенності за багатьма параметрами: розмірами (великі та малі країни), рівнями економічного розвитку (високо- та середньорозвинуті національні господарства), станом розвитку ринкової економіки і демократії (зрілі системи і системи, що формуються), географічним розташуванням (Північний, Західний, Південний та Центральний регіони Європи). Країни з однаковими або близькими параметрами тяжіють одна до одної, здатні об'єднуватися у коаліції. У разі виникнення несприятливих умов розрив у рівнях розвитку можуть призвести до дезінтеграції ЄС, що буде супроводжуватися утворенням нових глобальних конструкцій.

9.3 Типові ознаки та криза неоліберальної моделі глобалізації

Аналіз протиріч та загроз глобалізації потребує чіткого розмежування об'єктивних процесів глобалізації світогосподарського розвитку та конкретних соціально-економічних форм реалізації цього складного і суперечливого

процесу, а також усвідомлення того, що неоліберальна модель глобалізації, яка домінує в сучасному світі, є тільки однією з можливих альтернатив багатовекторного процесу глобальної трансформації світової економіки. Можна виокремити такі типові ознаки **неоліберальної моделі глобалізації**:

1. Стихійний характер здійснення та спрямованість на реалізацію короткострокових інтересів індустріально розвинених країн, загальний виграш яких від високого рівня відкритості національних економік поки що перевищує їхні втрати. Підштовхуючи менш розвинені країни до ліквідації торговельних бар'єрів та зберігаючи власні на підставі політики подвійних стандартів, консервуючи економічну відсталість країн третього світу та зміцнюючи їхню технологічну залежність, розвинені країни забезпечують собі непропорційно великі вигоди від глобалізації, поглиблюючи поділ світу на розвинений центр і відсталу та залежну периферію.

2. Поглиблення нерівномірності розвитку та посилення диспропорцій світової економіки, розширення експансії транснаціонального капіталу, нарощування монополістичних позицій розвинених країн на глобальних ринках товарів, послуг, капіталів. На думку більшості науковців, глобальні ТНК та світові фінансові центри є головними генераторами ідей неоліберальної глобалізації, яка породжує небезпеку деградації окремих національних економік на засадах технологічного, екологічного та інформаційного неокolonіалізму. Знищуючи конкуренцію з боку національних товаровиробників у менш розвинених державах із нестійкими, корумпованими урядовими структурами, вони залишаються поза межами правового поля, орієнтованого на національний економічний простір.

3. Ігнорування соціально-економічної, культурної, історичної специфіки розвитку національних економік, їх системна вестернізація, форсована гомогенізація на жорсткій монетаристській засаді механізмів їхнього господарського регулювання, нав'язування менш розвиненим країнам моделі уніфікованого наздоганяючого розвитку, зорієнтованого на використання коштів, досвіду та технологій, що надходять із-за кордону. Рекомендуючи країнам третього світу та перехідним економікам реалізувати політику «структурної адаптації», «золотого корсета», «вашингтонського консенсусу», «шокової терапії» з метою їх прискореної інтеграції у світову економіку, інституціоналізовану навколо набору уніфікованих «правил гри», *розвинені країни реалізують власні інтереси та вигоди, ігноруючи можливі негативні соціально-економічні наслідки цих дій*. Загальновідомі випадки, коли виконання рекомендацій Світового банку, Міжнародного валютного фонду дестабілізувало макроекономічну ситуацію в трансформаційних економіках, породжуючи кризові ситуації та перешкоди структурному оздоровленню

національних господарських комплексів.

4. Обмеження національного суверенітету та посилення диктату впливових міжнародних фінансових інститутів, послаблення ролі держави у сфері регулювання національних економік, соціального захисту населення, деградація природного середовища на догоду ринковій наживі, загострення глобальних проблем.

5. Пріоритет ідеології ринкового фундаменталізму, що породжує загрозу духовного збіднення людства, втрати національної ідентичності, стандартизації та уніфікації національних культур, традицій, звичаїв, поширення масової культури, споживацького ставлення до природи, національної та релігійної нетерпимості тощо.

Важливо зазначити, що неоліберальна модель глобалізації має згубні наслідки не тільки для країн третього світу, але і для розвинених країн. Так, на думку відомого західного економіста, лауреата Нобелівської премії Моріса Алле, всеосяжна глобалізація торгівлі між країнами з істотно різними рівнями заробітної плати (за обмінним курсом валют) не може не призвести в кінцевому підсумку повсюди – як у розвинених, так і в менш розвинених країнах – тільки до безробіття, падіння темпів економічного зростання, нерівності, злиднів. Вона не є ні неминучою, ні необхідною, ні бажаною.

Як бачимо, обмежена межами капіталістичної світ-системи, неоліберальна глобалізація має свій власний набір економічних правил, що базуються на відкритті, дерегуляції та приватизації національних економік із метою збільшення їхньої привабливості для іноземного капіталу, що означає поширення капіталізму вільного ринку на практично всі країни світу. Її ідеологічною основою є логіка «ортодоксального ринкового фундаменталізму», обумовлена з утвердженням суто ринкових мотивів і принципів поведінки у всіх сферах суспільного життя та відторгненням фундаментальних морально-етичних, духовних цінностей, нагромаджених людством у процесі свого історичного розвитку: справедливості, солідарності, соціальної злагоди, безпеки, добробуту майбутніх поколінь.

Отже, на сьогодні глобальна трансформація світового господарства призвела людство до розгалуження шляхів подальшого розвитку, своєрідної «точки біфуркації», проходження якої має вивести (за певних умов) його подальший розвиток на якісно новий рівень. Це актуалізує проблему пошуку нової парадигми міжнародних відносин та співробітництва, заснованої на філософському осмисленні економічної глобалізації у загальноцивілізаційному контексті.

Усвідомлення складної будови сучасного світу та довгострокових стратегічних інтересів людства, обумовлених з відродженням провідної ролі

соціокультурного фактора світогосподарського розвитку, призвело до появи концепції «синергетичної», «моральної», «соціально-ринкової», «керованої глобалізації», «глобалізації з людським обличчям», за якої пріоритетними стають інтереси основної маси населення планети: як теперішніх, так і майбутніх поколінь. Типовими ознаками нової моделі глобалізації є такі:

- відновлення рівноваги між ринковими та позаринковими регуляторами у світовому масштабі;
- гуманізація та орієнтація на загальнолюдські цінності, дотримання громадянських прав і свобод, визнання культурної самобутності всіх народів світу;
- розвиток діалогу та партнерства цивілізацій, проголошення взаємодії та співпраці універсальними формами людських відносин, перевага економіки над політикою;
- забезпечення балансу інтересів та рівності можливостей для всіх країн, визнання специфічних потреб розвитку;
- демократизація діяльності міжнародних організацій, формування ефективного механізму координації дій національних держав;
- усунення практики подвійних стандартів у відносинах між країнами, ліквідація штучних бар'єрів для поширення знань та інформації, розширення доступу до нових ідей, науково-технічних досягнень із метою зростання добробуту та якості життя населення всіх країн;
- забезпечення більшої інформованості суспільства щодо проблем глобалізації, залучення незалежних громадських і наукових організацій до розроблення та прийняття господарських рішень на всіх рівнях влади;
- екологічна та соціальна спрямованість економічного розвитку, гармонійне відтворення людини, соціальних відносин, здорового довкілля;
- формування багатополярного світу, співпраця національних держав та міжнародних організацій у вирішенні глобальних проблем.

Отже, йдеться насамперед про перетворення глобалізації зі стихійного в інституційно оформлений та свідомо спрямований процес, метою якого є інтеграція економік, народів і культур на засадах демократії, соціальної справедливості, поваги до самостійності та самобутності національно-культурних утворень.

9.4 Уроки глобалізації для перехідних економічних систем та країн, що розвиваються

Вимоги глобалізації справляють суперечливий вплив на трансформаційний потенціал перехідних економічних систем, які

функціонують за несприятливих умов зростання нестійкості світогосподарської системи та прискореного входження до структур уже сформованих економічних зв'язків. При оцінці перспектив глобалізації цим країнам, як і країнам, що розвиваються, необхідно брати до уваги й аналізувати такі основні умови чи фактори:

1. Глобалізація – багатогранний процес, тому необхідно розрізняти та розмежовувати різні його сторони. У цьому разі важливо виокремити два напрями: матеріальний, техноекономічний процес та його ідеологічно-політичну форму. З цього погляду глобалізація становить собою кентавра, «тіло» якого – технологічна революція у сфері інформатики і телекомунікацій, прискорене зростання транснаціональних переливів капіталу і міжнародної торгівлі, усе більша взаємозалежність суспільств, а «голова» і «руки» – уряди США, інших країн «великої сімки» і міжнародні фінансові організації, що їх контролюють і діють відповідно до принципів Вашингтонського консенсусу, у дусі ідеології й політики неоліберального ринкового глобалізму.

2. Глобалізація поширюється на країни, між якими існує величезна різниця з огляду на географічне розташування, наявність факторів виробництва та інших умов виробництва. Йдеться про різницю у розмірах території, чисельності та густоті населення, кліматичних умовах, наявності здатної для обробки землі, доступних для експлуатації мінеральних ресурсів, за рівнем економічного і соціального розвитку, політичного устрою, культури тощо. Звідси і різне положення держав у глобальному силовому полі світової економіки і політики. Слабкі позиції більшості країн, що розвиваються (гірші стартові умови модернізації, нерівні умови торгівлі, доступу до нових технологій тощо), визначили їх відставання від лідерів технологічного прогресу.

3. Економічна глобалізація, тобто зниження та усунення національно-державних бар'єрів для вільного руху товарів, капіталу і послуг по всьому світу, може до певного ступеня послабляти різницю між країнами в забезпеченні природними факторами виробництва, але одночасно призводить до посилення різниці в інших відносинах. Ринкова конкуренція сприяє диференціації, винагороджуючи тих, хто перебуває у більш вигідній ситуації, і «караючи» обділених. Переваги провідних промислово розвинутих країн у володінні політичними й організаційно-управлінськими ресурсами дають змогу їм спрямовувати сили ринкової конкуренції в такий спосіб, щоб притягувати до себе фінансові активи і кадри висококваліфікованих спеціалістів з інших, зокрема менш розвинутих країн.

4. Наслідки глобалізації неоднозначні. У так званому світі, що розвивається, за останні чверть століття досягнуто певного прогресу з низки

позицій (збільшення середньодушових доходів, рівня грамотності дорослого населення, зниження дитячої смертності тощо), однак за середніми цифрами ховається вкрай суперечлива картина: одні країни (зокрема Китай та Індія) у той чи інший спосіб просуваються до розв'язання тих завдань, які перед ними стоять, демонструючи принципову можливість одержання вигід від долучення до глобалізації; інші – і їх більшість – усе більше відстають чи стоять на місці. Неоднозначність результатів підкреслює значення політичного фактора – здатності (чи нездатності) держави спрямовувати розвиток.

5. Неоднозначні наслідки глобалізації і для самого Заходу: будучи вигідною для нього в економічному плані, вона супроводжується й побічними негативними ефектами – такими, як зростання легальної та нелегальної міграції з країн, що розвиваються (на несприятливому для Заходу демографічному тлі); поява внаслідок цього нових вогнищ етнокультурних і соціальних антагонізмів; активізація ультраправих на расистському і націоналістичному підґрунті; підживлювана ззовні тіньова економіка, організована злочинність, наркобізнес. У світлі цього зрозумілим стає досить стримане (якщо не сказати більше) ставлення частини західного суспільства до глобалізації. Успіхи ультраправих на виборах у низці країн Європи – один з індикаторів незадоволення наслідками глобалізації.

6. Спротив політиці неоліберальної глобалізації – такий самий об'єктивний факт, як і сама глобалізація. У тій чи іншій формі вимушені застосовувати захисні заходи як країни, що розвиваються, так і промислово розвинуті країни – у межах регіональних економічних об'єднань, шляхом переговорів тощо. Серйозною суспільно-політичною силою стали протестні рухи, учасників яких називають антиглобалістами, хоча, зазвичай, йдеться про виступи не проти глобалізації як такої, а проти ринкового фундаменталізму і його негативних соціальних наслідків.

7. Західна модель суспільства споживання зіштовхується із проблемами, обумовленими природними, соціальними та моральними межами розвитку цього типу. Можливості суспільства споживання обмежені. Решта світу не може реально розраховувати на досягнення західних стандартів споживання, оскільки це означало б збільшення виробництва у масштабах, несумісних зі збереженням довкілля у придатному для життя майбутніх поколінь стані. У США та інших країнах Заходу зростає критика споживання і марнотратства – і не тільки за екологічними мотивами: критики пов'язують феномен споживацького достатку із вседозволеністю, із втратою моральних орієнтирів і самоконтролю людей над своєю соціальною поведінкою. Посилюються сумніви стосовно моральної коректності та перспективності панівної на Заході системи цінностей і сутності людських відносин загалом.

8. Соціологічні дослідження фіксують важливі зрушення у системі ціннісних орієнтацій великих груп населення. Опитування, проведені у США, Великобританії та Німеччині (Західній) виявили формування нової ціннісної парадигми, що відрізняється від панівної, неоліберальної. Респонденти не тільки віддавали перевагу захисту довкілля перед економічним зростанням, співробітництву перед конкуренцією, але й висловлювалися на користь збереження ресурсів для майбутніх поколінь, зменшення технологічних ризиків, ширшої участі громадян у прийнятті важливих рішень тощо. Зміни у ціннісних орієнтаціях хоча й не одержали поки відповідного відображення у поведінці більшості людей, можуть стати одним із факторів, що впливатимуть на сутність і форми глобалізаційних процесів.

9. *Ідеологія та політика неоліберального глобалізму переживають кризу.* Серйозно дискредитовано МВФ, його позиції ослабли. Відмова низки країн дотримуватися рекомендацій МВФ і проведення більш самостійної політики дають позитивні результати (Китай, Малайзія), тоді як країни, що слухняно виконували ці рекомендації, потерпають від невдач. Усе це позбавило самовпевненості прихильників Вашингтонського консенсусу, примусило «глобалістів» зайняти оборонні позиції, погодитися на діалог зі своїми опонентами.

10. Глобалізація сприяє посиленню нестабільності в міжнародних відносинах, зростанню насилля. В умовах нових загроз США фактично зробили ставку на односторонні дії. Та самовпевненість американської панівної еліти спричиняє роздратування та невдоволення в інших країнах, підживлює антиамериканські настрої. Настрої у світовій суспільній думці загалом не на користь США. Унаслідок цього збільшуються суперечності й у самому західному світі. Керівні політичні кола Заходу усвідомлюють, що одними тільки силовими діями не вирішити проблеми міжнародної безпеки.

Питання для самоконтролю

1. Проаналізуйте, які можливі загрози несе в собі глобалізація ?
2. У чому полягає парадоксальна природа глобальних трансформацій?
3. У чому виражаються парадокси глобальної стратифікації, домашнього заміщення, «Філдстайна – Хоріока», низької мобільності нетто-потоків капіталу та дисоціації ?
4. Назвіть типові ознаки неоліберальної моделі глобалізації.
5. Що є типовими ознаками нової моделі глобалізації?
6. Які уроки несе глобалізація для перехідних економічних систем та країн, що розвиваються? Чи важливо їх враховувати в Україні ?

Тема 10 Конкурентна стратегія розвитку України в умовах глобалізації

10.1 Місце і роль України в глобальній економіці

Трансформаційні процеси, що відбуваються в національній економічній системі України як елементи глобальної економіки та глобального ринку об'єктивно потребують узгодження ринкових перетворень та національної економічної політики з глобалізованою світовою економічною системою. Необхідними є узгодження в напрямі та з метою адаптації національної економіки (і насамперед її структури, стандартів продуктивності та якості, рівня людського розвитку, конкурентоспроможності товарів та послуг, науково-технологічного, інфраструктурного та інституціонального забезпечення) до стандартів, вимог, трендів та принципів функціонування модерної глобальної економічної системи. Саме це має стати основою та запорукою поступового та взаємовигідного як для України, так і для світової спільноти інтегрування національного господарства в регіональні міжнародні та глобальну економічні системи.

Позиціонування України в глобальній економічній системі визначається цілим комплексом міжнародних рейтингів та оцінок рівня розвитку країн світу. Найпоширенішими з них є такі:

- індекс глобалізації;
- світовий рейтинг інвестиційної привабливості;
- світовий рейтинг економічної свободи;
- світовий рейтинг легкості ведення бізнесу;
- світовий індекс глобальної конкурентоспроможності;
- світовий індекс розвитку людського потенціалу.

Щодо позиції України в глобальних координатах розвитку, то її *індекс глобалізації* (KOF) у 2017 р. дорівнював 70,24 з 100 максимально можливих балів. За цим показником Україна посіла 45 місце зі 207 країн світу. Результати України в розрізі показників: *економічна глобалізація* – 63 місце, *соціальна глобалізація* – 63 місце, і *політична глобалізація* – 43 місце. Тобто рівень залучення України у глобальне середовище вище середнього. При цьому серед складників індексу глобалізації найнижчий рівень Україна має за індексом економічної та соціальної глобалізації. Це і зрозуміло, оскільки при світовому ВВП 76 трлн дол. у 2017 р., ВВП України дорівнював 96 млрд дол. Високим є рівень політичної глобалізації, що відображає політичну вагу та вплив країни на світові процеси, масштаби розширення її участі в цих процесах.

У 2017 році в світовому *індексу легкості ведення бізнесу (Doing Business)* Україна посіла 76 місце (у 2016 році була на 80 місці) серед 190 країн.

Цей індекс розраховується на підставі 10 показників, які впливають на можливості ведення бізнесу в країні. За чотирма позиціями Україна покращила ці показники, за шістьма позиціям – погіршила, зокрема в можливостях отримання кредитів, захисту прав міноритарних акціонерів, створення нових підприємств.

У світовому *рейтингу інвестиційної привабливості* Україна в 2017 році була 134 із 174 країн, а в *рейтингу економічної свободи* Україна була 166 із 178 країн, за рік опустившись на чотири позиції.

Позиція України в глобальній економіці визначається і її торговельно-економічними відносинами з різними країнами світу. У 2017 р. зовнішньоторговельні операції проводились із партнерами із 117 країн світу. Вступ у 2008 році до Світової організації торгівлі (далі – СОТ) і утворення зон вільної торгівлі з низкою країн поки що важко назвати успішними для України, як із позиції динаміки зовнішньоторговельного сальдо (з 2006 року стало від’ємним і зростаючим), так і за структурою експорту, який є переважно сировинним і напівфабрикатним. У зовнішній торгівлі товарами у 2016 році спостерігалось негативне сальдо – 3, 7 млрд дол. (у 2014 році негативне сальдо становило 0,5 млрд дол.). При цьому обсяг торгівлі впав майже на третину: експорт товарів становив 13,4 млрд дол. (у 2014 році – 53,9 млрд дол.), а імпорт – 17,1 млрд дол. (у 2014 році – 54,4 млрд дол.).

Аналіз структури торгівлі України з країнами світу свідчить, що *основу її експорту становлять товари низького ступеня обробки з незначною часткою доданої вартості*. Типовою рисою ринків, на яких реалізуються ці товари, є те, що на них спостерігається цінова конкуренція, у якій перемагає той продавець, який має лідерство у витратах і внаслідок цього може знижувати ціну на свою продукцію. За умови цінової конкуренції між собою конкурують фактично тотожні за своїми споживчими якостями товари, і тому покупець в основу свого рішення щодо їх придбання покладає ціну, намагаючись мінімізувати свої витрати. Цілком логічно, що у цих умовах виграє той продавець, який здатен більше, ніж його конкуренти зменшити ціну на свою продукцію та зберегти при цьому ефективність виробництва. Така цінова ситуація ставить Україну в глибоку залежність від динаміки світових цін на традиційні експортні товари.

Особливого значення для позиціювання країни в сучасному глобальному світі набуває якість праці, якість людського капіталу. За останні 10 років серед країн світу *індекси розвитку людського потенціалу* в переважній більшості держав поліпилися (з показника 0,639 до 0,694), а 40 країн світу в цьому рейтингу значно просунулися. Щодо України, то незважаючи на порівняне зростання індексу в 2009–2012 роках, динаміка рейтингу, навпаки, погіршилася. У 2010 році Україна посідала 69 позицію, у 2011 році – 76 із

показником 0,737, у 2017 році Україна за цим індексом посідала 83 місце з показником 0,734. За критеріями досліджуваного індексу в Україні найкращий стан справ із освітою та грамотністю – 0,860 (29 місце у світі), помітно гірший зі здоров'ям та довголіттям – 0,760, а найгірший – за рівнем життя (економічним розвитком) – 0,615, що визначається рівнем ВВП на душу населення. В 2017 році ВВП на душу населення по ПКС становив у Катарі 129 700 дол., у Люксембурзі – 102 000 дол., у США – 57 300 дол., в Швеції – 49 700 дол., у Германії – 48 200 дол., у Японії – 38 900 дол., тоді як у більшості країн, що розвиваються, він набагато менший і цей розрив постійно збільшується: Грузія – 10 100 дол., Марокко – 8 400 дол., Україна – 8 200 дол., Бутан – 8 100 дол.

На момент набуття Україною незалежності її *індекс людського розвитку* був вищий, ніж східноєвропейський та центральноазійський, а на сьогодні він нижчий. Тобто спостерігається постійне погіршення за цим індексом рейтингового місця України у глобальній економіці. Зважаючи на негативну динаміку рейтингу серед країн за досліджуваним індексом стає зрозумілим, що у разі подальшого погіршення якості освіти, стану економіки та медицини, наша країна, географічно знаходячись в Європі, і надалі поступатиметься у світових рейтингах країнам із менш розвинених частин світу.

Динаміку місця України в деяких світових рейтингах відображено в таблиці 10.1.

Таблиця 10.1 – Місце України в світовому ВВП і ВВП на душу населення в 2003–2016 рр.

Рік Показник	2003	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2016
Номінальний ВВП	57	53	52	49	46	53	55	56	54	56	60	64
ВВП на душу населення за ПКС	102	102	98	96	99	106	106	106	107	104	108	116
Кількість країн	185	187	187	187	187	187	187	187	187	187	187	187

Обсяги ВВП на одного жителя у доларах США за паритетом купівельної спроможності в Україні у понад два рази нижчі за середньосвітовий рівень. За зазначеним критерієм українська економіка у 3–5 разів відстає від європейських партнерів (Польщі, Словаччини, загалом ЄС, див. табл. 10.2).

Таблиця 10.2 – Співвідношення ВРП по регіонах України із середнім по ЄС у 2015 році

Регіони (області)	ВРП у розрахунку на одну особу (грн)	ВРП у розрахунку на одну особу (євро)	Співвідношення ВРП регіонів України та ЄС (%)
ЄС-28		27 500	100
Україна	36 904	2 348,198	8,5
Вінницька	27 249	1 733,851	6,3
Волинська	23 218	1 477,359	5,4
Дніпропетровська	53 749	3 420,043	12,4
Донецька	27 771	1 767,066	6,4
Житомирська	23 678	1 506,629	5,5
Закарпатська	19 170	1 219,785	4,4
Запорізька	37 251	2 370,277	8,6
Івано-Франківська	27 232	1 732,769	6,3
Київська	46 058	2 930,666	10,7
Кіровоградська	29 223	1 859,456	6,8
Луганська	14 079	895,8 453	3,3
Львівська	28 731	1 828,151	6,6
Миколаївська	30 357	1 931,613	7,0
Одеська	31 268	1 989,58	7,2
Полтавська	48 040	3 056,78	11,1
Рівненська	24 762	1 575,603	5,7
Сумська	26 943	1 714,38	6,2
Тернопільська	20 228	1 287,106	4,7
Харківська	35 328	2 247,917	8,2
Херсонська	21 725	1 382,36	5,0
Хмельницька	24 662	1 569,241	5,7
Черкаська	30 628	1 948,856	7,1
Чернівецька	16 552	1 053,202	3,8
Чернігівська	26 530	1 688,101	6,1
м. Київ	12 4163	7 900,479	28,7
Середньорічний курс гривні до євро		15,72	

Аналіз стану економіки з позицій глобальних індексів України дає змогу стверджувати, що економічний тренд розвитку української держави, на жаль, здебільшого є *регресивним*; він веде Україну до групи країн «третього світу». Сучасна Україна майже втратила позиції технологічного лідера, яким вона була в низці галузей у 1970–1980-ті роки. Так, за даними ЮНЕСКО частка України в світовому інженерно-науковому потенціалі становила в 1990 р. майже 7 %.

Займаючи всього 2,7 % території Союзу і маючи 18 % від усього населення, Україна була залучена в міжнародній науково-виробничій кооперації, не кажучи вже про її значну питому вагу в міжреспубліканському поділі праці. У ньому на частку УРСР припадало майже 40 % виробництва науково-технічної продукції та нових технологій при охопленні близько 20 % сукупного ВВП народногосподарського комплексу СРСР. Так, у 1988 р. Україна видобувала 25 % вугілля, виплавляла 35 % сталі, 41 % чавуну, видобувала 46 % залізної руди, випускала 23 % загальної кількості тракторів, 37,1 % кольорових телевізорів, 96 % тепловозів. Навіть після розпаду СРСР Україна потенційно здавалася досить цікавою і важливою країною для світового суспільства: за територією, населенням, наявністю природних ресурсів та місцем положення.

Сучасний масштаб національної економіки України, виражений в обсягах ВВП, критично обмежує вагомість і міжнародну конкурентоспроможність країни та її регіонів.

10.2 Конкурентоспроможність національної економіки в умовах глобалізації

Конкурентоспроможність національної економіки можна визначити як її здатність до суперництва, до боротьби з економіками інших країн із метою забезпечення економічної могутності країни, її сталого розвитку і на цій основі – зростання добробуту народу, покращання всіх показників, які позитивно характеризують його сучасний стан і майбутнє. Загалом конкурентоспроможність національної економіки – це її здатність продавати на ринках інших країн свою продукцію та забезпечувати сталий розвиток країни.

Рейтинг конкурентоспроможності країн визначається за допомогою різних методик, серед яких найавторитетнішими є рейтинги міжнародного інституту розвитку менеджменту (ІМД, Лозанна) та Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ, Давос). З 2004 р. головним індексом для вимірювання національної конкурентоспроможності став розроблений за методологією ВЕФ ***глобальний індекс конкурентоспроможності*** (далі – ***ГІК***), який враховує 12 груп факторів, що впливають на конкурентоспроможність, серед яких інноваційний потенціал, якість інфраструктури, макроекономічна стабільність, рівень технологічного розвитку, розвиток фінансового ринку, якість освіти тощо. Отже, саме за допомогою рейтингу можна визначити поточний стан відносин досліджуваної країни з іншими країнами, виявити слабкі та сильні сторони її економіки, розглянути і запропонувати певні заходи, спрямовані на підвищення рівня конкурентоспроможності.

У 2017 році *рейтинг глобальної конкурентоспроможності* очолила Швейцарія, яка посідає перше місце вже сьомий рік підряд. Друге місце посідав

Сінгапур, а третє – Сполучені Штати, які, як і раніше залишаються світовим лідером у забезпеченні інноваційних продуктів і послуг.

Україна за ГІК була на 85 місці серед 140 країн і втратила порівняно з 2016 роком шість позицій. Серед країн колишнього СРСР вона пропустила вперед Естонію (30 місце), Литву (36), Азербайджан (40), Казахстан (42), Латвію (44), Росію (45), Грузію (66). Інші держави пострадянського простору розташувалися нижче: Таджикистан (80), Вірменія (82), Молдова (82) і Киргизстан (102).

Усе це свідчить про нездатність України вигравати конкурентну боротьбу по багатьох складниках світового ринку товарів і послуг, унаслідок чого реальною стала *деіндустріалізація країни, перетворення її на сировинний придаток розвинених країн*. Структурні деформації української промисловості набувають критичних рівнів. Україна зміцнює аграрну спеціалізацію економіки, отримавши у 2016 р. практично ідентичні з переробною промисловістю обсяги доданої вартості в сільському господарстві, лісництві й рибальстві. Разом з оптовою та роздрібною торгівлею ці галузі формують майже 39 % ВВП. У країнах ЄС частка сільського господарства, лісництва та рибальства у ВВП є на порядок нижчою, ніж в Україні (у середньому у країнах ЄС – 1,5 % у 2017 р., тоді як внесок професійної, наукової та технічної діяльності у ВВП майже втричі перевищує українські показники (у середньому 10,9 % ВВП у ЄС та тільки 3,8 % в Україні).

Технологічна відсталість та консервація низькотехнологічної структури виробництва свідчать про кризу вітчизняної промислової політики. Збереження низьких темпів відновлення промисловості посилюватиме ризики прискорення деіндустріалізації та консервації технологічної неконкурентоспроможності вітчизняного промислового сектору в умовах переходу світової економіки на нові технологічні засади розвитку. Йдеться, зокрема, про промислові стандарти цифрової економіки та нові параметри продуктивності та ресурсної ефективності. Значною макроекономічною проблемою нашої країни є висока ресурсомісткість виробництва, зокрема енергомісткість.

Для того щоб не перетворитися на світову периферію, що виготовляє дешеву сировинну продукцію, Україна повинна в найближчі 15–20 років сформувати у власній економіці потужні сектори з п'ятого і шостого технологічних укладів. Очевидно, що створення таких секторів сприятиме підвищенню продуктивності праці на основі інтенсифікації міжнародного поділу праці та посилення інтеграційних зв'язків економіки України зі світовою економікою. Україна і сьогодні ще має значний людський ресурс, науковий потенціал, різноманітні природні багатства, потенціал розвитку високотехнологічних галузей – носіїв економічного зростання (ракетно-

космічна техніка, літакобудування, суднобудування, виробництво озброєнь), чималий транспортний потенціал, можливості для розвитку туристичної сфери, а також великий іміджевий потенціал історико-культурної спадщини, і, безперечно, земельний ресурс.

Стратегічно важливою метою для України має стати *стимулювання структурних реформ* усередині країни, спрямованих на забезпечення конкурентоспроможності у відкритому ринковому середовищі. На жаль, на сьогодні Україна недостатньо залучена до цих процесів, оскільки вона:

- значно відстає від провідних держав світу в галузі інформатизації та розвитку інформаційних технологій;
- перебуває тільки на початку формування власних ТНК, конкурентоспроможних на глобальному рівні й здатних до здійснення глобальної стратегії розвитку;
- досить непослідовно запроваджує економічну лібералізацію;
- не приділяє належної уваги координації своєї зовнішньоекономічної політики з іншими країнами, що розвиваються, це робить політику мало гнучкою та загалом послаблює зовнішні позиції.

Зменшення масштабів економіки спрощує отримання економічного контролю над українськими активами з боку більш капіталізованих суб'єктів, навіть із країн третього світу, що призводить до важких наслідків недооцінення національної робочої сили з наростаючою хвилю заробітчан. Накопичення технологічної відсталості та застарілість виробничих потужностей (рівень зношування основних засобів фактично подвоївся – із 43,7 % у 2001 р. до 83,7 % у 2016 р.) пришвидшили згортання промислового виробництва. У 2015 р. у країнах ЄС-28 валова додана вартість переробної промисловості перевищила 2 трлн. євро, що є достатньо міцною базою для переходу на стандарти четвертої промислової революції. Додана вартість української переробної промисловості (11 млрд дол. США) становить менше 1 % від європейського рівня, що зумовлює високу фінансову та технологічну вразливість відповідних галузей.

В умовах набуття українською валютою вільної внутрішньої конвертованості за поточними операціями, найважливішим фактором для розвитку зовнішньої торгівлі України став **обмінний курс**, величина якого визначає відповідно ціну українських товарів і послуг на зовнішньому ринку і ціну імпортованих товарів і послуг на внутрішньому ринку. Звідси цілком логічно впливає залежність конкурентоспроможності України від рівня обмінного курсу української валюти. З одного боку, низький обмінний курс української валюти посилює дію цінових чинників, оскільки товари і послуги стають дешевшими в іноземній валюті й більш конкурентоспроможними.

Зниження ціни експорту, на думку багатьох дослідників, може створити вигідні умови для підвищення економічного зростання національної економіки. Це підтверджує численна практика багатьох країн, коли зі зниженням обмінного курсу національних валют досягалося збільшення експорту і поліпшення динаміки економічного зростання.

З іншого боку, логіка виявлення наслідків низького валютного курсу української гривні відносно імпорту дає можливість зробити висновок, що ціна імпортованих в Україну товарів і послуг підвищується. Одночасно погіршуються умови торгівлі, тобто зменшується обсяг закордонних благ, які країна може отримати на одиницю свого блага, погіршуються умови для переходу економіки України до інвестиційно-інноваційної моделі розвитку, експорту середньо- і високотехнологічної продукції та доповнення вартісних чинників якісними чинниками забезпечення високої конкурентоспроможності українських товарів на світовому ринку. Тому для країни найважливішими показниками її економічного стану і відповідно конкурентоспроможності стають сальдо зовнішньої торгівлі товарами та послугами, ступінь доларизації економіки, рівень і динаміка валютного курсу гривні відносно долара США, розмір зовнішнього боргу і умови його погашення, але головне – економічне зростання на підставі різкого підвищення інвестиційної привабливості. А одним із найголовніших завдань економічної політики держави в умовах глобалізації стає створення сприятливих умов для підвищення конкурентних переваг національної економіки.

10.3 Технологічний глобалізм і виклики для України

Важливим складником, що визначає позицію України в глобальній економіці, є характеристика її участі у ринку високотехнологічної продукції. На світовому ринку виокремлюються сім провідних країн – технологічних лідерів (США, Японія, Фінляндія, Швеція, Великобританія, Німеччина, Корея), які контролюють 80 % ринку наукомісткої продукції та посідають перші місця в рейтингу конкурентоспроможності, що підтверджує тісну кореляцію між рівнем інноваційного розвитку економіки та її місцем на світовому ринку. Водночас, якщо у розвинених країнах світу 70–85 % ВВП формується за допомогою високотехнологічних виробництв, в Україні ця частка становить менше 3 %. При виробництві 0,12 % світового ВВП частка наукомісткої продукції України на світовому ринку становить тільки 0,005 %. Згідно з даними, представленими на офіційному сайті СОТ, світовий ринок наукомісткої продукції оцінюється у 2,593 трлн дол. і розвивається високими темпами: протягом останніх років загальний обсяг продажів зріс більше, ніж у

п'ять разів. Панівні позиції (дві третини виробництва і торгівлі) на ринку утримують країни «великої сімки», зокрема США – понад 20 %, Японія – 14 %, Німеччина – понад 10 %. Частка вітчизняної наукомісткої продукції на ньому становить близько 0,001 %, що не відповідає як науково-технічному потенціалу України, так і провідним тенденціям розвитку сучасної економіки.

У 2017 р. розроблення і впровадження технологічних інновацій здійснювали 9,4 % загального числа підприємств вітчизняної промисловості, тоді як у Німеччині – 69,7 %, Бельгії – 59,6 %, Естонії – 55,1 %. Мала також частка підприємств, що інвестують в придбання нових технологій, – усього 6,8 %. Тому одним із найважливіших і найскладніших завдань для України є *галузева й технологічна перебудова економіки* відповідно до науково-технічного прогресу й особливостей поширення глобалізації в економічній сфері. Оскільки однією з головних характеристик глобалізації є безпрецедентне поширення інформаційних технологій, то саме на цій проблемі й на стимулюванні впровадження новітніх досягнень науки й техніки у виробництво повинна бути зосереджена увага урядових структур.

Структурно-інноваційний тип економіки для свого становлення потребує неабияких організаційних зусиль і коштів. Уряд повинен стимулювати розвиток новітніх галузей і виробництв наданням податкових пільг та інвестиційних «вливань». У власності держави мають залишатися стратегічно важливі підприємства, що виробляють продукцію на найвищому світовому рівні; тому роздержавлення повинне здійснюватися розумно й обережно. Держава має всіляко підтримувати науково-дослідний сектор, піклуватися про збереження й зростання інтелектуального потенціалу нації; необхідно різко збільшити кошти на науково-дослідницькі роботи, на підготовку висококваліфікованих кадрів для науки й виробництва.

Структурно-інноваційна перебудова економіки потребує значних коштів. Більшість пострадянських країн, зокрема Україна, за допомогою тільки внутрішніх резервів за короткий термін мобілізувати їх не в змозі. Тому нагальним завданням є створення сприятливих умов для *залучення прямих іноземних інвестицій* (далі – ПІІ). Саме за допомогою ПІІ країни Центральної Європи змогли істотно перебудувати структуру своєї економіки в напрямі до світових стандартів. За підрахунками наших економістів для структурної перебудови української економіки необхідно від 50–60 млрд дол. до декількох сотень мільярдів доларів; значну частину цієї суми мають становити іноземні інвестиції. Проте іноземні інвестиції надходять в Україну в дуже обмеженій кількості (таблиця 10.3).

Як свідчать дані таблиці 10.3, обсяг прямих іноземних інвестицій в економіку України починаючи з 2015 року різко зменшується. головними

інвесторами України залишалися Кіпр, Німеччина та Нідерланди. Щодо структури ПІІ в Україну за видами економічної діяльності ситуація є такою. Більша частина інвестицій припадає на українську промисловість – 32 % прямих інвестицій, а також на установи фінансової та страхової діяльності – 24,9 %, підприємства оптової і роздрібною торгівлі, ремонту автотранспортних засобів і мотоциклів – 13,4 %, організації по роботі з нерухомістю – 8,5 %, наукові та технічні організації – 5,6 %. Порівняно з 2003 р. зменшилася питома вага обсягів ПІІ в промисловість. Якщо раніше цей показник становив майже 52 % від загального обсягу інвестицій, то у 2015 р. його було зменшено до 32 %, тобто Україна стала менш цікавою для промислових ТНК, а та частина з них, яка все-таки зважується інвестувати в українську промисловість, здійснює інвестиції в переробну промисловість, а не створює підприємства нового циклу.

Варто зазначити, що внаслідок несприятливого інвестиційного клімату *значна кількість іноземних інвесторів виходить з українського ринку*. Так, за останні роки вітчизняний ринок залишили понад 30 ТНК, серед яких банки, страхові установи, металургійна компанія. Головними причинами виходу ТНК з України є посилення тиску на бізнес, корупція, неможливість захисту прав у суді тощо.

Таблиця 10.3 – Прямі іноземні інвестиції в Україні, млн. дол. США [67]

Дата	ПІІ в Україну	Приріст		ПІІ з України	Приріст		Сальдо
01.01.2003	5 339.00			143.90			5 195.1
01.01.2004	6 657.60	1 318.6	24.7 %	163.50	19.6	13.6 %	6 494.1
01.01.2005	8 353.90	1 696.3	25.5 %	175.90	12.4	7.6 %	8 178.0
01.01.2006	16 375.20	8 021.3	96.0 %	218.20	42.3	24.0 %	16 157.0
01.01.2007	21 186.00	4 810.8	29.4 %	221.50	3.3	1.5 %	20 964.5
01.01.2008	29 489.40	8 303.4	39.2 %	6 196.10	5 974.6	2 697.3 %	23 293.3
01.01.2009	35 723.40	6 234.0	21.1 %	6 198.60	2.5	0.0 %	29 524.8
01.01.2010	40 026.80	4 303.4	12.0 %	6 223.30	24.7	0.4 %	33 803.5
01.01.2011	44 708.00	4 681.2	11.7 %	6 871.10	647.8	10.4 %	37 836.9
01.01.2012	49 362.30	4 654.3	10.4 %	6 898.00	26.9	0.4 %	42 464.3
01.01.2013	54 462.40	5 100.1	10.3 %	6 481.90	-416.1	-6.0 %	47 980.5
01.01.2014	58 156.90	3 694.5	6.8 %	6 575.30	93.4	1.4 %	51 581.6
01.01.2015	45 916.00	-12 240.9	-21.0 %	6 352.20	-223.1	-3.4 %	39 563.8
01.01.2016	43 371.40	-2 544.6	-5.5 %	6 210.00	-142.2	-2.2 %	37 161.4
01.01.2017	4 405.80	-38 965.6	-89.8 %	20.70	-6 189.3	-99.7 %	4 385.1

Глобалізація призводить до освоєння країнами, що розвиваються, досягнень світової науки, а також до їх адаптації до таких досягнень. Тоді як у

країнах, що розвиваються починають розповсюджуватися нові технології, у найбільш розвинутих та багатих країнах створюються ще ефективніші нові технології та наукомісткі продукти, які надійно захищені законами про інтелектуальну власність, патентами і розкрученими торговими марками. Попереджуюче або своєчасне створення таких технологій чи продуктів потребує колосальних витрат на НДДКР, які зазвичай недоступні країнам, що розвиваються.

Отже, у «гонці технологій» постійно перемагають високорозвинуті країни, і їх технологічний відрив від країн, що розвиваються, збільшується. Високорозвинуті країни використовують свої технологічні переваги і створення все більш наукомістких та високоякісних продуктів для захоплення нових ринків, що призводить до росту їхніх доходів від експорту, збільшення ВВП, збільшення рівня та якості життя. Водночас країни, що розвиваються, повинні вести цінову конкуренцію між собою на обмежених ринках, використовуючи як її головний інструмент зниження витрат виробництва, насамперед, витрат на оплату праці й первісну переробку сировинних ресурсів. Це призводить до низки негативних наслідків: знижує доходи від експорту, обмежує зростання доходів населення, запобігає глибокій переробці сировини, у деяких випадках призводить до втрат людського капіталу – еміграції учених та спеціалістів, зниженню кількості студентів та якості освіти, відносному зменшенню чисельності висококваліфікованих робітників, що, насамперед, гальмує ріст ВВП.

Щодо *інновацій* країна може займати три позиції: 1) створювати нові знання, проводити НДДКР; 2) адаптувати отримані іншими країнами наукові результати; 3) сприймати технологічні досягнення у процесі дифузії. Відповідно до обраної позиції розрізняють декілька стратегій інноваційного розвитку: 1) *стратегія перенесення*, яка полягає у використанні зарубіжного науково-технічного потенціалу і перенесення його досягнень на терени власної економіки; 2) *стратегія запозичення*, сутність якої полягає в освоєнні високотехнологічної продукції, яка вже виробляється в інших країнах шляхом використання власної дешевої робочої сили та існуючого науково-технічного потенціалу; 3) *стратегія нарощування*, при якій використовується власний науково-технічний потенціал, залучаються іноземні вчені й конструктори, досягається інтеграція фундаментальної та прикладної науки. Для реалізації перших двох стратегій необхідні значні кошти на придбання ліцензій, які на цьому етапі розвитку відсутні. Домінуючим для України повинен стати останній шлях розвитку, який ґрунтується на використанні інноваційного потенціалу на заздалегідь визначених державою пріоритетних напрямках науково-технічного прогресу.

Отже, можна стверджувати, що економічний розвиток України в ХХІ столітті буде відбуватися під впливом техноглобалізму, оскільки держава об'єктивно не зможе існувати в технологічному вакуумі без розвитку власної науково-технологічної індустрії та без використання кращих світових досягнень у цій сфері. До того потрібно бути готовими, адже техноглобалізм, з одного боку, супроводжується фантастичним злетом інноваційних технологій та інтенсивним міждержавним науково-технологічним обміном, а з іншого – здатний підірвати техніко-технологічну безпеку країни внаслідок втрати ефективного контролю над власним науково-технічним потенціалом, що гарантує стабільність промислового розвитку країни і його нехильність непередбачуваних зовнішніх чинників.

Заходи щодо забезпечення національної техніко-технологічної безпеки України повинні полягати в такому:

По-перше, необхідно виділити в якості національного пріоритету сектор інноваційного виробництва з всебічною державною підтримкою його розвитку. Ситуація ускладнюється тим, що зараз в Україні відсутні належні умови для продукування критичних для країни технологій (біо-, нано- та інформаційних). Глобальність характер безперестанних трансформацій в сфері технологічного розвитку провідних держав світу не залишає сумніву в необхідності визначення інноваційних високопродуктивних технологій як рушійну силу економічного зростання.

Україна потребує масштабної стратегії технологічного прориву та програму її реалізації. Важливим компонентом цієї стратегії може бути закупівля за кордоном новітніх ліцензій на сучасні технології, вироби, матеріали і оперативне створення та відновлення вітчизняної технологічної бази власного виробництва. Адже здатність створювати й ефективно використовувати передові технології як форму реалізації науково-технічних знань забезпечує суб'єктам господарювання стійкість міжнародні позиції, гарантує їх виживання в умовах жорстокої конкуренції.

По-друге, на підставі національних конкурентних переваг по окремих напрямках технологічного прогресу (ракетно-космічна техніка, авіація, нові конструкції газових турбін, порошкова металургія, зварювальні та композиційні матеріали, фармацевтична та електронна промисловість, загальне машинобудування), потрібно домагатися секторального лідерства в світовому виробництві. Саме ці галузі в міжнародній практиці вважаються наукомісткими (високотехнологічними) і є критерієм оцінки концентрації національного потенціалу на головних напрямках науково-технічного прогресу. Цього можна досягти, підвищуючи індекс технологічного розвитку і коефіцієнт технологічної незалежності (тобто відношення технологічних балансів платежів

і доходів країни). В умовах реалізації політики відкритості це сприяє підвищенню конкурентоспроможності науки, техніки і промисловості й залученню закордонного науково-технологічного потенціалу в ті сфери, де це найбільш раціонально з позиції національних інтересів.

По-третє, потрібно розробляти конкретні механізми адаптації України до глобальних процесів технологічної інтеграції як важливий каталізатор розвитку національної інноваційної системи, яка потребує остаточного свого оформлення. Використовуючи різноманітні форми міжнародного науково-технічного і технологічного співробітництва (технопарки, «силіконові долини», спільні науково-технічні проекти і програми, міжнародні стратегічні альянси), країна може вийти на світові ринки високотехнологічної продукції і закріпитися на них. На відміну від розвинених країн, які до 90 % приросту ВВП забезпечують виробництвом і експортом наукомісткої продукції, Україна сих пір розвивається без використання в повному обсязі результатів наукових досліджень. Тому тільки в тісній співпраці із зарубіжними партнерами в сфері НДДКР можливо надолужити технологічне відставання від країн-лідерів.

Отже, для України є нагальною потребою формування політики конкурентоспроможності держави, яка б включала розроблення відповідних програм на коротко-, середньо-, та довгострокову перспективу, передбачала механізми їх реалізації та моніторинг ефективності.

10.4 Головні проблеми та загрози функціонування економіки України у відкритому глобальному середовищі

Як зазначалося вище, у сучасному світі доля кожної країни значною мірою визначається глобалізацією. Реалії глобалізації, з якими зіштовхується будь-яка національна економіка, змушують кожну з них шукати своє «природне» місце в системі міжнародних відносин. Україні особливо важко використати переваги економічної глобалізації, стати повноправним членом СОТ та бути об'єктом залучення (приваблення) іноземних інвестицій, маючи державний борг у 76,3 млрд дол. (на 1.01.2018), тільки 8–10 % конкурентоспроможної продукції в експорті, 70–80 % зношеності основних фондів, 166 місце за рівнем економічної свободи (із 178 держав світу) тощо. Отже сьогодні, коли законом світового розвитку стає закон глобалізації, Україна не увійшла в глобальний процес не тому, що не хотіла, а тому, що не готова за рівнем міжнародної конкурентоспроможності, за рівнем ефективності державного менеджменту. На противагу попереднім етапам розвитку, що характеризувалися порівняно високим ступенем незалежності національних економік і великою свободою прийняття рішень, у новій глобалізованій

міжнародній економіці залишається дедалі менше й менше можливостей для національних автономій. Це, відповідно, веде тих, хто керує національними економіками, до втрати ними контролю в керівництві господарським розвитком держави. Глобалізація економіки призводить до практичної неспроможності регулювати ринок та систему виробництва в державі на національному рівні. *Простежується переміщення повноважень із державного на міждержавний рівень. Глобалізація підриває роль держави у фінансах:* відбудеться послаблення впливу держави на структурну політику, джерела поповнення бюджету та вивіз капіталу, відбувається фактична відмова країн від суверенітету в галузі фінансів, втрата контролю за утворенням державного боргу та дерегулювання сфери фінансової діяльності. Які ж для України негативи глобалізму, його загрози?

По-перше, це вже згадане збільшення розриву в рівнях економічного та соціального розвитку між Україною та країнами «золотого мільярда» – за оцінками ООН, різниця між ВВП багатих і бідних країн становила у 1960 р. - 1:30, у 1990 р. – 1:60, у 2017 р. – 1:90. Отже, цей процес прискорюється.

По-друге, це зростання безробіття, бідності, а також техногенне перевантаження та деградація довкілля.

По-третє, економічне та політичне послаблення України, пригнічення внутрішнього національного ринку, національної економіки, що призведе до практичного усунення України з конкурентного середовища.

По-четверте, зростання рівня тіньової економіки, загальна криміналізація економічної діяльності, зростання корупції до рівня глобально-світової, її вихід з-під контролю України як нації-держави.

По-п'яте, конфлікт між вимогами глобалізації та соціально-культурними й економічними традиціями нашої держави (наприклад, глобальна еліта потребує від України вільного продажу землі іноземцям, що протиприродно для господаря-українця).

Транснаціональна торговельно-економічна мегаструктура глобального ринку, що формується, вносить істотні корективи й у функціонування *інституціональної інфраструктури* у кожному національно-державному утворенні у напрямі їх уніфікації та взаємного узгодження. Насамперед ці вимоги поширюються на законодавчу базу, принципи організації технологічних процесів і сертифікацію продукції промислово-виробничого й аграрного секторів економіки, а також на фінансово-кредитну, фондову та торговельну системи.

Аналізуючи причини проблем розвитку української економіки, необхідно зазначити, що вони обумовлені відсутністю узгодженого синхронного підходу при модернізації діяльності суміжних і взаємопов'язаних

секторів - виробничого і фінансового, а також відставанням ефективних реформ у нормативно-правовій системі, завданням якої є створення оптимального режиму для розвитку економіки.

Головними пріоритетними функціями зовнішньої політики України відповідно до її найважливіших загальнонаціональних інтересів та завдань є такі:

- 1) забезпечення національної безпеки;
- 2) створення умов для нормального функціонування національної економіки;
- 3) сприяння науково-технічному, культурному прогресу в Україні;
- 4) участь у вирішенні глобальних проблем сучасності;
- 5) інформаційна функція.

За умови реалізації цих завдань друге десятиліття XXI ст. має стати для України періодом прискореного зростання. А реалізація політики трьох «І»: інновації, інвестиції та інтеграції, – створить об'єктивні передумови для входження країни до лідерів світової економіки. Україну очікує оптимістичне майбутнє тільки за умов невідкладного формування відповідного привабливого інвестиційного клімату, встановлення спільних «правил гри» для всіх суб'єктів господарської діяльності й безумовного забезпечення стабільного законодавства, що регулює ринкові відносини.

Поки вибір напряму ефективного розвитку зовнішньоекономічних зв'язків обмежений двома альтернативами: будувати зовнішньоекономічні зв'язки на основі поетапного вбудовування національного відтворювального комплексу в інтернаціональні відтворювальні системи іноземних держав, а потім поетапно просуватися до кожної з них; або самостійно створювати інтернаціоналізовані відтворювальні системи, розширяючи у такий спосіб економічні границі держави й одержуючи можливість самостійного формування стратегії розвитку.

Для України, з урахуванням обмеженості ресурсів для розвитку власного фінансового режиму і гострої потреби в цьому, другий варіант кращий. Основа для його реалізації – транснаціоналізовані структури, яким повинні бути делеговані повноваження представляти національні інтереси в глобальному просторі. Процес включення національної економіки в світову економіку через реалізацію виробничо-інвестиційної моделі співробітництва обумовлює необхідність створення обов'язкових для цього виробничого, інвестиційного, науково-технічного, інформаційного планів. Співробітництво повинне мати чітку правову й економічну регламентацію на всіх рівнях економічної взаємодії – державному, галузевому, на рівні основної виробничої ланки – підприємства.

Згідно з визначеними глобалізацією факторами, про які йшла мова вище, міжнародна інтеграція України повинна базуватися на переході від *постачальницько-збутової до інвестиційно-виробничої моделі організації зовнішньоекономічних зв'язків*. Для успішної реалізації завдань зовнішньоекономічної інтеграції в Україні необхідно поступово впровадити на практиці національної інтеграційної програми, спрямованої на консолідацію порівняльних переваг нації та вихід національних відтворювальних циклів на міжнародний рівень. До безумовних порівняльних переваг нашої країни належать такі:

- вигідне геополітичне розташування України на карті транснаціональних транспортно-комунікаційних коридорів, на території якої перетинаються два головних їхніх напрями: «Північ – Південь» та «Європа – Азіатсько-Тихоокеанський регіон» через Кавказ і Центральну Азію;

- досить прийнятна для початкового етапу входження у світовий економічний простір транспортно-комунікаційна інфраструктура;

- наявність все ще численного корпусу висококваліфікованих робітників, інженерно-технічних і наукових працівників, спроможних забезпечити наукоємні технології виробничо-технічних секторів сучасної економіки;

- сприятливі кліматичні та природні умови. В Україні зосереджено 20 тисяч родовищ і 117 видів корисних копалин. Родючі землі, 30 % світових чорноземів, дають можливість успішно розвивати сільське господарство та харчову промисловість.

Важливим аспектом розвитку української економіки є посилення її участі у процесах прогресуючої транснаціоналізації глобальної економіки, де вона виступає переважно як країна, що приймає транснаціональні корпорації, певною мірою випробовує на собі переваги та недоліки їхньої діяльності. При цьому потрібно зважати на те, що на сьогодні ТНК є одним із головних українських інвесторів, а ПП ТНК – головною формою зарубіжної експансії ТНК. Структура й динаміка іноземних інвестицій в українську економіку свідчить про орієнтацію більшості іноземних інвесторів на отримання швидкого прибутку. В Україні зафіксовано близько 7 тис. філій іноземних ТНК, тоді як у світі їх загалом приблизно 810 тисяч. Тобто частка України становить тільки 0,8 % від загальної кількості філій ТНК. Більшість ТНК, які представлені на українському ринку, спеціалізуються на харчовій промисловості та торгівлі. Саме ці галузі забезпечують швидкий обіг капіталу та невисокі комерційні ризики. Великі ж промислові ТНК на українському ринку відсутні.

В Україні найбільшими ТНК, які вклали значні фінансові ресурси, є PepsiCola з обсягом інвестиційних коштів 250 млн дол., Coca-Cola – 230 млн

дол. тощо. Найпривабливішими секторами вітчизняної економіки для ТНК є харчова промисловість (швейцарська компанія Nestle, бельгійська ABInBev, англо-голландська Unilever тощо); підприємства торгівлі (американська компанія McDonalds Corporation, німецька METRO Cash&Carry тощо); фінансовий сектор (австрійський Райффайзен Інтернаціональ Банк-Холдінг АГ, французький BNPParibas, якому належить УкрСиббанк тощо); фармацевтика (німецькі компанії BASFSE, Bayer AG тощо). Саме в цих галузях обіг капіталу є швидким, а ризики мінімальними.

Окрім функціонуючих ТНК, в Україні чимало компаній, переважно західних, які просто проводять моніторинг ринку на майбутнє з метою зайняти на ньому певну нішу в перспективі. Ці компанії здебільшого займаються імпортом - експортом сільгосппродукції та засобів захисту рослин.

Варто звернути увагу, що сьогодні діяльність ТНК на території України пов'язана із негативними чинниками. Одним із таких чинників є неспроможність вітчизняних виробників витримати конкуренцію з великими ТНК. В умовах недостатньо розвинутої технології та нестабільного фінансового стану частина вітчизняних підприємств відчувають себе лідерами певних галузей виробництва. Стикнувшись із провідними компаніями світу, активи яких становлять сотні мільярдів доларів США, більшості з них доводиться поступатися власними амбіціями заради можливості отримати в складі ТНК доступ до нових ринків, технологій, інвестиційних ліній. Водночас, посилюється залежність вітчизняної економіки від провідних ТНК світу й частково втрачається свобода вибору власного шляху економічного розвитку. Тому Україні необхідно враховувати всі можливі перешкоди й використовувати позитивний ефект від діяльності ТНК.

Останнім часом активізують транснаціоналізацію своїх операцій і українські компанії. Їхня діяльність виходить за межі національної економіки, що перетворює їх на повноцінні ТНК. До найбільших українських ТНК належать: «УкрАВТО», «Індустріальний Союз Донбасу», «Систем Капітал Менеджмент» (далі – СКМ), «Рошен» та інші. Серед об'єктивних проблем, що перешкоджають розширенню діяльності ТНК в Україні, називають такі:

- нерозвинутість ринкової інфраструктури;
- нестабільність фінансово-кредитної системи, курсу національної валюти;
- обмежена зовнішня орієнтація бізнесу з невеликими розмірами бізнес-груп;
- наздоганяючий характер науково-технологічної діяльності, інноваційної складової господарювання;
- криза високотехнологічної галузі економіки тощо.

Дослідники діяльності ТНК в Україні визначають як позитивні, так і негативні її наслідки. До позитивного впливу ТНК на українську економіку належать:

- вливання капіталовкладень в економіку України;
- створення додаткових робочих місць та підвищення кваліфікації робітників;
- збільшення податкових надходжень до бюджету країни (серед 20 найбільших платників податків – 11 транснаціональні корпорації);
- поживавлення внутрішньої торгівлі всередині країни, насичення ринку високоякісними товарами та послугами;
- впровадження інновацій, ноу-хау та найновіших розробок, модернізація підприємств;
- поширення міжнародних стандартів здійснення виробництва та ведення бізнесу тощо.

Однак діяльність ТНК в Україні спричиняє й негативні наслідки, про що частково вже йшлося:

- держава стає фінансово залежною від стратегії діяльності ТНК;
- корпорації впливають на уряд, відстоюючи власні інтереси;
- придушення та знищення національних виробників, які мають низьку конкурентоспроможність продукції на світовому ринку;
- міжнародні компанії порушують певні права національної робочої сили, законодавство у сфері охорони навколишнього середовища тощо.

Варто зазначити, що низка українських дослідників вважають, що ТНК в Україні не виконали своєї місії, не стали локомотивами її економічного розвитку. Для подолання негативних наслідків діяльності ТНК українському уряду необхідно вдосконалити законодавчу та нормативну базу щодо функціонування ТНК, модернізувати вітчизняні підприємства, підвищивши їхню конкурентоспроможність, підтримувати національного товаровиробника, зменшуючи залежність від діяльності іноземних ТНК, створити сприятливий інвестиційний та бізнес-клімат для компаній як вітчизняного, так і іноземного походження. Загалом можливості окремих держав протистояти тиску потужних ТНК доводиться визнати обмеженими. Тому головним завданням для держави є узгодження інтересів ТНК зі стратегічними інтересами економіки України.

Функціонування України у відкритому глобальному середовищі породжує цілу *систему загроз*, як технологічних так і фінансових. Не маючи жодних важелів впливу на сферу міжнародних фінансів, країна може тільки пристосовуватися до коливань світової фінансової кон'юнктури, обумовлених діями світових фінансових центрів. Тобто існує абсолютно реальна загроза деформації відтворювального процесу в межах національної економіки

України, обмеження можливості підтримувати рівноважний стан економіки засобами грошово-кредитної та валютно-курсової політики, а також втрати економічного суверенітету через боргову залежність і фінансове підпорядкування іншим країнам світу.

Серед головних *викликів фінансового глобалізму* українській економіці варто виокремити насамперед високий рівень її доларизації, надмірне накопичення зовнішніх активів і зобов'язань країни, збільшення масштабів тіньового відтоку національного капіталу за кордон, експансію глобального спекулятивного капіталу. Так, гіпертрофована доларизація національної економіки нині загрожує не тільки девальвацією гривні, але і деформацією дії трансмісійного монетарного механізму, підвищенням уразливості національної економіки перед зовнішніми фінансовими дисбалансами і ризиками боргової кризи.

Серйозним викликом фінансового глобалізму українській економіці протягом останнього десятиліття є *випереджальне зростання масштабів тіньового відтоку національного капіталу за кордон*. Такий стан речей суперечить загальноприйнятим міжнародним нормам і не дає змогу знизити рівень тінізації української економіки. Особливо такі загрози загострилися в період світової фінансово-економічної кризи 2007-2009 рр., яка охопила практично всі країни та регіони світу. Українська економіка відгукнулася на цю кризу якісно новими проявами макрофінансової нестабільності в державі, а саме: глибокою рецесією фондового ринку, падінням курсу національної валюти, ажіотажним відтоком депозитів із банків, загостренням проблем з банківською ліквідністю, зростанням вартості й ускладненням умов отримання зовнішніх запозичень, нарощуванням масштабів відтоку капіталу з країни тощо.

Поряд з екзогенними, глобалізаційними, факторами, що послуговували причиною такої ситуації, чималу роль в наростанні фінансової дестабілізації в Україні зіграли і накопичені за останні роки внутрішні протиріччя національної економічної системи країни.

Отже, на процеси включення України до сучасної системи глобальної економіки впливають конкретні внутрішньоекономічні і зовнішньоекономічні фактори, що формуються в системі передумов, особливостей і шляхів інтеграції. Серед *внутрішньоекономічних факторів* важливе значення має такий довгостроковий фактор, як структурна перебудова національної економіки, орієнтована на сучасні техніко-технологічні, економічні, екологічні й соціальні стандарти. Деформована структура національної економіки не відповідає критеріям суверенного розвитку України як з позиції оптимальних пропорцій самозабезпечення та зовнішньоекономічної спеціалізації, так і з

науково-технологічних, соціальних і особливо екологічних позицій. Існує низка необхідних перетворень для інтеграції України у світове господарство й розвитку її зовнішньоекономічних відносин:

1. Розробка механізму зовнішньоекономічних зв'язків на загальнодержавному рівні, на рівні підприємств і на глобальному й регіональному рівнях шляхом участі в спеціалізованих й багатоцільових економічних міжнародних організаціях.

2. Енергетичне самозабезпечення, досягти якого Україна може, якщо візьме курс на модернізацію та спорудження нових екологічно чистих вугільних і газотурбінних електростанцій, на розвиток власного енергетичного машинобудування, ефективне використання енергоресурсів, застосування енергозберігальних технологій, скориставшись вітчизняними науковими й виробничими досягненнями розвинених країн.

3. Ефективнішого використання наявного економічного потенціалу. Україна має як природні, історичні, так і техніко-економічні ресурси, вона є носієм величезного економічного потенціалу. Але територія України слабо вивчена в геологічному і гідрогеологічному аспектах. Подальше дослідження допоможе продуктивніше використовувати дані ресурсні можливості.

4. Розвиток потужності продуктивних чинників. Розвиваючи потужність продуктивних чинників, Україна може бути гідним партнером у світових економічних зв'язках.

5. Одними з найважливіших критеріїв реалізації економічних інтересів нашої країни є забезпечення більш високої економічної ефективності галузей її національної економіки, мінімізація витрат суспільної праці.

Успіх інтеграції України у світове господарство залежить також від чіткої, зваженої зовнішньоекономічної політики, що включає весь комплекс проблем, зумовлених зовнішньою торгівлею, інвестиційним і науково-технічним співробітництвом, забезпеченням економічної безпеки. Головна мета державної зовнішньоекономічної політики полягає в створенні умов для довгострокових конкурентних переваг у вітчизняних товаровиробників.

Питання для самоконтролю

1. Що таке конкурентоспроможність національної економіки та в чому вона проявляється?

2. Як розраховуються індекси глобальної конкурентоспроможності, розвитку людського потенціалу, індекс глобалізації та яке місце займає Україна за цими показниками?

3. Що ви думаєте стосовно ступеня включеності в процеси глобалізації (економічної, політичної, інформаційної, культурної тощо) сучасної України? Які при цьому вона отримує вигоди та яких втрат зазнає?

4. Якою мірою та в якому сенсі Україна є об'єктом і суб'єктом глобалізації економіки і що потрібно зробити для того, щоб роль нашої країни в процесах глобалізації загалом стала істотно активнішою?

5. Які проблеми існують в економіці України з позицій техноглобалізму і чому країні вкрай необхідна галузева й технологічна перебудова економіки?

6. Які можна виокремити негативи та загрози глобалізму для України?

7. Охарактеризуйте головні пріоритети зовнішньої політики України в умовах глобалізації відповідно до її найважливіших загальнонаціональних інтересів.

Список джерел

1. Азроян Э. А. Глобализация : катастрофа или путь к развитию? Современные тенденции мирового развития и политические амбиции / Э. А. Азроян. – М., ООО «Изд-во АСТ», 2002. – 416 с.
2. Бжезинский Зб. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / Зб. Бжезинский. – М., Международные отношения, 2003. – 256 с.
3. Бжезинский Зб. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство / Зб. Бжезинский. – М., Международные отношения, 2004. – 288 с.
4. Білорус О. Г. Глобальна корпоративна система : [монографія] / Кер. авт. кол. і наук. ред. : О. Г. Білорус. – Київ : КНЕУ, 2011. – 408 с.
5. Білорус О. Г. Глобальний конкурентний простір : Монографія / Кер. авт. кол. і наук. ред. О. Г. Білорус. – Київ : КНЕУ, 2007/2008. – 680 с.
6. Бьюкенен П. Дж. Смерть Запада / П. Дж. Бьюкенен. – М., ООО «Изд-во АСТ», 2003. – 444 с.
7. Бугрій М. Г. Глобальна економіка у посткризовий період : тенденції та перспективи / М. Г. Бугрій, І. В. Ус, Т. О. Федоренко, Є. О. Медведкіна. – Київ : НІСД, 2012. – 246 с.
8. Власов В. І. Глобалістика : історія, теорія : [монографія] у 2-х т. / В. І. Власов, ННЦ «ІАЕ», ДНСТБ НААН ; наук. ред. акад. НАН України О. Г. Білоруса та чл.-кор. НААН України В. А. Вергунова. – Вінниця : ТОВ «НІЛАН Лтд», 2012. – 856 с.
9. Геєць В. М. Інноваційні перспективи України : монографія / В. М. Геєць, В. П. Семиноженко. – Харків : Константа, 2006. – 370 с.
10. Глобальна економіка : підручник / за заг. ред. Д. Г. Лук'яненко, А. М. Поручник. – Київ : КНЕУ, 2015. – 588 с.
11. Глобальні асиметрії економічного розвитку : монографія / Я. М. Столярчук. – Київ : КНЕУ, 2009. – 302 с.
12. Глобальное экономическое развитие: тенденции, асимметрии, регулирование : монография / Д. Лукьяненко, В. Колесов, А. Колот и др. ; под научн. ред. профессоров Д. Лукьяненко, А. Поручника, В. Колесова. – Київ : КНЭУ, 2013. – 466 с.
13. Гелд Д. Глобалізація /антиглобалізація / пер. з англ. Гелд Д., Мак-Грю Е. – Київ : К.І.С., 2004. – 180 с.
14. Гидденс Э. Ускользающий мир : как глобализация меняет нашу жизнь / Э. Гидденс. – М. : Международные отношения, 2004. – 120 с.

15. Глобализация мирового хозяйства : Учеб. пособие / Под ред. д-ра экон. наук, проф. М. Н. Осьмовой, канд. экон. наук, доц. А. В. Бойченко. – М. : ИНФРА-М, 2006. – 376 с.
16. Гроф С. Революция сознания : Трансатлантический диалог / С. Гроф, Э. Ласло, П. Рассел. – М. : ООО «Изд-во АСТ», 2004. – 248 с.
17. Делягин М. Мировой кризис : Общая теория глобализации. Издание второе, переработанное дополненное. – М. : ИНФРА-М, 2003. – 768 с.
18. Ещенко П. С. Куда движется глобальная экономика в 21 веке? / П. С. Ещенко, А. Г. Арсеев. – Київ : Знання України, 2012. – 479 с.
19. Кальченко Т. В. Глобальна економіка : методологія системних досліджень : монографія. / Т. В. Кальченко. – Київ : КНЕУ, 2006 – 248 с.
20. Кальченко Т. В. Глобальна економіка : навч. посібник / Т. В. Кальченко. – Київ : КНЕУ, 2009. – 235 с.
21. Кастельс М. Информационная эпоха : экономика, общество, культура / М. Кастельс. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
22. Кравчук Н. Я. Дивергенція глобального розвитку : Сучасна парадигма формування геофінансового простору / Н. Я. Кравчук. – Київ : Знання, 2012. – 782 с.
23. Лукашевич В. М. Глобалістика : навч. посіб. / В. М. Лукашевич. – 2-ге вид., доп. та вип. – Львів : Новий Світ-2000, 2010. – 440 с
24. Ломакин В. К. Мировая экономика : учебник для вузов / В. К. Ломакин. – М. : ЮНИТИ, 2007. – 316 с.
25. Мазурок П. П. Глобальна економіка : навч. посібник. / П. П. Мазурок, Б. М. Одягайло, В. В. Кулішов, О. М. Сазонець. – Львів : «Магнолія 2006», 2011. – 208 с.
26. Многоликая глобализация /под ред. П. Бергера и С. Ханнингтона ; пер. с англ. В. В. Сапова. – М. : Аспект – Пресс, 2004. – 379 с.
27. Моисеев Н. Н. Универсум. Информация. Общество / Н. Н. Моисеев. – М. : Устойчивый мир, 2001. – 200 с.
28. Мировая экономика в век глобализации : учебник / О. Т. Богомолов. – М. : ЗАО «Издательство «Экономика», 2007. – 359 с.
29. Мартин Г. П. Западная глобализация. Атака на процветание и демократию : пер. с нем. / Г. П. Мартин, Х. Шуманн. – М. : Издательский дом «Альпина», 2001. – 425 с.
30. Орехова Т. В. Трансформація процесу транснаціоналізації в умовах зростання невизначеності глобального економічного середовища : [Монографія] / Т. В. Орехова, Ю. В. Макогон, К. В. Лисенко, М. О. Чорноусова, Н. А. Ємельянова., І. О. Шульга. – Донецьк : ДонНУ, 2011. – 652 с.

31. Панарин Н. С. Искушение глобализмом / Н. С. Панарин. – М. : Изд-во ЭКСМО – Пресс, 2002. – 416 с.
32. Панарин Н. С. Стратегическая нестабильность в XXI веке / Н. С. Панарин. – М. : Алгоритм, 2003. – 560 с.
33. Панкадж Гамават. Мир 3.0 : Глобальная интеграция без барьеров / Г. Панкадж ; пер. с англ. – М. : Альпина Пабlishер, 2013. – 415 с.
34. Поручник А. М. Національний інтерес України : економічна самодостатність у глобальному вимірі : Монографія / А. М. Поручник. – Київ : КНЕУ, 2008. – 352 с.
35. Решетило В. П. Глобализация экономики и ее влияние на современное региональное развитие / В. П. Решетило, Г. В. Стадник. Комунальне господарство міст. Науково-технічний збірник. Серія – Економічні науки. Випуск 106. – Харків : 2012. – С. 9–17.
36. Решетило В. П. Економічна глобалізація і суперечності структурної політики держави / В. П. Решетило, І. А. Островський. – Ефективна економіка. – 2016. – № 6. [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://www.economy.nayka.com.ua/>.
37. Рогач О. І. Транснаціоналізація світового господарства та перехідні економіки : навч. посібник / О. І. Рогач, О. І. Шнирков. – Київ : Видав. центр «Київський університет», 2007. – С. 302–340.
38. Родрик Дієні. Парадокс глобалізації : демократія і майбутнє світової економіки: пер. з англ. / Дієні Родрик. Изд- во Інститута Гайдара. – М. : 2014. – 576 с.
39. Ресурси та моделі глобального економічного розвитку : монографія / Д. Г. Лук'яненко, А. М. Поручник, А. М. Колот та ін; за заг. ред. професорів Д. Г. Лук'яненка, А. М. Поручника. – Київ : КНЕУ, 2011. – 703 с.
40. Сорос Дж. Криза глобального капіталізму : (Відкрите товариство під загрозою) / Дж.Сорос. – Київ : Основи, 1999. – 245 с.
41. Сорос Дж. Мыльный пузырь американского превосходства. На что следует направить американскую мощь / Дж. Сорос. – М. : Бизнес – Букс, 2004. – 192 с.
42. Стиглиц Дж. Глобализация : тревожные тенденции / Дж. Стиглиц. – М.: Республика, 2003. – 267 с.
43. Тоффлер Э. Революционное богатство / Э. Тоффлер, Х. Тоффлер. – М. : АСТ Москва, 2008. – 569 с.
44. Транснаціональні корпорації : [підручник] / Д. Г. Лук'яненко та ін. – Донецьк : «Сучасний друк», 2013. – 633 с.
45. Уткин А. И. Глобализация : процесс и осмысление / А. И. Уткин. – М. : ИНФРА, 2012. – 345 с.

46. Філіпенко А. С. Теорія міжнародної економічної політики : навч. посібник /А. С. Філіпенко. – Київ : АКАДЕМВИДАВ, 2013. – 216 с.
47. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М. : АСТ, 2003. – 145 с.
48. Офіційний сайт світового банку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.worldbank.org/>
49. Офіційний сайт Національної наукової ради США [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nsf.gov/statistics/seind12/>.
50. International Trade Statistics 2016. WTO, 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.wto.org>.
51. Partnership for Development : the World Bank 2016. [Електронний ресурс]. Wash., 2016. – Р. 208.
52. World Development Indicators Database [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.worldbank.org>.
53. World Economic Outlook 2017 [Електронний ресурс]. September. IMF. Washington DC, 2017. Режим доступу : <http://www.imf.org>.
54. World Investment Report 2017 [Електронний ресурс]. UNCTAD. Режим доступу : <http://www.unctad.org>.
55. Global Development Finance 2017 [Електронний ресурс]. World Bank, Washington DC, 2017. Режим доступу : <http://www.worldbank.org/>
56. Офіційний сайт НБУ : <http://www.bank.gov.ua>.
57. Урядовий портал КМУ : <http://www.kmu.gov.ua>.
58. Міністерство фінансів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://index.minfin.com.ua/index/fdi/>.
59. Офіційний сайт міністерства економічного розвитку і торгівлі України : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.me.gov.ua>.
60. Офіційний сайт Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ssmc.gov.ua>
63. Офіційний сайт Державної служби статистики України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Навчальне видання

РЕШЕТИЛО Валентина Петрівна

ГЛОБАЛЬНА ЕКОНОМІКА

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Відповідальний за випуск *В. П. Решетило*

Редактор *В. І. Шалда*

Комп'ютерне верстання *О. В. Мамаєва*

Дизайн обкладинки *Т. А. Лазуренко*

Підп. до друку 12.03.2018. Формат 60 × 84/16.

Друк на ризографії. Ум. друк. арк. 21,46.

Тираж 300 пр. Зам. № 10039.

Видавець і виготовлювач:

Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова,
вул. Маршала Бажанова, 17, Харків, 61002.

Електронна адреса: rectorat@kname.edu.ua.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:

ДК № 5328 від 11.04.2017.